

ԱՐԱՐԱՏ

1907

ԱՄՍՐԳԻՐ

ԽՅԾԶ

Տարի Խ.

ՀԱՅՏԵՄԲԵՐ-ՆՈՅԵՄ.

Համար Ժ-ԺԱ.

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Եկեքաւարժ Տպարան Ա. Էջմիածնի

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱԿՏԵՐԲԵՐ-ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1907 թ.

1. ՀԱՆԳԻՍՏ Տ. Տ. ՄԿՐՏԻՁ Ա. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
  - ա) մահը, բ) հենսագրական, գ) յուզարհաւորութիւն, դ) պատկերներ, ե) պատգամաւորները ցուցակ, զ) ցուակցական հեռագիրներ, է) շնորհակալութիւն Տ. Տեղակալի, ը) Ս. Սինոդի և Կ. Պօլսոյ Ս. Պատրիարքի միջնորդութիւնները հայրտակական ընտրութիւնը փութացնելու առթիւ. . . . . Ա-Կ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆՔ
2. Բաղուածք ի կոնդակաց Վեհ. Հայրապետի . . . 867—869
3. Բաղուածք յօրագրութեանց Սինոդի . . . 870—874
- ԿՐԾՆԱԿԱՆ
4. Քրիստոնէական դիտակցութիւն.—Ն. Վ. Տ. Ա. . . 875—877
- ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ
5. Ռուսաց եկեղեցի—Հոգևոր դպրոցներ—Հոգևորականութիւնն ու քաղաքական կեանքը . . . 877—881
6. Դուխորները . . . . . 881—891
- ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ
7. Գիւղական քահանաների նիւթական դրութիւնը Սմբատ քահ. Սարգսեանց . . . . . 892—896
- ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ
8. Ն. Սրբութեան օժման թԴ. տարեդարձը . . . 896
9. Զերբալտարի Վիլիամ Կոլլինս եպիսկոպոսը և Կենտրոնիկ արքեպիսկոպոսի թուղթը յանուն Ն. Սրբութեան . . . . . 897—898
10. Մ. Աթուռի լուրեր . . . . . 898—891
11. Ճեմարանի 33-րդ տարեդարձը և ճեմարանի տեսչի հաշուետուութիւնը . . . . . 902—906
12. Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական ճանապարհորդութիւնը Եւրոպայում. Գ. Վ. Յովսէփեան . . . 906—909
13. Բաբգէն վարդապետի յայտարարութիւնը Սինոդին . . . . . 910—915

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ

1907—ՌՅԾԶ

Տարի Խ.

ՀՈԿՏ.-ՆՈՅԵՄԲ.

Համար Ժ.-ԺԱ.

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

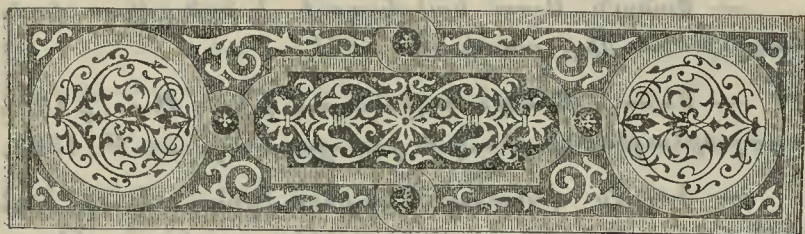
Ելեֆսաւարժ Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

Հրամանաւ

Տ. Տ. ՄԿՐՏԶԻ

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ս. ՄԷՆԱՅԻՆ ՀԱՅՈԳ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆՔ

***

ՔԱՂԱՌԱԾՔ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՅ ՎՆՀ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Ա.

Հայրապետական տնօրինութիւնք.

Կոնդակ յանուն Տ. Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի Սարաճեան և սրտագամաւորաց ժողովոյ հայոց Ամերիկայի, որով պատուիրեցաւ յղել զճանապարհածախս նորընտիր առաջնորդ եղնիկ Արքեպիսկոպոսի յեգիպտոս. Թ. 1352.

— Յանուն վարչութեան Հոգևոր ձեմարանի Մայր Աթոռոյ, որով պատուիրեցաւ կարգադրել և սահմանել ի տօնական աւուրս տանել զուսանողս ձեմարանի յեկեղեցի. Թ. 1387.

— Յանուն Տ. Գարեգին եպիսկոպոսի նախագահի հոգաբարձութեան թեմական դպրանոցին Տփլսեաց, որով պատուիրեցաւ ընտրել ի ձեռն հոգաբարձութեանն զերկուս թեմական տեսուչս և առաջի առնել ի հաստատութիւն. Թ. 1389.

— Յանուն Տ. Յուսիկ Արքեպիսկոպոսի ի նոյն միտոս. Թ. 1390.

— Յանուն Աշոտ եպիսկոպոսի ի նոյն միտս վասն ընտրութեան միոյ տեսչի, Թ. 1391.

— Յանուն Անանիա եպիսկոպոսի ի նոյն միտս, ի ձեռն հոգաբարձութեանց ծխական դպրոցաց Բագուայ, Թ. 1392.

— Յանուն վանահօր Հառիճոյ վանուց, որով պատուիրեցաւ ընդունել ի վանս զերեքտասան աշակերտս ձեմարանի Մայր Աթոռոյ, Թ. 1395.

— Յանուն վարչութեան ձեմարանի Մայր Աթոռոյ, որով Երսւանդ վարդապետն կարգեցաւ ուսուցիչ ի ձեմարանին, Թ. 1397.

— Յանուն նորին, որով պատուիրեցաւ ընտրել յուսուցչաց զերիս անձինս յանդամութիւն ուսումնական յանձնաժողովոյ, Թ. 1398.

— Յանուն նորին, որով պատուիրեցաւ զերեքտասան աշակերտս Ա. և Բ. դասարանաց ձեմարանին առաքել ի վանս Հառիճոյ, Թ. 1399.

— Յանուն Տ. Սուքիաս Արքեպիսկոպոսի, որով պատուիրեցաւ նմա տալ Տ. Կարապետ վարդապետի զաստիճան ծայրագոյն վարդապետութեան, 1401.

— Յանուն Լուսարարապետի Մ. Տաճարի Ս. Էջմիածնի, որով բարձեալ համարեցաւ պարտիք դպրապետութեան ի Մ. Տաճարի յիսրայէլ սարկաւագէ, Թ. 1419.

— Յանուն փոխանորդին Աղէքսանդրապօլի Տ. Մատթէոս վարդապետի, որով արտօնեցաւ գնալ ի Բագու և ի Պետերբուրգ հանգանակել նպաստս վասն ծխական դպրոցաց գիւղորէից Աղէքսանդրապօլի ի հաշիւ գիւղական համայնից, Թ. 1420.

— Յանուն Սինոդի Ս. Էջմիածնի, որով հրամայեցաւ յաթոռապատկան տոկոսաբեր թղթոյ ի գումար 30,000 ուրբէաց դնել գրաւ յերևանեան բաժնի պետական դրամատան ի հոգալ զծախս Հոդեոր ձեմարանի, Թ. 1434.

— Յանուն պատրիարքի Ս. Երուսաղեմի Տ. Յարու-
թիւն Արքեպիսկոպոսի, որով յանձն արարաւ նմա Մեսրոփը
Արքեպիսկոպոսն Սմբատեան, որպէս ուխտաւոր: Թ. 1438.

— Յանուն Պատրիարքի Կ. Պօլսոյ Տ. Մաղաքիա Արք-
եպիսկոպոսի ի նոյն միտս: Թ. 1439.

— Յանուն Հայ Համայնից Ամերիկայի, որով տուաւ
յորդոր խրատուց առ նոսա, սիրով և համերաշխութեամբ
կեալ ընդ միմեանս: Թ. 1444.

— Յանուն այրի տիկին Արաքսեայ Թափչանճեան
(յԱմերիկայ), որով տուաւ մխիթարութիւն վասն հան-
գուցեալ ամուսնոյ իւրոյ: Թ. 1445.

— Յանուն Հոգաբարձութեան եկեղեցեաց Հայոց Ս.
Պետերբուրգի, որով գրեցաւ նպաստել Արամայ Օլթեցեան
վասն ուսանելոյ յարտասահմանի մանկավարժութեան:
Թ. 1452.

— Յանուն Տէր Խորէն վարդ. Մուրատբէգեան, որով
հաստատեցաւ ի պաշտաման գործակալի Ն. Բայազէտի:
Թ. 1487.

Բ.

Հայրապետական զոհունակութիւնք եւ օրհնութիւնք.

Կոնդակ օրհնութեան յանուն Հայ գաղթականու-
թեան Կէնոսա քաղաքի Ամերիկայի վասն յղեալ 14 անգլ.
ոսկւոյ ի նպաստ կարօտելոց Հայոց Վանայ և Բաղիշու:
Թ. 1382.

— Յանուն Համբարձումայ Հայրապետեան Ռուչա-
նեան, որով գրեցաւ նմա օրհնութիւն վասն կառուցանե-
լոյ գալրոց ի գեղջն իւրում Մեսրոբավանք: Թ. 1446.

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն բժշկա-
պետ Պետրոսի Մախոսեան ի Գահիրէ: Թ. 1478.

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՅՕՐԱԴՐՈՒԹԵԱՆՅ ՍԵՆՈՒԻ

Ի 6-ն օգոստոսի Սինոդն լուեալ զդեկուցումն Կոնսիստորիայի Աստրախանի ընդ յայտարարութեան ի 5 դեկտ. անցելոյ ամի թ. 2883 մատուցանելով զխնդիր բնակչուհւոյ Վլադիկաւկազ քաղաքի Ուստիանէ Գանջու մեան և զկալուածագիր № 147 սեփական խանութից, հրամայեաց՝ զբարձրագոյն թոյլտուութիւն վասն ընդունելոյ զանշարժ գոյս, նուիրաբերեալս ի տիկին Գանջումեանցէ յօգուտ ո. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ Վլադիկաւկազի, ծառուցանել Կոնսիստորիային Աստրախանի յանկաւոր տնօրէնութիւն, դարձուցանելով զկալուածագիր. Հ. 657.

Ի նմին թուի Սինոդն ի նկատի առեալ զմակադրական պատուէր Վեհափառ Կաթողիկոսի թ. 1257, որ վասն արձակման Ներսէս վարդապետի Տէր Միքայէլեան յանդամութենէ Կոնսիստորիային Ղարաբաղի, հրամայեաց ծանուցանել թեմական Ատենին ի տեղեկութիւն, պատուիրելով նմին յայտ առնել, թէ մինչև ցո՞ր ամիսն ընկալեալ է նորա զօոճիկ և տուեալ են նմա ծախք ճանապարհի և ո՞րչափ. Հ. 659.

Ի 6-ն օգոստ. Սինոդն լուեալ զյայտարարութիւն Կոնսիստորիային Երևանայ ի 25 յուլիսի թ. 4150 որ վասն ձեռնադրութեան Նաղարէթի Մխիթարեանց Շիրվանջուղցւոյ, Ալէքսանդրապօլ քաւառի և ունելով առաջի աչաց, զի նախ՝ չիք տուայժմ կարևորութիւն նորոյ քահանայի վասն Շիրվանջուղ գեղջ, և երկրորդ՝ ընծայացու Մխիթարեանն չունի զպահանջեալ պատրաստութիւն ըստ ուսման, հրամայեաց վերստին մերժել զձեռնադրութիւն Նաղարէթի Մխիթարեան ի քահանայ գեղջն, զոր և տալ նմա և խնդրատու ժողովրդեան գիտել ի ձեռն Կոնսիստորիային Երևանայ. Հ. 660.

Յ 8 օգոստոսի Սինոդն ի նկատի առեալ զգրութիւն Նահանգապետին Գանձակայ օր վասն մեղադրանաց Յովհաննէս քահանայի Տէր Գրիգորեան Զիամաթ գեղջ Շուշի գաւառի, վասն կաղմելոյ զսխալ ցուցակս նորակոչ զինուորացուաց 1906 ամի, հրամայեաց զգրագրութիւն ըստ գործոյ յղելով ի Կոնստնտնուպոլիս Դարաբաղի՝ պատուիրել նմին տնօրինել առնել զօրինական քննութիւն, զորոյ արգիւնս հանդերձ բացատրութեամբ մեղադրեալ Յովհաննէս քահանայի և եզրակացութեամբ Ատենին մատուցանել Սինոդին: Հ. 664.

Ի 10-ն օգոստ. Սինոդն յարգելով զխնդիր քեռն հանգուցեալ Արիստակէս Արքեպիսկոպոսի Սեդրակեան Օլգայի Այվազեան բնակչուհւոյ Իգդիրմաւայ գեղջ, Սուրմալուայ գաւառի, սրով յայտնէ նա՝ թէ զինի մահուան ամուսնոյ իւրոյ և եղբօր իւրոյ Արիստակէս Արքեպիսկոպոս Սեդրակեանի, մնայ անօգնական և զուրկ յամենայնէ առ ի հոգալ զկեանս իւր—հրամայեաց գանձապահի Սինոդիս Տէր Համազասպ վարդապետի տալ խնդրատու Այվազեանցի ի նպաստ մի հարիւր ռուբլի միանուագ: Հ. 668.

Ի 10-ն օգոստ. Սինոդն լուեալ զԿոնստնտնուպոլիսի ի 27 Մայիսի անցելոյ Թ. 936, օրով պատուիրի Սինոդիս տալ Խորէն վարդապետի Մուրադբէկեան, որ գտանէր յեւրոպա ի բժշկութիւն անձին և որ զարգիս կեայ ի Տփլիս, ուր նոյնպէս բժշկի և ոչ ուստեք ստանալով զնիւթական աջակցութիւն, գտանի ի դրամական անձուկ կացութեան—զմիաբանական ռոճիկ նորա ի 1-էն տարիլի աննդադրամովք—հրամայեաց՝ պատուիրել գանձապահի Սինոդի Տէր Համազասպ վարդապետի առաքել առ Խորէն վարդապետն զմիաբանական ռոճիկս նորա սկսեալ ի միոյն ապրիլի տարւոյս հանդերձ աննդադրամովք: Հ. 670.

Ի 20-ն օգոստ. Սինոդն հրամայեաց՝ յանձն առնել անդամոյ Սինոդի Տ. Բաբգէն վարդապետի քաղել զկա-

րևոր տեղեկութիւնս ի գործոց Սինոդի վասն խնդրոյ ոռոգման հողոց Վաղարշապատայ և խորհրդակցելով ընդ ընտրեալ հաւատարմատարաց Վաղարշապատ գեղջ՝ կազմել զծրագիր ոռոգման հողոցն և մատակարարութեան ջրոյ, զոր և մատուցանել Սինոդին ի տնօրինութիւն Հ. 687.

Ի 24-ն օգոստ. Սինոդն լուեալ զխնդիր Լիազօրաց Հոգաբարձութեան դպրանոցի Ղարաբաղի, որով խնդրեն դարձուցանել ինքեանց զ3571 ո. 40 կոպ. դրամս, զոր և առաջնորդն թեմին յայլ և յայլ ժամանակս յամս 1904 և 1905 յղեալ է ի Մայր Աթոռն՝ և մակագրական պատուէր նորին Ս. Օծութեան՝ ի նկատ առեալ Մեր զտնտեսական անձուկ վիճակ թեմական դպրանոցին Շուշոյ առաջագրեմք Սինոդի Ս. Էջմիածնի դարձուցանել զդրամս ըստ խնդրոյ Լիազօրաց Հոգաբարձութեանն — հրամայեաց դարձուցանել Հոգաբարձութեանն դպրանոցին 40% ուէնտախւք զհասանելի նմին զերեք հազար երեք հարիւր ութսուն և եօթն ուրբլի քառասուն կոպ. դրամս: Հ. 696.

Ի 29-ն օգոստ. Սինոդն հաստատելով զեղրակոցութիւն Կոնսիստորիային Ղարաբաղի, հրամայեաց արկանել զՅովհաննէս քահանայն Մարտիրոսեան ընդ հինգ ռուբլի տուգանօք յօգուտ թեմական դպրանոցի տեղւոյն վասն կատարման նորա զպսակ Օրդուբաթի Օհանայ Յարութիւնեան Խաչատրեանց ընդ բնակչուհւոյ Գանձակ քաղաքի օրիորդ Վարսենկայ Նիկողայոսեան առանց թոյլտուութեան, նախազգուշացուցանելով զնա առանձին ստորագրութեամբ՝ զի ի գէպս կրկնութեան սոյն օրինակ գիպաց ունի նա տնկանել ընդ խիստ պատասխանատուութեամբ: Հ. 705.

Ամուսնալուծութիւն

Ի 10-ն օգոստոսի Սինոդն ոչ տեսանելով զօրինական հիմն վասն լուծման պսակի Թագուհւոյ Շամխարեան ընդ

Խաչատրոյ Մաթթէոսեան բնակչի ներքին-Շէնդաւթ գեղջ
Երեանայ նահանգի հրամայեաց՝ մերժել զինդիր առն
վասն լուծման պսակին, զոր և ծանուցանել խնդրատունին
ի ձեռն Կոնսիստորիային Երեանայ, պատուիրելով վերջ-
նոյս տնօրինել յորդորել զկինն Թագուհի գալ ի համա-
բնակութիւն ընդ առն: Հ. 672.

Ի 17-ն օգոստ. Սինոդն հաստատելով զեզրակացու-
թիւն Կոնսիստորիային Աստրախանի, հրամայեաց՝ լուծա-
նել զպսակ բնակչի Ղզլար քաղաքի Մինասայ Զուրաբա-
լեանց ընդ Սառայի Էլիզբարեանց և տալ երկօցունց ևս
իրաւունս նորոյ ամուսնութեան, միայն նախապէս զայրն
արկանել ընդ կիսամեայ եկեղեցական ապաշխարանօք
վասն ապօրինի կենակցութեան ընդ Աննայի ներսիսեան
Հ. 673.

Ի 22-ն օգոստ. Սինոդն հաստատելով զեզրակացու-
թիւն Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի, հրամայեաց
լուծանել զպսակ Մցխէթաբնակ Մարիամայ Վարդոյեան
ընդ Յովհաննու Վարդոյեան ի պատճառս ապացուցեալ
պոռնկական կենաց կնոջն, տալով միայն առն իրաւունս
նորոյ ամուսնութեան: Հ. 684.

Ի 24-ն օգոստ. Սինոդն հաստատելով զեզրակացու-
թիւն Կոնսիստորիային Ղարաբաղի, հրամայեաց անվաւեր
համարել զպսակ բնակչի Տաթև գեղջ Զանգեզուր դա-
ւառի Ալէքսանի Ղոնդաղեանց ընդ Թագուհւոյ Առաքե-
լեանց առ կենդանութեամբ առաջին կնոջ Ալէքսանի՝
Սոփիայի, իսկ զպսակս բնակչաց Դաստակերտ և Մոխրա-
թաղ գեղջ Հայրապետի Աւանէսեան ընդ Զառիի Խաչա-
տրեան ի չորրորդում աստիճանի խնամութեան, Միրզա-
ջանի Յովսէփեան ընդ Թագուհւոյ Բալասանեան և Մար-
տիրի Բալայեանց ընդ Անագիւլի Զուլշուրեան ի վեցերոր-
դում աստիճանի ազգականութեան համարել վաւերական,
իսկ զպսակատէր Սարգիս քահանայն Տէր Նզիազարեանց
և զյանցաւորս ըստ գործոյս տալ ի դատ մարմնաւոր իշ-

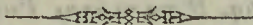
խանութեան ըստ ցուցեալ յօդ. պատժ. օրինաց, նախապէս դադարեցուցանելով ի քահանայադ. օրծութենէ: Հ. 694.

Ի 24-ն օգոստ. Սինոդն հաստատելով զեզրակացութիւն Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի, հրամայեաց՝ անվաւեր համարել զպսակ Մելքոնի Ռէյիս Վարդանեան ի Հանդ գեղջէ Բաղիշոյ ընդ Արտեմիսի Յարութիւնեան Ռոսեանց և յանձնել զյանցաւորս ըստ գործոյս ի դատ մարմնաւոր իշխանութեան: Հ. 695

Ի 24-ն օգոստ. Սինոդն համեմատ եզրակացութեան Կոնսիստորիային Ղարաբաղի, հրամայեաց լուծանել զպսակ բնակչի Նախիջևանիի գեղջ Շուշոյ գաւառի Արսէն բէգի Փիրումեանց ընդ Նատալիայի Յակովբեան, տալով առն իրաւունս նորոյ ամուսնութեան: Հ. 702.

Ի նմին թուի Սինոդն համեմատ եզրակացութեան Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի, հրամայեաց լուծանել զպսակ բնակչի Փօկա գեղջ, գաւառին Ախալքալաքայ, Յովհաննիսի Բասիլեանց ընդ Սոնայի Մկրտչեան, տալով առն իրաւունս նորոյ ամուսնութեան: Հ. 703.

Ի նմին թուի Սինոդն համեմատ եզրակացութեան Կոնսիստորիային Ղարաբաղի, հրամայեաց լուծանել զպսակ բնակչի Յոր գեղջ Դիգակ գաւառի Դրիգորի Յարութիւնեանց ընդ Անթառամի Առստամեան, թոյլ տալ երկուցունց ևս մտանել ի նոր ամուսնութիւն, նախապէս ենթարկելով զնոսա վասն ապօրինի կենակցութեանց քառասնօրեայ եկեղեցական աղաշխարհաց: Հ. 704.

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ՔՐԻՍՏՈՆԷՍ.ԿԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Տարբեր բաներ են տեսականը և գործնականը, նիւթականը և վերացականը, գիտակցականը և բնազդականը. դրանք բոլորը հաւատի պատուանդանն են. հաւատը մեր հոգեկան ամենաբարձր կորոզութիւնն է. հաւատի արտայայտութիւնը կոչոււմ է կրօն, որ նախնական անգիտակ ձեւից հասել է քրիստոնէական ամենակատարեալ ծայրագոյն դրութեան, տաբաժելով ամեն տեղ լոյս և սէր: Քրիստոնէութիւնը ազնիւ և գեղեցիկ զգացումների աշխարհ է՝ յաւիտենական երջանկութեան ձգտող. այդ զգացումներով պէտք է կրթենք մեր հոգին. մենք պէտք է աշխատենք գիտակցաբար քրիստոնեայ լինել: Որոշ ծէսերի, արարողութիւնների գործադրութեամբ մարզուելով մարդ կերելի թէ քրիստոնեայ է, միայն դա արտաքին կը լինի և անկատար. ճշմարիտ քրիստոնէութիւնը պիտի լինի հոգով և գիտակցաբար: Ծէսերից, արարողութիւններից քրիստոնէութեան համար պէտք է օգտուել չափաւորապէս. հոյակապ տաճարները, ոսկու, արծաթի, անեղէնի, մետաքսի գեղարուեստական զարդարանքները, մեծաշուք հանգէսները ի հարկէ կազդեն մարդու վրայ և կարող են մէկ աստիճան որոշ տրամադրութիւն յառաջ բերել յօգուտ քրիստոնէութեան. բայց դրանք քրիստոնէութեան հոգին չեն, դրանով մէկը բուն քրիստոնեայ չէ: Նոյնպէս սլահքի, ծովի և այլ կանոնները, հրաշալի երգեցողութիւնները կարող են քրիստոնէաբար ներդրածել, բայց դեռ կատարեալ բուն քրիստոնէութիւն չեն. կատարեալ քրիստոնեան և քրիստոնէութիւնն է գիտակցաբար, Աստծու խօսքի՝ Սուրբ Աւետարանի մօքով, հոգով իւրացումը և գործադրումը կեանքի մէջ, որով միայն կարելի է վերստին ծնուել, Պարզ բան է, առանց ս. Աւե-

տարանի չի կարելի քրիստոնեայ լինել, բայց Աւետարանը ոսկեհուն կազմած, համբուրելով չէ, որ քրիստոնեայ կըդառնանք, այլ լաւ հիմնաւոր ծանօթ լինելով նրա միջի գրուածքին, և գործադրելով կեանքի մէջ՝ Հեռու քաշուած անապատում չի կարելի կատարեալ քրիստոնեայ լինել, այլ միայն մարդկանց մէջ մարդուելով յաղթող լինել ս. Աւետարանի սկզբունքներով։ Առանց Աստծու խօսքի, առանց սուրբ Աւետարանի ուսուցման և իւրացման չի կարող քրիստոնէական գիտակցութիւն լինել. նրա ամեն մի խօսքը մի մարդարիտ է, որի իւրացնողը վրկուած է, նրա մի նախադասութիւնը մի կենարար բարի սերմ է, որ ինչքան էլ փոքր լինի, դարձեալ մեծ շքաւոր բոյս կըդառնայ կամ հարկւրաւոր պտուղ կըտայ. նրա ամեն մի խօսքը մի փոքրիկ չափ թթխմոր է, որ ալիւրի բոլոր զանգուածը կը խմորէ։ Աստծու խօսքը օղակներով շղթայի է նման. եթէ մի օղից պինտ բռնել ես, ամբողջ շղթան ես բռնել։ Դրանով Քրիստոս բնական կըլինի մեր մէջ, մենք էլ նրա մէջ, դրանով ճաշակած կըլինինք անմահական հացը և բաժակը, Քրիստոսի մարմինը և արիւնը։ Արդ, ի՞նչ քրիստոնեայ կարող է լինել մէկը, որ ս. Աւետարանից մի խօսք, մի խրատ չէ իւրացրել, ի՞նչ քրիստոնեայ կարող է լինել մի ժողովուրդ, որ մշտապէս չի հաղորդւում սուրբ Աւետարանի ընթերցմամբ, ուսուցմամբ, քարոզութեամբ։ Փրկիչը ասում է. ես եմ կեանքի հացը, ով սրանից ուտի, չի մեռնիլ յաւիտեան, ես եմ կենդանի հացը, ով ուտի իմ մարմինը և խմի իմ արիւնը՝ իմ մէջ կըբնակի և ես նրա մէջ։ Սկզբից էր խօսքը և խօսքը Աստծու մօտ էր և խօսքը մարմին դառաւ և բնակեց մեր մէջ։ (Յով. Ա. 1-14 և Զ. 48-57)։ Եթէ մի ժողովրդի մէջ չըկայ Աւետարանի յարատեւ ուսուցումն, քարոզութիւն, նա միայն անունով քրիստոնեայ է։ Քարեայ տաճարների և դարձերի վրայ հազարներ ենք ծախսում, բայց սուրբ գրքի թարգմանութեան, հրատարակութեան, քարոզչութեան վրայ ոչինչ։ Հայր Գ. Պետրովն ասում է, «Սուրբ Աւետարանի ընթերցումը սկիզբն է նոր կեանքի, գնանք մեր տան ոչխարնե-

րի մօտ, տանները նրանց դէպի Աւետարանը, սա ինքը կանէ իւր ազդեցութիւնը, սա է միակ ճշմարտութիւնը, կեանքի բոլոր կնճռոտ խնդիրների լուծումը: Ընդհանուր ուժով և իւրաքանչիւրս առանձին բացատրենք, ըմբռնենք Աւետարանի միտքը, որ է միակ մեր կողմնացոյցը կեանքի մոլորութիւններից դէպի ճշմարտութեան ճանապարհը:

Ն. Վ. Տ. Ա.

Ա. Գ. 25 Խ. 4907.

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՌՈՒՍԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հոգեւոր դպրոցներ.—Միջնակարգ ուսման գաղափարը մի լինելով հանդերձ, կան միջնակարգ դպրոցներ՝ նուիրուած մի որոշ նպատակի, որի համար նրանք նախապատրաստում են իրենց սաների հոգին, ուրտը, միտքը, տրամադրութիւնը, ձգտումը: Ամբողջ աշխարհի միջնակարգ դպրոցների ուսման ծրագիրը գլխաւոր կէտերում մի լինելով, սակայն վերջնական նպատակի համար շատ ու քիչ տարբերում են ուսման ծրագրով, ուղղութեան վերաբերութեամբ որոշ գոյն և սահմաններ ունին և պարտաւոր են ունենալ: Այդպէս են հոգեւոր, առեւտրական, ղինուորական, տեխնիկական, գիւղատնտեսական և այլ միջնակարգ դպրոցները: Այդ դպրոցները մանողը՝ ի հարկէ մեծ մասամբ չի նշանակում թէ անպատճառ պիտի հոգեւորական, ղինուորական, առեւտրական գաւռնայ, դա կախուած է ապագայի կոչումից և կեանքի զանազան այլ պայմաններից: Իրա համար իսկ այժմ թոյլատրուած է գրեթէ անխտիր բոլոր միջնակարգ դպրոցներից՝ սեմինարիաներից, բէալականներից, առեւտրականներից, ղինուորական կուրսուսներից և այլն հաւատար հանրակրթական գիմնաղիաների՝ ընդունել համալսարան և պօլիտեխնիկում ու ակադէմիա, ի հարկին քննութիւն տալով մի որ և է աւար-

կայից: Վերոյիշեալ արտօնութիւնը, սակայն, շատ թեմակալներէ ուսուցիչներէ և այլոց տարակուսանքի մէջ է ձգել և խառնաշփոթութիւններ են առաջացել հոգեւոր սեմինարիաներում, ուր սաները թիւր ըմբռնելով այդ արտօնութեան միտքը, չեն ենթարկուում սեմինարիաների հոգեւոր բեժմին: Գրա համար այժմ ռուսաց ո. Սինոդը սեպտեմբերի 5-ից հրատարակած մի շրջաբերականով բացատրում և հրահանգ է տալիս հոգեւոր դասին և հոգեւոր վարժարաններէ ուսուցիչներին, թէ սեմինարիաների միակ ձգտում և նպատակն է եկեղեցու համար հոգեւոր պաշտօնականներ պատրաստել և թէ սեմինարիաների վերջին դասարաններէ սաներին այլ միջնակարգ դպրոցներէ համապատասխան դասարաններում և աւարտողներին համալսարաններում և պոլիտեխնիկներում ընդունելը չէ կարող երբէք ռուսաց պրսակող ուսման սեմինարիաները շեղել իրենց հոգեւոր բեժմից, յատկապէս դաստիարակչական ուղղութիւնից և բուն նպատակից: Այդ շրջաբերականից յառաջ ենք բերում մի քանի մտքեր, քանի որ մենք էլ ունինք մինչև երկինք ազազակող պահանջներ մեր խղճալի քահանայական դասը բարձրացնելու, որի ազդեցութիւնից այնքան տուժում է խաւար, հէք հայ ժողովուրդը:

1. Զանազան տեսակ պատճառներէ ներդրութեամբ տարակուսանքներ են յառաջացել սեմինարիաներում ամենից աւելի աշակերտների մէջ և մասամբ ուսուցիչներին՝ ըմբռնելու հոգեւոր դպրոցի իրական էութիւնը և նրա հիմնական խնդիրները: Միջնակարգ բարձր դասարանները փոխադրուելու դիւրութիւնը և համալսարաններում ընդունուելը առիթ տուաւ հարձելու, թէ սեմինարիաները երկու խնդրի են հետևում, այսինքն քաղաքացիական ծառայութեան և մի և նոյն ժամանակ հոգեւոր կոչման համար սաներ պատրաստելու: Դրանից յառաջացաւ հոգեւոր դպրոցներում սովորողների ազատ վերաբերմունքը դպրոցի ներքին կեանքի վերաբերմամբ, ինչպէս են եկեղեցի յաճախելը, աղօթելը և այլն: Սեմինարիաների Բարձրագոյն հաստատութիւնը կանոնադրութեան առաջին յօդուածն է. «ուսումնասիրող—դաստիարակող վարժարաններ են սեմինարիաները ուղղափառ եկեղեցու համար երիտասարդներից պաշտօնական պատրաստելու»: Այժմ արդէն շատ թեմերից բողոքներ ուղարկւած են լուրում, որ այլ ևս փող չեն տալ եկեղեցիներէ սեմինարիաներին, վստօն զի մեծ կարիք կայ քահանաների, բայց կոչման յարմար պատրաստութիւն մարդիկ չըկան:

2. Կարգապահութիւնը, դիպցիսլինան ամէն գործի, մա-

հաւանդ ուսման և դատտիրարակութեան յառաջագիմութեան առանցքն է, առանց դրանց չի կարելի կամբը կրթել և հաստատել: Արժարանի ղեկավարների և դատատուներին հեղինակութիւնը անհրաժեշտ է, որպէս ղի նրանց առեւած ուսումը և կրթութիւնը իւրացնեն և դործագրեն ուսանողները: Ուստի հոգևոր վարժարանի ամբողջ մանկավարժական կադմը միասին և անհատաբար արթնութեամբ պիտի հսկեն հոգևոր վարժարանի այդ հիմունքներին, որոնցով կանոնաւոր ընթանայ նրա կեանքը: Նրանք ներգործական, սրտեռանդն դործակցութեամբ և անձնական օրինակով պիտի մասնակցեն վարժարանի հոգևոր կրթութեան անսոյթաբ յառաջագիմութեան և իւրաքանչիւրը պիտի մի դատարան վերցնի իւր խնամքի և դատտիրարակչական ազդեցութեան տակ: Բեկտօրը և ինսպեկտօրը բացի ընդհանուր ղեկավարութիւնից, հարկ եղածին պիտի իրենք էլ մի-մի դատարան վերցնեն:

3. Հոգևոր վարժարանները պիտի անընդհատ հոգան, որ այդ հաստատութիւններին մէջ կրթուողները իսկապէս անձնուէր լինին նրա ուղղութեան հիմունքներին և նպատակներին և թոյլ չը տան վարժարանը ենթարկուելու վատ ազդեցութեան:

4. Նմանապէս պիտի դիմել անմիջապէս և ծնողները աջակցութեան, որ նրանք իրենց ազդեցութեամբ աշխատեն սաներին պաշտպանել վնասակար ներշնչումներից և մոլորութեաններին ուղղել ճգնեն:

5. Փորձը ցոյց է տալիս, որ աւելի ուշագրութիւն պիտի դարձնել առաջին դատարանի (=Գ. դատարանին) աշակերտների վրայ, որոնք հետեւում են միշտ վերի դատարանների օրինակին և ձգտում են նրանց նմանիլ, ուստի դատտիրարակները սեպուհ պարտք ունին առաւել ազդելու, խնամելու այդ մատղաշներին չը շեղուելու կանոնական ընթացքից:

... 8. Հոգևոր սեմինարիաների կանոնադրութեամբ թեմական առաջնորդներն են ըզրոր հոգևոր-կրթական հաստատութիւնների գլխաւոր ղեկավարները, ուստի նրանք են բարոյապէս պատասխանատու իրենց յանձնուած հոգևոր դպրոցի համար: Մանաւանդ ներկայ տագնապալից ծանր ժամանակ նրանց մերձաւորագոյն անմիջական հսկողութիւնը հոգևոր դպրոցի կեանքի վրայ և դատատուների և սաների ղեկավարելը անհրաժեշտ է: Էպպէս կարևոր է, որ եպիսկոպոսները նայեն հոգևոր դպրոցի վրայ, ինչպէս իրենց դպրոցի վրայ, որ նշանակուած է լցուցանել իրենց թեմի կրօնական հոգևոր կարիքները: Այդ նրա իսկական, սեպուհ կոչման պարտքն է, իշխա-

նութիւնն է և իրաւունքը օրէնքով, ուստի չըպիտի ձեռնթափ մնան: Եպիսկոպոսները պարտաւոր են դատատունների ընտրութեան մասնակցել և ի հարկին հեռացնել:

Ն. Վ. Տ. Ա.

Հոգեւորականութիւնն ու քաղաքական կեանքը.

Դնել եկեղեցին պետութեան գերիշխանութեան տակ և դարձնել նորան իշխանութեան մի գործիք—այդ հին կարգի անբաժան և ընտրող գիծն է: Ռուսաստանում այս դարաւոր իրականութեան՝ ամենից առաջ հէնց իրեն եկեղեցուն պատճառած դառն հետեանքները՝ արդէն իւր ժամանակ բաւականին գնահատուեցան նոյն իսկ պետական յանձնաժողովներում: «Աղատութեան օրերում» այս իրականութիւնը հոգեւորականութեան մի խոշոր մասի կողմից ենթարկուեց հրապարակային դատաւարտութեան:

Ազատագրական շարժումների ծաղկման օրերում իշխանութիւնը ըստ երեւութին մեծ յոյսեր ունէր քահանաների վրայ. ուստի և ամենատեսակ միջոցներ գործ էր դրում՝ որչափ հնարաւոր է, ուժեղ կերպով դրդելու քահանաներին եռանդով ու ներգործաբար վերաբերուելու պատգամաւորական ընտրութիւնների ժամանակ: Սակայն այս ջանքերի հետեւանքն եղան մի շարք եկեղեցական գործիչների գլխին թափուած պատիժներն ու հալածանքը. և այս հալածանքները հոգեւոր հովիւները կրում էին ոչ թէ իրենց պաշտօններում թերանալու, այլ մի՛միայն իրենց քաղաքական համոզմունքների համար:

Ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ առհասարակ հալածանքի ու տարագրութեանց ենթարկուած քահանաները, ինչպէս և պէտք էր սպասել, ժողովրդի մէջ ամենալուհամարումն ու յարգանքն ունին: Եւ հէնց նոյն իսկ հոգեւորականութեան դէմ սկսուած այս հալածանքը պարզ ցոյց է տալիս, թէ որչափ անհիմն էին ուրեմն հոգեւորական դասի վրայ տաճած յետադիմական յոյսերը. ազատագրական հովերը անխուսափելի կերպով պէտք է շոշափէին անշուշտ և՛ այս ընդհանրապէս բաւականին հետաքրքիր դասը:

Մեր ընտրական նոր պայքարում գիւղական հոգեւորականութիւնը ունի բաւականին դեր կատարելու. և ահա, նորեկ սկսում են տաժել յոյսեր այդ հոգեւորականութեան վրայ, որ

պարզ կարելի է նկատել վերջին Կիեվի հոգևոր կոնսինտորիայի կողմից գիւղական հոգևորականութեան ուղղած հրամանագրով՝ «ձայն տալ անպատճառ այն մարդկանց, որոնք հին կարգերի կողմնակից են»:

Մի կողմ թողնելով այս առթիւ մի քանի քննադատների իրաւացի նկատողութիւնը թէ այդպիսի պրիսմներով «տիրող կարգերը տապալելու» կոչ է արւում,—այստեղ նկատելու է նաև հին կարգերի կողմնակիցների ձայներ որոտւում ձևը:—Կիեվի կոնսինտորիան հրամանագրում է ծխական քահանաներին ներկայացնել իրեն ընտրուած ներկայացուցիչներ ընտրութեանը իսկ Կանէվի գաւառի գործակալները աւելացնում են դուրս վրայ նաև՝—տալ ընտրեալների քաղաքական համոզմունքների և բարեյուսութեան նկարագիրը:

Սօտ ապագան անշուշտ ցոյց կտայ այս բոլորի հետեւ տեւանքը:

Դ Ո Ւ Խ Ո Բ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր Ը

(Թարգմ. Խիբեակովից)

Երբ Ռուսաստան եկաւ Կանադայում բնակուող դուխոբուրները պարագլուխը և Կանադայի նոր կառուցուող ճանապարհի վրայ ջանում էր ռուսական բանուորների համար աշխատանքներ կազմակերպել, այն ժամանակ նորից դուխոբուրները գրաւեցին ընդհանուր ուշադրութիւն:

Հետաքրքրական է մի քանի խօսք ասել այդ մարդկանց վերաբերմամբ և տեղեկութիւններ հաղորդել, պարզելով դուխոբուրների Կանադա դադթելու և այդ երկրում բնակութիւն հաստատելու հանգամանքները:

Երեսնական թուականների վերջերին և քառասնական թուականների սկզբներին, այսինքն Նիկոլաւշչինայի դաժան ժամանակները, Տաւրիկեան նահանգում ապրող այն դուխոբուրները, որոնք չէին ցանկանում դաւանաւորիւ լինել, դադթեցին Անդրկովկասի հեռու և խուլ վայրերը: Այդ դադթակալութիւնը չափազանց վատ ներգործութիւն ունեցաւ նրանց բարեկեցութեան վրայ, նամանաւանդ որ դադթականները անմշակ լեռնային տեղերում բնակուեցին, իսկ այդ լեռնոտ վայրերը հաղագործութեան համար շատ քիչ էին նպաստաւոր:

Սահայն համայնական կազմակերպութեան, չափազանց աշխատասիրութեան, ընտրութեան յարմարութիւնները և նրանց ղեկավարները խելահասութեան շնորհիւ, կարճ ժամանակի ընթացքում զուխորութենէն յաջողուեց ղերականգնել իրենց բարեկեցիկ դրութիւնը և նոյն իսկ բաւականաչափ հասարակական գրասփայլութիւն հաւաքել:

Այդ կապիտալները այսպէս կոչուած որբախնամ տան մէջ էին հաւաքուում և 80-ական թուականները սկզբներին զուխորութենէն գլխաւորին հռչակաւոր Լուկերիա Վատիկանա Կողմընդդէմ հակողութեան տակ էին դառնում: մի կնոջ, որ մեծ խելքի և կազմակերպող ընդունակութիւնները տէր էր:

1886 թուին Լուկերիա Վատիկանան մեռաւ, բայց որպէս մի շրջահայեաց կին, նա դեռ ևս կենդանի ժամանակ ցոյց տուեց, թէ ո՞վ պիտի յաջորդէ իրեն իւր մահից յետոյ: Նա ընտրեց ամենաշնորհալի զուխորութեանց Պետրո Վատիկանի Վերիգինին, որին էլ նա հէնց իր կենդանութեան ժամանակ յանձնարարեց կառավարել զուխորութեան համայնքի բոլոր գործերը:

Սահայն երբ Կողմընդդէմ մեռաւ, նրա եղբայրները գայթակղութեամբ որբանոցում պահած մեծ զումարները, ազդարարեցին, որ քրոջից յետոյ ժառանգութիւնը իրենց է վերապահւում, միաժամանակ յայտնելով, որ ողջ որբանոցը բոլոր գրասփայլութիւն հանդերձ Կողմընդդէմ մասնաւոր սեփականութիւնն է:

Խոշոր երկպառակութիւն սկսուեց: Դուխորութեան մեծամասնութիւնը Վերիգինին առաջնորդութեամբ պաշտպանում էին համայնքի իրաւունքները, իսկ փոքրամասնութիւնը հանդուցեալ Կողմընդդէմ եղբայրները կողմն էր անցել: Կովիտի կաշառութեամբ ադմինիստրացիայի օժանդակութեամբ Կողմընդդէմի եղբայրներին յաջողուեց տիրապետել հասարակական սեփականութիւնները և նոյն իսկ Վերիգինին Սրբանդելսիկի նահանգը ուղարկել:

Դուխորութեան համայնքին հասցրած այդ հարուածը լաւ ազդեցութիւն ունեցաւ զուխորութեան վրայ: Կիսաւայրենի լեռնականների մէջ անցկացրած երկար տարիները կամ, ինչպէս արտայայտում են իրենց դուխորութեանը, նիւթական բաւականաչափ բարեկեցութեան տարիները, թուլացրին համայնքի կրօնական հոգին:

Դուխորութեանը մի փոքր թուլացան կրօնական-բարոյական տեսակէտից: Նրանք սկսեցին միտ ուտել, դինի խմել, ծխախոտ ծխել, զինուորական ծառայութիւնները երթալ, մի բան, որ հակասում էր նրանց հիմնական հաւատալիքներին: Համայնքի

գլխին եկած հարուածը անարդար կենցաղի պատիժ համարուեցաւ, ուստի և բորբոքեց կրօնական զգացմունքները:

Վերինգլինի կուսակիցները մի ոերա, բարեկամական ընտանիք կազմեցին և ամբողջ սեփականութիւնը, անային կահ-կարասիներէց զատ, ընդհանրական յայտարարեցին, բոլոր փողերը ընդհանուր գանձարանը դրուեց:

Ուստի և հարկէ շատերը հարեադրուած էին ծանր հոգեկան կռիւ մղել, անտես առնելով արդէն անային վիճաբանութիւնները:

Բանը անհաճոյ հետեանքներ ունեցաւ: Այսպէս օրինակ ունեւոր գոխոքուրներէց մէկը, որ աշխոյժ աշխատաւոր ու սքանչելի անտես էր, առանց մտածելու՝ ընդհանուր դրամատեղն յանձնեց իր բոլոր փողերը, մօտաւորապէս քսան հազար բուրլի, սակայն ընտանիքի խնդրանօք պահեց երկու կով. ցաւալի էր բաժանուել, որովհետեւ երեխաներին կաթ էր հարկաւոր:

Կովերը մնացին, բայց տէրը կորցրեց իւր հոգեկան անգործութիւնը: Նա շարունակ զգում էր իր յանցանքը, նա զգում էր, որ կովերը պահելու շնորհիւ իւր ընտանիքը ունելի լաւ դրութեան մէջ է գտնուում, քան միւսները և խիղճը նրան դադար չէր տալիս: Նրա բազդից մի փրկիչ գտնուեցաւ յանձին տեղական գաւառաւմասի վերակացուի, որը տարաւ կովերը անվճար մնացած հարկերի փոխարէն: Այդպիսի բռնի եղանակով կորցնելով երկու սիրելի կովերին, տէրն զգում էր, թէ իր ուսերէց մի սար գլորուեց: Նրա ընտանիքի դրութիւնն էլ այնպիսի թշուառութեան մէջ ընկաւ, ինչպէս հարեանները:

Որոշելով խիստ կերպով յեղաշրջել իրենց կենցաղը, դուխոբուրները նամակ ուղարկեցին իրենց համապիւղացիներէց նրանց, որոնք զինուորական ծառայութեան մէջ էին և խօստացել էին թողնել, իսկ նրանք, որոնք պահեստի կամ պահապան էին համարուում, շապեցին իրենց տոմսակները վարչութեան վերադարձնել: Արպէս զի ունելի ուժգին կերպով արտաշայտուի իրենց զոտանքը գէպի պատերազմական ծառայութիւնն ու սպանութիւնը, բոլոր երեք նահանգների դուխոբուրները այրեցին իրենց գէնքերը:

Կառավարութիւնը այդ քայլերին անողորմ միջոցներով պատասխանեց: Աքսորներ, սպանութիւններ, բանտարկելութիւններ և ամբողջ մի շարք այլ բռնութիւններ պայթեցին այսպէս կոչուած «Մեծ կուսակցութեան» դիմին: Գոխոքուրները կրկին քայքայուեցան, նրանց սիսեցին ուղարկել Կովկասի ամենախուլ անկիւնները փոքրիկ խմբերով: Շատերը անկարող եղան իրենց

հետ վերցնել պագրոմներն (Ջարդ) մի կերպ ազատուած անասուններն ու հասուն բերքերը: Հալածանքները ինչ որ առանձին դաժան անդթութեան կերպարանք ընդունեցին: Սակայն դուխորունները այդ բոլոր հալածանքներն մէջ հրաշալի արիութիւն ցոյց տուին: Ներկայումս մեր աչքի առաջ տեսնում ենք համոզմունքների այնպիսի տոկունութիւն և հաստատակամութիւն, Դուխորունների անբաղդութեան մէջ այնպիսի անձուիրութեան օրինակներ, ինչպէս հին պատմութեան մէջ:

Ջինուորական ծառայութիւնից հրաժարուելու առթիւ մի մօր երկու որդիները բռնտումն էին: Նա թշուառ, պատառոտուած շորերով, բոկոտն գնաց տեսնելու իր զաւակներին: Նախօրօք ամեն սպառնալիքներ տալով, և նկարագրելով իր որդոց սպասող սոսկալի պատիժները, թոյլ տուին նրան տեսակցելու իր որդիների հետ, հարկագրելով նրան ազդեցութիւն դործ դնել որդիներին վրայ, որպէս զի վերջիններս իրենց հնազանդութիւնը յայտնէին: Վերջապէս երբ որ զաւակներին մօր մօտ բերին, նա նայեց բռնտարգելութիւնից թուլացած, նիհարած ու գունատ որդիներին, դրկեց նրանց և ապա խոնարհուելով համոզեց նրանց անյողդողդ լինել և համբերութեամբ քամել դառնութեան վերջին բաժակը, որակայն բնաւ չխախտել հաւատարմութիւնը դէպ իրենց հաւատը:

Կարսի շրջանի նահանգապետը խղճալով զինուորական ծառայութիւնից հրաժարուած դեռատի դուխորուններին, պատուիրեց իր մօտ բերել և սկսեց համոզել, որ ծառայութեան երթան:

—Ձէ՞ որ այժմ ծառայութեան ժամանակամիջոցը կարճ է, համոզում էր նահանգապետը, ծառայեցէք և տուն վերադարձէք, ամուսնացէք, զբաղուեցէք ձեր տնտեսութեամբ, ապրեցեք այնպէս լաւ, ինչպէս բոլոր մարդիկ: Ձէ՞ որ ես ձեր բարեքը աչքի առաջ ունեմ: Դուք չգիտէք, թէ ի՞նչ է սպասում ձեզ, եթէ շարունակէք յամառել ձեր ատածների մէջ. ձեզ Սերիւրի այնպիսի տեղեր կուղարկեն, ուր ինն ամիս ձմեռ է և կէս տարի գիշեր: Մտածեցէք, որ ամբողջ կէս տարի արեգակ չէք տեսնի, այլ միայն մուսլ գիշեր:

—Հայր, հարցրեց երիտասարդ դուխորուրը ծերունի նահանգապետին, իսկ այնտեղ Աստուած կ'ա՞յ:

—Աստուած, հարցրեց ապշած նահանգապետը, ի հարկէ կ'այ: Աստուած ամեն տեղ է:

—Այդպէս, ուրեմն, եթէ այնտեղ Աստուած կ'այ, մենք այնտեղ էլ կ'երթանք, պատասխանեց երիտասարդը, որովհետեւ Աստուած մօտ լինել երկիւղալի չէ:

Դուխորուրների ամենայանցաւոր խմբակը Եակովատիկ շըջանն ուղևորուելիս, ճանապարհներին անթիւ քաղցի ու սառնամանիքի ենթակայ եղաւ: Նրանց կօշիկները շուտով պատառոտուեցան և նրանք ստիպուած էին հաղարատոր վերստեր ոտաբորիկ գնալ, սակայն չկորցրին իրենց կայտառութիւնը, իրար հետ կիսեւիով հացի վերջին վիշրանքը և Սիբիրի խիտ անտառները դուխորուրների արտասովոր քայլերգներով թնդացին ու ազմկուեցան:

Մինչ այդ դուխորուրների յարաբերութիւնը չէր կարուել իրենց աքսորած պարագլուխ Վերիգինի հետ: Վերիգինին մի աքսորավայրից միւսն էին տեղափոխում, սակայն յարաբերութիւնները չէին խզոււմ: Արխանգելսկը, Կօշան, Մէդէնը — բոլոր անյարմար համարուեցին: Վերջապէս նորան փոխադրեցին Ուրդօրսկ, սակայն այնտեղ էլ, ամենախիստ հակողութեան տակ, նա չէր կարում իր կապերը հաւատակիցների հետ: Սուրհանդակները յայտնուում էին մէկը միւսի յետեւից. ոմանց բռնում էին, միւսներին յաջողում էր խոյս տալ ստալինականութեան ճիրաններէց:

Ձինուորական ծառայութիւնից հրաժարուած դուխորուրներէց մէկին յամենայն դէպս թողել էին զինուորական մասում, այն յուսով, որ կարող են ուղղել նրան: Կօզակների մի օֆիցեր (գնդապետ) մի բան հարցրեց նրան, իսկ նա պատասխանեց որպէս մի սովորական մարդ և ոչ թէ զինուոր և ողջոյն չաւուեց: Վերաւորուած գնդապետը շատ կատաղի վերաբերմունք ցոյց տուեց նրան: Դժբախդին նադայկաներով սկսեցին այնպէս հարուածել, որ նա երկար ժամանակ չէր կարողանում նստել, պառկել մէջքի վրայ: Դրանից յետոյ նրան Եակովատիկ շըջանն ուղարկեցին, որտեղից ընկերները նրան ինչ որ յանձնարարութեամբ Վերիգինի մօտ ուղարկեցին մի նամակ յանձնելու: Վերիգինի մօտից Օւրդօրսկից նա ստիպուած էր Կովկասի վերայով անցնել դէպի յետ՝ Եակովատիկ շըջանը՝ մնացած ընկերների մօտ: Բոլոր յանձնարարութիւնները կատարեց նա յաջողութեամբ, սակայն երբ նա Կովկասումն էր, յայտնուեց, որ դուխորուրները հրաման են ստացել Կովկասից արտասահման տեղափոխուել: Բաղմատանջ սուրհանդակը Բաթումում տեսաւ իր ընտանիքը, որը շոգենաւ նստած կամենում էր Կանադա երթալ: Մնում էր մի քայլ անել և ազատ լինել... Սուրհանդակը Եակովատիկ շըջանը վերադարձաւ, ուր սպասում էին նրան ընկերները:

Քայքայուած դուխորուրների մէջ հիւանդութիւններ յառաջացան՝ ընդացաւ, հաւկուրութիւն, քաղցածութիւնից յա-

ուսման արժեքը և ջերմաստիճանը: Երեխաները, ծերունիները, կանայք մեռնում էին հարկերներով:

Սրտատահմանեան լրագրիչները ահագին ազմուկ բարձրացրին միջնադարեան բնաւորութիւնը ընդունող այդ հալածանքներէ դէմ: Ռուսաստանում աւելի կամ պակաս չափով ազդեցիկ մարդիկ դառնուեցան, որոնք սկսեցին ցոյց տալ, որ բոլոր դադանութիւնները չափ ու սահման պիտի ունենան: Վերջապէս յաջողուեց մի կերպ դուրս կորզել կառավարութիւնից այն վճիռը, որով դուխոբուրները իրաւունք են ունենում արտասահման դադթել: Սակայն ռուսական ազմինիստարացիան, դուխոբուրներին բաց թողնելով, կարծես թէ մտածեց, նրանց դէմ, որպէս հրաժեշտ, այնպիսի մի նենգութիւն յառաջ բերել, որ նրանք մինչև վերջ յիշեն: Դուխոբուրները առանց վերադառնալու իրաւունքի էին դադթում, հետեւապէս այլ ևս անցագրի կարիք չկար, ոսկոյն նրանց այնուամենայնիւ հարկադրեցին անցագիր վերցնել և կէս տարուայ համար լրիւ վճարել: Կարծեմ, այն ժամանակ անցագիրը տասն բութի արժէք: Նոթ հաղարկից աւելի դուխոբուրներ դադթեցին, ամենից էլ անխտիր առնուեցաւ այդ տուրքը:

Հալածուած դուխոբուրները Կանադա տեղափոխուելու համար մեծ դումարներ էին պահանջում: Եւ ահա բոլոր երկրներում հանդանակութեան կոչերը հնչուեցին, դուխոբուրներէ ճանապարհածախսի համար նուիրատուութիւններ սկսեցին հաւաքել: Շատ նպաստեցին և Տալստոյը, Չերտոօվը, ռուս հասարակութեան ուշադրութիւնը դարձնելով դուխոբուրներէ վերաբերմամբ կատարուած բռնութիւնների վերայ. շատ փող հաւաքեցին կվակերները, որոնք յանձին դուխոբուրների ոչ միայն ի դուր աեղ տառապող մարդկանց, այլ և իրենց դաւանակիցներին էին տեսնում: Հանգանակութիւններ տեղի ունեցան ամենուրեք: Նոյն իսկ հեռուոր Աւստրալիայի ոսկու հանքերում աշխատող մի բանուոր ուղարկեց իր մի քանի կտոր գտած ոսկիները, խոտտանալով ուղարկել նաև նոր կտորներ, եթէ իրեն յաջողուի գտնել:

Դուխոբուրներին Կանադա ուղեկցող ֆելդշերները պատմում էին, որ հենց շոգենաւի վերայ նստելիս անգամ՝ նրանք զարմանալի կարգապահութիւն ու գիտելիպիւնա էին պահում: Իրերի դասաւորելը, շոգենաւի մաքրելը, նախօրօք բերած ածուխը և նոսարաններ շինելը զբաղեցնում էին բոլոր աւելորդ մարդկանց, երկրորդ շոգենաւն ուղարկելիս աշխատում էին ամբողջ 3 օր անդադար և այդ ժամանակամիջոցում նրանք

ոչ մի վերաւորական խօսք չստացին իրար: Առանձապէս գրաւիչ էր աշխոյժ և հայտառ երեխաների ակնածութիւնը, որոնք չէին անցնում թոյլատրութեան սահմաններէ: Կանազա փոխադրուելիս դուխորները ամենից առաջ ստիպուած էին մի ամսեայ կարանտինայի ենթարկուել, որովհետեւ նրանց մէջ վարակիչ ծաղիկ հիւանդութիւն էր երեւցել—մայրենի երկրի վերջին պարգևը:

Տեղական բնակիչները շատ սիրալիւր ընդունեցին դուխորներին: Նրանք ասնում էին վերոտին վերածնած մարդկանց, որոնք տառապում են իրենց կրօնական համոզմունքների համար: Բայց եղան այնպիսիներն էլ, որոնք հետաքրքրուած էին դուխորներով, նրանց վայրենիներ համարելով, որ անքաղաքակիրթ Ռուսաստանից էին գաղթել և վայրենի աղանդին էին պատկանում, որ ժխտում էին ամեն բռնութիւն, և որ ամենահետաքրքիրն է, չեն ընդդիմանում չարին:

Գանուէցին մի քանի մարդիկ, որոնք ցանկացան փորձել նրանց, թէ ճշմարիտ չեն հակառակում: Մի Կանազացի ջենառլմէն փողոցում հանդիպելով մի հատակաւոր դուխորուրի, գնաց նրա յետևից և մտրակով սկսեց հարուածել ոտներին: Գուխորուրը որ անգլիէրէն ոչ մի խօսք չգիտէր, շարժումներով սկսեց հասկացնել, որ անգլիացին թողնի այդ վարմունքը, սաղայն վերջինս չհանգստացաւ: Այն ժամանակ դուխորուրը կանգ առաւ, դարձաւ. գէպի անգլիացին և սեռած նայելով նրա աչքերի մէջ, ամուր կերպով բռնեց նրա ձեռքը: Այդ սեղմումը անպէս աղիւցեցիկ էր, որ անգլիացին մի անգամից հատկացաւ այն վտանգը, որին կենթարկուէր նա, եթէ թոյլ տար այդպիսի վերաբերմունք ցոյց տալ գէպի մի ուրիշ մարդ, որ առելիքիչ համբերատար լինէր, բայց այդպիսի ուժ ունենար:

Մի ուրիշ անգլիացի մօտեցաւ դուխորներին, երբ սրանք սեղանի շուրջը նստած՝ թէյ էին խմում:

«Ինչպէ՞ս բարկացնել այդ ընդդիմադրութիւն ցոյց չտուողներին», — ծագեց նրա դատարկ զլխում, և ահա աչքով անելով միւս անգլիացիներին, որոնք նայնպէս եկել էին ղիտելու վայրենի գաղթականներին, նա մօտեցաւ դուխորներին մէկին և իւր սեղարի մոտիկը թափեց նրա թէյի բաժակի մէջ:

Վշտացած դուխորուրը հեռացրեց բաժակը և էլ չխմեց: Անգլիացին պատելով սեղանի չորս կողմը, մօտեցաւ մի ուրիշ դուխորուրի և թրեց նրա բաժակի մէջ: Սա էլ նայնպէս ոչինչ չափաց և բաժակը մի կողմ դրեց: Հանդիսատեսները ողորտում էին թէ ի՞նչ պիտի լինի վերջը: Սակայն անգլիացին չմտածեց, որ դուխորուրները բնաւ միատեսակ մարդիկ չեն: Բայց չէ՞ որ

հենց չհսկառաւելելու դադարաւորը զանազան մարդիկ տարբեր են հատկանում: Գուխորուրների խմբից դուրս եկաւ մի հսկայ երկատարող. նա, կարծես թէ անվճռական դուրսեան մէջ, աւաջ ու յետ ման եկաւ, յետոյ Անգլիացուն մօտեցաւ և մի այնպիսի տպտակ խփեց, որ նա դեախն գլորուեց: Միւս Անգլիացիները ծիծաղեցին և սկսեցին ծափահարել: Գլորուածը անմիջապէս վեր ելաւ, զարմացած չորս կողմը նայեց և առանց մի խօսք տուելու հեռացաւ:

Մի տարի անց դուխորուրներին առիթ ներկայացաւ համբերատարութեան աւելի գեղեցիկ օրինակ ցոյց տալ: Մի քանի անգլիացի երեխաներ խաղում էին, հէնց այնտեղ կանգնել էր մի դուխորուր մանուկ, որ գիտում էր նրանց խաղը: Խաղը կռուի փոխարկուեց և երեխաներից մէկը շատ ծեծ կերաւ: Սա լաց լինելով վաղեց հօրը գանգատուելու, որ աշխատում էր հարեան տանը: Բարկացած հայրը դուրս վաղեց փնտրելու մեղաւորներին, սակայն յանցաւորները վաղուց էին փախել և մնացել էր միայն դուխորուր մանուկը: Անգլիացիներն նրան ծեծողի տեղ դնելով, վաղեց զէպի նա և ոտքով հարուածեց: Երեխան տեղն ու տեղը մեռաւ: Գուխորուրները մի քանդորաբոլով դիմեցին դատաստանին՝ չպատժել սպանիչին, յայտնելով, որ իրենք արդէն ներել են նրան:

Գուխորուրները Կանադա եկան կողոպտուած ու աղքատ: Սկզբներում նրանք շատ նեղութիւն կրեցին: Հարկաւոր էր վարել նշանակած հողը, բայց ոչ գործիք, ոչ անասուն կար և միևնոյն ժամանակ տպրուտաի միջոցներ սլիտի հայթայթուէր: Գրեթէ բոլոր տղամարդիկ օրավարձով աշխատելու գնացին, տանը մնացին միայն կանայք և տհա, անասուն չունենալու պատճառով՝ կանայք փոխ վերցրած գութաններին լծուեցին և այդպիսով երկար տարիների տառապանքներից ու չարչարանքներից յետոյ՝ աղաա ժողովուրդը սկսեց մշտիւ աղաա հողերը:

«Մարդու կամքն ու աշխատանքը սքանչելիներից սքանչելին է ստեղծում»,—սուում է նեկրասովը: Այդ խօսքերը իրականանում են Կանադայի դուխորուրների պատմութեան վերաբերմամբ առանձին պայծառութեամբ: Ճշմարիտ է, որ նրանք մի անգամից ձեռք չբերին բարեկեցութիւն, ճշմարիտ է, ամեն ինչ հանդիսա ու անուայթաք չընթացաւ նրանց մէջ, սակայն նրանց նոր պատմութեան այդ անհաւատարութիւնները լիովին հատկանալի պատճառներ ունէին:

Ռուսական կառավարութեան դուխորուրների վրայ դուրծ դրած հալածանքներն ու դառն փորձանքները անհետանք

չմտացին նրանց համար: Շատերը խորտակուել էին հեանքի անիւնների տակ և կորցրել իրենց հոգեկան հաւատարակչութիւնը: Բարոյականութեան այն խնդիրները, որոնք հաւատարակչիւ, անհոգ ինտելլիգենտների համար միայն գրաւիչ հարցեր էին՝ միտքը սրելու համար, — այդ նախնական, անկեղծ մարդկանց համար հեանքի խնդիրներ էին հանդիսանում: Քանի դեռ նրանք հաւատար ընթանում էին հեանքի անիւնների հետ, չէին նկատում այդ խնդիրների բազմաթիւ կողմերը, չափազանցութեան մէջ չէին ընկնում, իսկ հեանքի անիւններից խորտակուածները աշխատում էին հէնց նոր արթնցած գիտակցութեան բոլոր ջանքերով լուծել այդ խնդիրները: Դէպի ճշմարտութիւն ու անցողական հեանքն ունեցած այդ ուժգին յոյզերը ամբողջ մի շարք արարմունքներ յառաջ բերին, որոնք սահմանուում և բացատրւում են հոգեկան հիւանդութեամբ: Նրբ վերադարձաւ Սիբիրից Պետրոս Վերիգինը, գուխորուրների հեանքը քիչ առ քիչ սկսեց կանոնաւոր ընթացք ստանալ և իւրաքանչիւր տարի նրանց բարեկեցութիւնը աճել:

Չնայելով դուխորուրները կանանց հերկելով էին սկսել իրենց աշխատանքը, 7—8 տարուայ ընթացքում նրանք կարող էին արդէն շոգեդուլթաններ գործածել: Սկզբում մօտակայ փոքրիկ քաղաքի մանր վաճառականներից պարտք վերցնելով և իրենց երկրագործական բերքերը նրանց վաճառելով, դուխորուրներն իրենց անհրաժեշտ բոլոր ապրանքները անմիջական տեղից են դնում և կարճ ժամանակում իրենց ցորենով համաշխարհային շուկան դուրս դալ են երազում: Ներկայումս դուխորուրներն ունին իրենց արհեստանոցները, իրենց աղւթի գործարանները, իրենց շոգեշարժ ջրաղացները: Կանադայի երկաթուղու կայարանում դանուած կենդրոնական շտեմարանը, որ կրում է գուխորուրների պարագլուխ Վերիգինի անունը, ի պատիւ նորա, հարիւր հազար գոլտրների շրջանաւաթիւն է անում:

Այն բոլորը, ինչ հարկաւոր է դուխորուրներին և իրենք չեն արդիւնաբերում, կենդրոնական շտեմարանը մեծ քանակութեամբ գնում է համապատասխան ֆաբրիկաներում և կամ երկրի խոշոր ֆերմաներում: Իւրաքանչիւր գիւղում ընտրուած կառավարիչներ ու կառավարչուհիներ կան, որոնք իւրաքանչիւր շաբաթ հարցաքննում են իրենց համագիւղացիներին, թէ ի՞նչ է հարկաւոր, ցուցակներ են կազմում և ապա կենդրոնական շտեմարանից բերում են բոլոր անհրաժեշտ իրերը: Գիւղում մշակուած բերքերն էլ իրենց հերթին կենդրոնա-

կան պահեստն են փոխադրուում: Բացառութիւն է կազմում մասամբ կաթը, որի միայն աւելորդ մասն է կենդանական շտեմարանը դնում, իսկ գլխաւորապէս դործածողներն թուի համաձայն բաժանուում է տեղում, և լիւրքիկ բանջարանոցները, որ տների մօտն են դանւում և որպէս սնունդ ու զբաղմունք են ծառայում:

Ինչ վերաբերում է հացին, իւրաքանչիւր տուն ստանում է իր համար: Ամեն մի գիւղում կան փուռեր, որտեղից էլ իւրաքանչիւրին հաց է արուում, որքան հարկաւոր է: Ալիւրը բերւում է կենդանական պահեստից: Այն մեծ սկզբունքը՝ թէ իւրաքանչիւրից պէտք է պահանջել նրա ուժի չափ և աւելործածութեան համար կարելի համաձայն, իրականացաւ Կանադայի դուխորուրների համայնքում:

Դուխորուրական համայնքի հարստութիւնը աճում է և շատերն այն կարծիքն են յայտնում, որ հարստութեան այդ աճումը վերջ է վերջոյ պատճառ կհանդիսանայ այդ համայնքի քայքայման: Այդպիսի կարծիք էլ յայտնել էր Տանը դուխորուրներից մէկին, երբ Կանադա էր դնացել: Դուխորուրը չէ համաձայնուել այդ կարծիքի հետ, նկատելով, որ հարստութեան աճման հետ՝ կարող է քչանալ աշխատանքի քանակութիւնը և որ բացի այդ դուխորուրները կրկին կը վճարեն իրենց պարտքերը:

— Բոտ իս, ասաց նա, մեր պարտքերը վճարելու համար ամբողջ կեանքներս չի բաւականանայ: Դուք կարծում էք, որ մենք մոռացել ենք, ինչպէս մարդիկ մեզ ազատեցին թշուառութիւնից: Աստուած թող յաջողութիւն տայ, որպէս զի մենք վճարենք եթէ ոչ հէնց նրանց, գոնէ ուրիշ ինչո՞ւ մարդկանց:

— Թող մեր նիւթական գրութիւնն ապահովուի, ասացին դուխորուրները Տանին, — մենք չենք մոռացել, ինչպէս ամբողջ մարդկութիւնը ազատեց մեզ թշուառութիւնից: Բոլորովին օտար մարդիկ մեզ համար փող հաւաքեցին, նոյն իսկ Ամերիկայում և Աւստրալիայում: Տայ Աստուած, որ մենք կարգաւորենք մեր տնտեսութիւնը, հարստանանք, այն ժամանակ վաղոններով հաց, հազարներով փող կուգարկենք այնտեղ, ուր միայն թշուառութիւն կայ: Ինչո՞ւ համար դարձել այդ բոլորը աւելի լաւ է չունենորներին տալ:

Անցան մի քանի տարիներ, դուխորուրների տնտեսական դրութիւնը լաւացաւ և նրանք ցոյց տուին, որ վերայիշեալ խօսքերը դատարկ զովեստներ չէին: Դուխորուրներն իմանալով որ Ռուսաստանում սով կայ, Լ. Ն. Տոլստոյի արամադրութեան առի դրին 10000 զոլլար սովեալներին օգնելու համար:

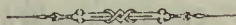
ԳՈՏ ԵՆ արդեօք դուխոբուրները իրենց ներկայ կացութեամբ:

Ոչ: Նախ որ նրանք կամենում են աւելի տաք կլիմայ ունեցող անդ փոխադրուել, ուր առատութեամբ աճէին պտուղները և ուր նրանք հարկադրուած չլինէին այնչափ անասուն պահել և ուր նրանք մուշտակներ չգործածէին, որը հակառուժ է նրանց հայեացքներին: Նրանք կամենում են աւելի մօտենալ եղեմական կեանքին, իսկ դրախտային կեանքը նրանց համար հնարաւոր է միայն տաք կլիմայում: Ուրախ նրանք մտածում են դադիթել: Յետոյ նրանցից շատերին անտեսանելի կապերով ձգում է դէպի ինքը այն անբաղդ երկիրը, որի մէջ նրանք անչափ տանջուել են, այն երկիրը, որ նրանց համար չարասիրտ, խորթ մայր էր, բայց որին նրանք չեն կարող ջերմ որդիական սիրով սիրելուց դադարել:

Այդ հալածուած, արեամբ ողողուած, քար ու քանդեղած, անարգուած երկրի վիշաք շարունակում է նրանց վիշաք լինել և նրանք ձգտում են դէպի նա, ինչպէս որդիքը մօտենում են իրենց վիրաւոր տառապող մօրը՝ սիրով ելու նրան կամ թէ նրա հետ միասին տանջուելու:

Կանադայի կառավարութիւնը շատ անհանդուատացաւ, երբ կարգաց մատուլի մէջ այն լուրը, թէ դուխոբուրները կամենում են դադիթել: Նա պահանջեց, որպէս զի նրանք անյապաղ Կանադայի հպատակութիւնն ընդունեն, հակառակ դէպքում սպառնալով վերցնել 160 ակր հողաբաժինները և նրանց փոխարէն իւրաքանչիւր հողուն 15 ակր տալ: Կառավարութիւնը կարծում էր, որ այդ սպառնալիքը դուխոբուրներին կհարկադրի հպատակութիւն ընդունել և Կանադայում մնալ: Սակայն դուխոբուրները տարօրինակ մարդիկ երեացին: Նրանք կարող էին հպատակութիւն ընդունել, իսկ յետոյ ծախել իրենց 160 ակրանոց հողաբաժինները մեծ գումարով և գնալ, ուր որ կամենում են: Գայթակղութիւնը շատ մեծ էր, բայց դուխոբուրների կրօնական հայեացքները թոյլ չեն տալիս մի որ և է իշխանաւորի կամ պետութեան հաւատարմութեան երդում տալ, և այդպիսով նրանք հրաժարուեցին հպատակութիւն ընդունելուց:

Տարօրինակ մարդիկ են, ճշմարիտ չէ:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԻ ՆԻԽԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առհասարակ մի հիւանդութիւն, որքան աւելի ճանաչուի, ուսումնասիրուի, այնքան աւելի հեշտութեամբ կարելի կը լինի նրա առաջն առնել: Գիւղական քահանաների դրութիւնը ընդհանրապէս և նիւթական դրութիւնը մասնաւորապէս մեր եկեղեցական մարմնի համար մի հսկայական և քիչ ուսումնասիրուած հիւանդութիւն է, ուստի որքան առուել է նրա մասին, դեռ աւելի շատ կայ անելու:

Գիւղում քահանաների եկամուտի աւելի քան տասն և հինգ տեսակ աղբիւրներ կան, որոնք կապուած են զանազան եկեղեցական ծիսակատարութեան հետ, կամ աւանդաբար հին ժամանակներից անցել են նորերին: Այսպէս մկրտութեան հետ կապուած են տուն փարատելու վարձը, կննքագրամը, պսակի հետ—նշանօրհնէք, հալաւ օրհնէք, պսակդրամ, թաղման հետ—ժամոց, թաղումն, գանձ, կողոպուտ, հոգեբաժին (որ Մ. Աթոռին է հասնում): Աւանդաբար մնացել են տնօրհնէք, գերեզման օրհնէք, կալ օրհնէք (պտուղ), գանձանակ, աջահամբոյր, խաչահամբոյր, հոգոցի վարձ, մատաղի կաշի և այլն և այլն:

Այս մուտքերը՝ վճարելու բնաւորութեանը նայելով, կարելի է երկու տեսակի բաժանել. անվիճելի և կասկածելի: Սրանցից անվիճելի են միայն պսակի ծիսակատարութեան հետ կապուածները, որովհետեւ պսակը իր բնաւորութեամբ այնպիսի արարողութիւն է, որ կապ ունի մարդկանց ուրախ տրամադրութեան հետ, անյետաձգելի չէ և քահանան միշտ հնարաւորութիւն ունի շատ կամ քիչ իր ստանալիքը ստանալու: Միւս մուտքերը, առանց բացառութեան, կասկածելի են. քանի որ քահանան

պէտք է եկեղեցական ծէսը կատարի, երբ հրաւիրում են, իսկ վճարելը մնում է հարկատիրոջ ազատ կամքից կախուած, ուզենայ՝ նոյն րոպէին կը տայ, ուզենայ՝ կը յետաձգի, ուզենայ՝ բոլորովին չի տայ: Գիւղերում քահանայի ստանալիքի վերայ այդպէս են նայում, որ քանի հնանայ այդ ստանալիքը, կարծես, քահանայի իրաւունքը թուլանում է իր ստանալիքի վերաբերմամբ: Այդպիսի դէպքերում, երբ վարձը մնում է ապառիկ, ի հարկէ քահանան միանգամից յուսակաւոր չի լինում, երբեմն յիշեցնում է մեզմ կամ կոշտ խօսքերով և մօտաւորապէս պատասխանն է ստանում. «Մեր հոգու պարտքն է, կը տանք, չենք թողնի»: Այսպէս անվերջ, մինչև հնանայ, իսկ երբ հնացաւ, լաւ քահանան ուսերը թափահարելուց և լռելուց բացի ոչինչ չունի անելու: Այս հայեացքն ունի գիւղացին «հոգու պարտքի» մասին, «է՛հ, տէրտէր, անց է կացել, գնացել, թարկը տուր»: Ամենալաւ գիւղում քահանայի եկամուտի համարեա կէսը այսպէս ապառիկ մնալու վտանգին է ենթարկւում:

Գիւղերում քահանայական տուրքերը անորոշ են և միշտ նրանց չափը ենթակայ է կամայականութեան թէ քահանայի և թէ ծխականների կողմից: Բացառութիւն չեն դէպքեր, երբ աղմկալի վիճաբանութիւն է լինում՝ օրինակատարութեան համար ստանալիք վարձի պատճառով: Բացի այն, որ զանազան գիւղերում օրինակատարութիւնների վարձը զանազան չափեր է ընդունել, մի գիւղի մէջ էլ շատ անգամ ընդունուած չափը ուժեղանում կամ թուլանում է, նայելով թէ քահանան ինչ աչքով է նայում ծխականի վերայ, կամ ծխականը քահանայի վերայ: Մի քանի տուրքերի վերաբերմամբ կամայականութիւնը չափից անցնում է: Այսպէս օրինակ. «պտուղ» կոչուած տուրքը բացի վերոյիշեալ փորձանքներից, ինչպէս սակարկելն է, ապառիկ մնալը կամ հնանալը, շատ անգամ մի ծխական բացէ ի բաց հրաժարւում է տարւոյ սոսկ նրա համար, որ քահանան նրան մի յանդիմանական խօսք է ասել, կամ նրան դուր չի գա-

լիս կամ մոռացաւ իրեն բարեւել, կամ «հէնց էնպէս», մի խօսքով այնպիսի պատճառաբանութիւն, որ ոչ մի քահանայ, ոչ մի ձեռով չի կարող նպաստաւոր դրութիւն բռնել, եթէ մի անդամ ծխականը կամեցում է պատճառաբանել: Այսպէս է նաեւ «կողոպուտ» կոչուածը, տնօրհնէքը, գերեզման օրհնէքը: Սակաւ չեն գէպքեր, որ երբ քահանան մտնում է տունը օրհնելու, տան տէրը քահանային թողնում է տանը և ինքը հեռանում կամ ուրիշ աւելի անախորժութիւններ ցոյց տալիս:

Այսպէս ուրեմն քահանայական տուրքերը գիւղերում ընդհանրապէս անորոշ են, կասկածելի և կամայական: Սակայն պատկերը լրացնելու համար անհրաժեշտ է այստեղ դնել քահանայական մուտքի ամբողջ չափը մի տարուայ մէջ: Մկրտութեան համար տրուում է 20—40 կոպ., պսակի համար 2 ռ.—8. ռ. (բոլոր մանրամասնութիւններով միասին), թաղման համար 20 կոպ.—2 ռ., գերեզման օրհնելուն 1 կոպ.—15 կոպ., իսկ մօտաւորապէս հարիւր տանից 5 ռ.—6 ռ., տուն օրհնելու համար 3 կոպ.—20 կոպ., իսկ մօտ. 100 տանից 5 ռ. 30 կոպ.—6 ռ. 60 կոպ., պտուղ ամեն մի տանից 1 լ.—5 լ., իսկ մօտ. 100 տանից 1 խալ.—1½ խ.: Ֆնացած մուտքերը ամբողջ տարուայ ընթացքում իւրաքանչիւր 100 տանից մօտ 5 ռ.—6 ռ.: Բոլոր մուտքերը միասին մի տարուայ ընթացքում 100 տանից լինում են 100 ռ.—130 ռ.: Այս չափը վերաբերում է այն գիւղերին, որտեղ քահանայական եկամուտների բոլոր աղբիւրները կան: Բայց կան գիւղեր ևս, որոնց մէջ այս կամ այն աղբիւրը միանգամայն վերացել է. օր. պտուղը, կողոպուտը, գերեզման օրհնէքը (կան տեղեր, որ տարուայ մէջ միայն երկու անգամ է կատարւում), տնօրհնէքը և այլն: Դեռ բազմաթիւն է, եթէ քահանան իբրեւ գիւղացի հող ունի, որի հետ կապուած է գիւղատնտեսութիւնը իր ճիւղերով կաթնատնտեսութիւն և այլն, իսկ այն գէպքերում երբ հող էլ չունի, տուն էլ՝ ապրուստը միանգամայն անհնար է դառնում: Քահանայական մուտքի վերոյիշեալ չափի հետ

եթէ աչքի առաջ ունենանք նաև ապրուստի պայմանները գիւղում, անխուսափելի է միջակից պակաս մի կենցաղավարութիւն, յաճախ զուրկ անհրաժեշտ յարմարութիւններին և միշտ զուրկ վայելչութիւնին:

Այս այսպէս լինելուց յետոյ բնական է այս հարցը, թէ ապա ինչո՞ւ գիւղական տիրացուները այնքան անհուն փափագ ունին քահանայանալու, և ամեն ներքի և աններքի միջոց դարձ են դնում այդ նպատակով: Իրողութիւնը այս է, որ գիւղերում միշտ ուռուցիկ կարծիք կայ քահանայի ստացածի մասին: Իւրաքանչիւր վճարող գիւղացի այսպէս է մտածում, «ես այս տարի մեր պսակի համար տուեցի տէրտէրին 8 ռ., մեր գիւղում 20-ից աւելի պսակ եղած կը լինի, ուրեմն միայն պսակներին 160 ըսելուց աւել առած կը լինի»: Կամ. «ես 5 լիտր պտուղ տուի. մեր գիւղը 300 տուն է, ուրեմն 10—15 խալուար պտուղ հաւաքած կը լինի»: Կամ. «գերեզմանը օրհնելիս՝ 10 կոպ. տուի, գերեզմանատանը 1000-ից աւել մարդ կար, ուրեմն մեր տէրտէրը 100 մանէթից էլ աւել առած կը լինի»: Եւ այսպէս անվերջ: Նոյն խօսքերից օգտուում է և ոչինչ չտուողը. «տնաչէն, սաղ գեղից առնում էք, էս մէկն էլ բաշխէք»: Եւ եթէ քահանան երբեմն գանգատուում է իր վիճակից, ենթադրում են, որ աւելի շատ է ուղում ստանալ, ագահ է և այլն: Այ թէ ինչն է խաբում տիրացուներին, որոնք համարեա միշտ թիւրիմացութեան զոհ են դառնում, մինչև որ իրենք անձամբ փորձում են, բայց արդէն ուշ է լինում և ակամայից սկսում են համակերպուել եղած անկարգութեանը:

Շատ և շատ հաւանական է, որ գիւղական ժողովուրդը ինքը զգայ իր տուածի քչութիւնը, եթէ այդ տուածը որոշ լինի, անորոշութիւնը երկուստէք վիսացում է քահանային նիւթապէս, եկեղեցուն բարոյապէս:

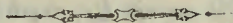
Գիւղական քահանան երբ սկսում է իր պաշտօնավարութիւնը, մասամբ նրա տնտեսութիւնը քայքայուած է լինում: Զեւնադրութեան հետ կապուած են անխուսափելի ծախսեր, որոնք սպառում են պատրաստի դրամը

և հարկադրում են պարտք վերցնել, աշխատող ձեռքը պակսում է առժամանակ և վերջապէս քահանայ դառնալով՝ ակամայից նա իր նիստուկացի մէջ փոփոխութիւն է մտցնում: Բնական է, որ երբ քահանայական եկամուտը բաւարարութիւն չի տալիս՝ կողմնակի աշխատանքի է դիմում, իսկ այս հանգամանքը անխուսափելի կերպով ազդում է նրա—քահանայի ճշտապահութեան վերայ պաշտօնակատարութեան մէջ և քահանայի բարոյական հեղինակութեան վերայ: Այս մասին յետոյ:

ՅԱՐԱՌ ԲԱԽ. ՍԱՐԳՍԻԱՆԸ

1907 թ. 12 օգոստ.

Մեծ Շահրիար

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ

Սեպտ. 30-ին Ն. Սրբութեան օծման ԺԴ. տարեդարձն էր: Հանդիսաւոր պատարագից յետոյ, միաբանութիւնը զգեստաւորուած խմբուեցաւ հայրապետանոցի պառչգամբի առաջ, ուր երեւեցաւ և Ն. Սրբութիւնը, և հայրապետական մազթանք կատարեց: Հանդիսին ներկայ էր խուռն բազմութիւն, որ պաշտամունքից յետոյ՝ «կեցցէ հայրիկ» էր կոչում: Միաբանութիւնը, ճեմարանի ուսուցչական խումբը, պաշտօնական անձինք և Ժողովրդի ներկայացուցիչներ համաւերցին Ն. Սրբութեան աջը և իրենց որդիական շնորհաւորանքները մատուցին նորան: Երևանի փոխ թեմակալ Տ. Յուսիկ Սրբեպիսկոպոս, հոգևոր դպրանոցի հոգաբարձուներից ոմանց հետ, եկել էր Մ. Աթոռ, թեմի հօտի կողմից յայտնելու իրենց որդիական յարգանքն ու շնորհաւորութիւնները: Երեկոյեան ճրագալոյց կար վաղի բազում:

Հօկո. Գին Մայր Աթոս էին եկել Ջերբալտարի լորդ եպիսկոպոս Վիլիամ Կոլլինս Ն. Սրբութեան ներկայանալու և մատուցանելու Անգլիքան եկեղեցու գլխաւորի՝ Կենտրբրի արքեպիսկոպոսի թուղթը։ Նորան ուղեկցում էին Վ. Ա. Վիգրամ, Կենտրբրի արքեպիսկոպոսութեան քահանաներից մէկը, որ քաղդէական Ասորիների առաքելութեան գլուխն է Վանում, և Ռամիր Բրաուն դարձեալ նոյն արքեպիսկոպոսութեան քահանաներից, այլ և օրիորդ Գերարդ Ռոթեր ամերիկական բողոքական մէսիոնարութիւնից՝ Վանում։ Գերապատիւ Կոլլինս հովուում է հարաւային Նւրոպայի անգլիական եպիսկոպոսական եկեղեցուն պատկանող հօտը. նորա տեսչութեան տակ է նոյնպէս և Փոքր Ասիան։ Գերապատիւ Կոլլինս եպիսկոպոսը գնում է Վան և այնտեղից պիտի այցելէ նեստորականների պատրիարքին։ Անգլիական եկեղեցին բողոքական եկեղեցիներից ամենամօտն է հին եկեղեցիներին իւր նուիրապետութեամբ և կարգերով։ Մէջ ենք բերում այստեղ Կենտրբրի Ամենապատիւ արքեպիսկոպոսի գրութեան բնագիրը հայերէն թարգմանութեան հետ։

TO HIS HOLINESS THE PATRIARCH OF ETCHEMIA-
DZIN CATHOLIKOS OF ALL THE ARMENIANS

Most Reverend Brother

With this letter I desire to introduce to Your Holiness my Brother and friend, The Lord Bishop of Gibraltar, who has Episcopal care of all the members of the Holy English Church who are scattered throughout the South of Europe and Asia Minor. As he has informed me that he hopes to pay a visit to Your Holiness I take the opportunity of conveying by His hands this letter of fraternal greeting and an expression of the goodwill of the English Church. With earnest prayer that the blessing of Our Divine Lord may rest upon Your Holiness,

I remain Your faithful Brother and Servant in the
Lord Jesus Christ.

Randall Cantuar:

Կնքուած է՝

Archiepi: Angliae: Totius: Primatis

Sig: Randall: Davidson Cantuariensis:

— ❧ —

ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷՒՆ ԷԶՄԻԱՄՆԻ
ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Գերայսնոգ նղբայր,

Այս նամակով ցանկանում եմ Ձերդ Սրբութեան յանձնարարել իմ եղբայր և բարեկամ Ջիբրալտարի լորդ եպիսկոպոսին, որի առաջնորդական խնամոց ներքոյ են անդլիական սուրբ եկեղեցու բոլոր անդամները, որոնք ցրուած են Եւրոպայի հարաւային կողմերում և Փոքր Ասիայում: Երբ նա ինձ հաղորդեց, որ յոյս ունի այցելութիւն տալ Ձերդ Սրբութեան, օգտուեցի յարմար առթից ուղարկելու նորա ձեռքով այս նամակը, իբրև արտայայտութիւն եղբայրական ողջունի և անդլիական եկեղեցու բարեացակամութեան: Ջերմապին աղօթքով, որ մեր Աստուածային Տիրոջ օրհնութիւնը հանգչի Ձերդ Սրբութեան վերայ,

Մնամ Ձեր հաւատարիմ եղբայր և ծառայ ի Յիսուս Քրիստոս:

Բանդալլ (Աւֆեպս.) Կենսբրիի

Ճեմարանի բացման և Ն. Սրբութեան օծման տարեդարձների առթիւ Մ. Աթոռ էր եկել ըստ սովորութեան Կարսի փոխանորդ Տ. Մամբրէ վարդապետ:

Բարձրագատիւ Տ. Տ. Եսայի, Հմայեակ Տ. Սարգսեան, Խորէն Լաղարեան, Ուխտանէս և Երեմիա վարդապետները ռեզնորուեցան իրենց նոր պաշտօնատեղիները, առաջինը Գեղարդայ վանքը միաբան, երկրորդը Երևան՝ Կոնսիստորիայի նախանգամ, երրորդը Աստրախանի թեմը գործակալութեան պաշտօնով, չորրորդը Ագուլիս՝ ս. Թովմա առաքելի վանահայրութեան պաշտօնով և հինգերորդը Հ. Նախիջևան՝ փոխանորդութեան պաշտօնով Տ. Լևոն վարդապետի տեղ. վերջինս այժմ տպարանական ժողովի անդամ՝ և պատասխանատու անձն է նշանակուած Ն. Սրբութեան կողմից:

Մայր Աթոռի միաբանութեան մէջ միտք է յղացուած «Արարատը» շաբաթաթերթ դարձնել, որպէս զի կենսական հարցերի մէջ աւելի եռանդուն մասնակցութիւն ունենալ կարողանայ. իսկ դիտնական և բանասիրական յօդուածների համար հրատարակել մի եռամսեայ կամ քառամսեայ հանդէս կարող միաբանների և ճեմարանի ուսուցչական խմբի ձեռքով:

Լրագիրները հաղորդում են, թէ բարեկամների և համակրողների մի խումբ մտադիր է տօնել «Հովութի» խմբագիր Տ. Եղնիկ ա. քահանայի ուսուցչական և դրական գործունէութեան 35 ամեակը և ժողովարարութեամբ ապահովել «Հովութի» գոյութիւնը:

Նման միտք է զարթել որոշ շրջաններում նաև պ. Լէօի 25 ամեայ դրական գործունէութեան լրանալու առթիւ: Ծրագրւում է այնպիսի մի գումար հաւաքել, որով հնարաւոր լինի ապահովել յօբելեարի նիւթական դրութիւնը և միջոց տալ նրան ամբողջապէս նուիրուելու գրականութեան:

Ս. Հայրապետի բարեհաճ թոյլտուութեամբ շուտով տպագրութեան կ'յանձնուին չորս աւետարանները աշխարհիկ լեզուով: Փոխադրութիւնը կատարուած է յունարէնից նախնեաց թարգմանութեան համեմատութեամբ: Թարգմանիչների նպատակն է ն. Կտակարանի ամենից կարևոր մասը՝ աւետարանները՝ ժողովրդի ձեռքը տալ նրան հասկանալի լեզուով:

Կարապետ Ժ. վարդապետ Տ. Մկրտչեան միաձայն Ատրպատականի առաջնորդ է ընտրուած ժողովրդի կողմից:

Մեր դրացի վրացիները մի գեղեցիկ գործ են սկսել՝ հիմնելով վրաց պատմութեան և ազգագրութեան ընկերութիւն: Ընկերութիւնը բացուել է սեպտեմբեր 20-ին Տփլիսի ազնուականների պատգամաւորութեան շինութեան մէջ: Ընկերութեան նախագահ է ընտրուած Ե. Ս. Տակաչվիլի, որ յայտնի պատմաբան է: Ընկերութեան նպատակն է ուսումնասիրել Անդրկովկասի, գլխաւորապէս Վրաստանի, պատմութիւնն ու ազգագրութիւնը:

Ընդհանրապէս՝ ուշադրութեան արժանի են մեր դրացի վրացիների ազգայնական յառաջադիմութեան հետ կապուած հաստատութիւնները: Վրաց գրագիտութիւն տարածող ընկերութիւնը իւր գործունէութեամբ արժանի է ամենայն համակրութեան: Նրանց հոյակապ տպարանը Տփլիսում վանքի փողոցի վերայ առաջին հաստատութիւններից մէկն է մեր երկրում իւր նմանների մէջ: Վրացիների սէրը գէպի մայրենի լեզուն և գրականութիւնը հայոց համար օրինակ կարող է լինել: Վրացի ազնուականն ու գիւղացին, կրթուածն ու վաճառականը խօսում է իւր մայրենի լեզուով, իսկ մեզանում կրթուած մասի մի ստուար մասը հայերէն ամենաինչքիտէ կամ պատիւ չի համարում խօսել: Ճաւճուաձէի մահուան առթիւ արտայայտուած զգացումներն ու բարենպատակ

ձեռնարկութիւնները վրաց ազգային գիտակցութեան զարգացման յայտարար են:

Բայց առանձին ուշադրութեան արժանի են նրանց ձգտումները վերականգնելու իրենց մայրենի եկեղեցու ինքնագլուխ կառավարութիւնը, որ կորցրին ռուսաց տիրապետութեամբ: Մեր աշխատակից Մկրտիչ քահ. Ղազարեանը իւր «Վրաց եկեղեցու ինքնագլուխ կառավարութեան խնդիրը ռուսաց նախապատրաստական եկեղեցական ժողովում» յօդուածով («Արարատի» Սեպտ. և Հոկտ. Նոյեմբ. №№-ը) պարզ գաղափար տուեց այդ ձգտումների մասին: Վրացիք ամէն ջիգ և աշխատանք են թափում իրենց կորցրածը յետ ստանալու, իսկ մերոնց մէջ աննշան չեն այն տարերբը, որոնք ազգային դարաւոր եկեղեցին թուլացնելու և ջլատելու համար միջոցներ չեն խնայում: Յիշեցէք Կեդրոնական ժողովի մէջ արտասանուած ճառերը, լրագրութեան մէջ յաճախ կրկնուող ստայօդ և միտումաւոր յօդուածներն ու լուրերը: Թող վրացի բանիմաց հասարակութեան և հոգեւորականութեան ձգտումը մայրենի եկեղեցու ինքնավարութեան վերաբերութեամբ խթան լինի պատուելու այն թանձր քօղը, որ կարծես դիտմամբ ձգել են մերոնցից շատերը իրենց երեսի վերայ՝ ազգային եկեղեցու նշանակութիւնն ու մատուցած ծառայութիւնները չտեսնելու համար:

Մ. Աթոռի տպարանից լոյս է տեսնում և մամուլնեւ չով գնելի է Տ. Կարապետ վարդապետի Հայոց եկեղեցու պատմութիւնը. այդ մի կարիք էր, որ վաղուց զգացւում էր ոչ միայն ուսուցիչների, այլ և բանասէրների շրջանում: Մինչև այժմ հրատարակուած Մուրադեանի և Տ. Մովսիսեանի աշխատութիւնները անբաւարար էին գիտական տեսակէտով և շատ հազուադիւրս:

Ճեմարանի 33-րդ արհեստը.— Սեպտեմբերի 29-ին տօնուեցաւ Մ. Աթոռի Գէորգեան ճեմարանի 33-րդ տարեգարձը։ Պատարագից յետոյ հանգուցեալ հիմնադրի գերեզմանի վերայ, որ զարդարուած էր աշակերտների կողմից թարմ ծաղիկներով և պսակով, հոգեհանգստեան կարգ կատարուեց։ Ապա ըստ սովորութեան միաբանութիւնը հաւաքուեցաւ ճեմարանի հիւսիսային դրան առաջ հաշուետուութեան հանդիսին ներկայ լինելու։ Ճեմարանի ճակատը զարդարուած էր կանաչ տերեւներով, ծաղիկներով, թղթէ գոյնզգոյն լապտերներով և վենզիլներով։ Ներկայ էին Երեւանից, Շիրակից և այլ տեղերից եկած բազմաթիւ ուստաւորներ տեղական հասարակութեան հետ։ Հանդէսն սկսուեցաւ տեսուչ պ. Բերբերեանի հաշուետուութեամբ, որի համառօտութիւնը տպում ենք ներքեւ։ Ապա ամբիոն բարձրացաւ ճեմարանի նախկին սաներից երիտասարդ ուսուցիչ պ. Մ. Խոստիկեան, որ նոր է աւարտել իւր ուսումը Գերմանիայում և բացատրեց ճեմարանի կոչումը։ Հիմնադրի նպատակն է եղել այս հաստատութեան մէջ կարող հոգեւորականներ և ուսուցիչներ պատրաստել։ 33 ամեայ յեղյեղուկ կեանքի մէջ ևս այս է եղել նորա նշանաբանը։ Թէև քաղաքական և ուրիշ հոսանքների ազդեցութեան տակ հոգեւորականներից ոմանք թողին իրենց սքեմը և հեռացան, բայց այնուամենայնիւ նա տուել է կրթուած հոգեւորականներ, կարող ուսուցիչներ, գիտութեան և գրականութեան մշակներ, հասարակական գործիչներ։ Բայց կան տրտունջներ ևս ճեմարանի դէմ. ցանկացողներ կան, որ նա բնական և հասարակական գիտութիւններ ևս մշակէ, «ըմբոստ ոգիներ» պատրաստէ ինչ։ Սակայն այդ պահանջները հիմնաւոր չեն. ճեմարանը համալսարան չէ, ուր հարկւրաւոր պրոփեսսորներ են դասախօսում գիտութեան բոլոր ճիւղերից. նորա մասնագիտական բաժնի կոչումը պիտի լինի միայն հայագիտութիւն աւանդել և մշակել, որ ոչ մի համալսարան անել չի կարող։ Երիտասարդ պարոնի ծառը ծափահարութեամբ ընդունուեցաւ։ Ապա մի ուրիշ երիտասարդ ուսուցիչ։

դարձեալ ճեմարանի նախկին սաներից՝ պ. Յարուժիւն
Պետրոսեան կարգաց հետեւեալ ստանաւորը:

Երկնաշող ճաճանչով փարատուեց սև խաւար,
Բարձրացաւ մեր կեանքի լուսատուն մշտաժառ.
Դէհ ելէ՛ք, մանուկներ՝ նորաբաց ծաղիկներ,
Ողջունենք հայրենեաց աստղկան լուսաբեր:
Նորա սուրբ, կուսական և մատաղ ցոլմունքից
Թող ծնուի ձեր սրտում մի նոր կեանք յուսալից.
Սրբազան հրճուանքով նոր ոգի ստացած՝
Օրհներգներ կանչեցէ՛ք՝ կենսուրախ, սրտաբաց:

Յաւերով տառապող հարազատ հայր ու մայր
Թող լսեն ձեր տաղեր սրտագին և կայտառ.
Սև վշտի կնճիռներ գէժքերից չքանան,
Համակուեն, ինչպէս ուրբ, հրճուանքով մանկական:
Հնչեցէ՛ք անգագար օրհներգներ թովչալի,
Խանդ, աւիւն և կրակ ձեր սրտում չմարի.
Ու ելէ՛ք, շուտ ելէ՛ք, նորաբաց ծաղիկներ,
Ողջունենք հայրենեաց աստղկան լուսաբեր . . .

Մէջէ մէջ երգում էին աշակերանները: Հանդէսը փա-
կեց Տ. Ղևոնդ եպիսկոպոս «Պահպանիչ»-ով, և օրհնեց.
Հիմնագրի յիշատակը, ուսուցչական խումբն ու աշակեր-
տութիւնը, Երեկոյեան ճեմարանում ճրագալոյց կար և
ժողովրդական ուրախ զբօսանք:

Ճեմարանի տեսչի հաշուետվութիւնը 1906/7 ուն.
սարուայ համար

1906 թ. յունիսի 17-ն Նորին Վեհափառութեան
կոնդակով ճեմարանի տեսուչ է կարգւում Հ. Մեսրոպ
Վարդ. Տէր Մովսիսեանը: Ուսումը սկսւում է սեպտեմբերի
11-ին և վերջանում ապրիլի 13-ին, տեւելով այդպիսով
ընդամենը մօտ 7 ամիս:—Աշակերտների թիւը տարուայ
սկզբում եղել է 275 և թէև յոյտարարւած էր, որ ճե-
մարանում այդ տարի ընդունելութիւն չէր լինելու, բայց
և այնպէս տարուայ սկզբում ընդունուել էին 10 հօգի,
այնպէս որ ընդհանուր թիւ աշակերտների եղել է 285
հօգի, որոնցից լսարաններում 35 հօգի, դասարաններում
233 (Բ.-ում 46 հ., Գ.-ում 61 հ., Դ.-ում 47 հ., Ե.-ում
32 հ. և Զ.-ում 47 հ.) և նախապատրաստականում 17
հօգի: Աշակերտութիւնը բաժանելով բոլոր եկեղեցա-
կան թեմերի, ամենախոշոր մասը ընկնում է Երեանի թե-
մին (128 հօգի), ապա գալիս է Տաճկաստանը (62 հ.),
յետոյ Վրաստանի և Իմերէթի թեմը (35 հ.), Ատրպա-
տականը (16 հ.), Արցախը (13 հ.), Բեսարաբ. և Նախի-
ջևանինը (12 հ.), Ասորախանինը (11 հ.), Շամախու (8
հ.):—241 հօգին եղել են գիշերօթիկ, իսկ 44 հօգին եր-
թեւեկ, որոնք գիշերօթիկների հետ համահաւասար ստացել
են ճեմարանից ձրիապէս բոլոր դասական պիտոյքները,
իսկ 25 հօգի նաև սնունդ ու հագուստ:

Ուսումն. տարուայ ընթացքում ճեմարանը կամովին
թողել են 25 հօգի, արձակուել են 13 հօգի և վախ-
ճանուել երկու հօգի, որոնցից մէկը ինքնասպանութեամբ:
Մնացեալ աշակերտներից աւարտել են լսարանները 17
հօգի, Զ. դասարանը 39 հօգի, փոխել են դասարանները
203 հօգի և մնացել են դասարաններում և կրկնաքննու-
թեան ենթարկուել 25 հօգի:

Նախկին ուսուցչական խմբից մի մասը հրաժարուած
լինելով, հայր տեսուչը հրաւիրել է նոր ուսուցիչներ (պ. պ.
Առ. Բաբախանեան (Հայ. գրականութիւն, Հայոց և ընդհ.)

պատմ.), Ե. Վեհապետեան (Ռուսաց լեզ. և պատմ.), Յ. Խաչատրեան (երգեց. և քառ. խումբ), Ս. Օլթեցեան (մանկավարժ., տրամաբան., հոգեբ. և գերմաներէն), Դ. Զուբեան (թուաբան. և Ռուս. պատմ.), Պ. Սօմնիկեան (Ռուս. լեզ. և վերակացու), Յ. Գենջեան (Ռուս. լեզ., աշխարհ. և վերակացու), Կոստանդին Մել. Շահնազարեան (գիւղատնտեսութիւն, մինչև յունուար), Ս. Տէր Յակովբեան (կրօն, Դ. դասարան), Հ. Աբովեան (կրօն, Դ. դաս.), Ս. Ասլանեան (կրօն, Բ. դաս.), Յ. Նալեան (թուաբան. և Ռուս. լեզ.), Տ. Մեսրոպ վարդ. (Տեսուչ և եկեղ. պատմ., հնագիտ. և գերմաներէն), Յովհաննիսեան Յ. (Ռուս. դրական.), որոնք հսկելի հետ միասին Մ. Աբեղեան (հայ. լեզ., հայ. և ընդհ. դրական.), Ս. Կանայեան (հայ. և ընդհ. պատմ. և գերման.), Կ. Տէրեան (բնագիտ., տիեզերագ. և ալգեբրայ), Յ. Գրիգորեան (հայ. և ընդհ. աշխարհ. և աւագ վերակացու), Ն. Քիւրդեան (թուաբան. և վերակացու), Գ. Ալթունեան (հայ. լեզ., բնակ. պատմ. և մարդակազմ.), Գ. Լեոնեան (նկարչ. և գեղագր.) կազմել են 21 հոգի: Հայր Մեսրոպի թողած տեղեկագրից երևում է, որ ուսուցիչներ չլինելու պատճառով կրօնական առարկաներ չեն աւանդուել, Բ. և Գ. դասարաններից, ուր եղել է մինչև յունուարի 1-ը:

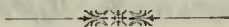
Ամբողջ ուսումնական տարում ուսուցիչները պարապել են 142 օր և կամ՝ 3774 ժամ, որ եթէ համեմատելու լինենք նախնիքից տարիների հետ խաշոք տարբերութիւն կգտնենք, օր. 1903/4-ին 5243 ժամ, 1902/3-ին 5267 ժամ, 1901/2-ին 5905 ժամ, 1900/1-ին 6241 ժամ. 1904/5-ին, երբ ուսումը վերջացել է ապրիլի 30-ին 4858 ժամ, 1905/6-ին, երբ ուսումը դադարել է մարտի 17-ին 4021 ժամ:

Տարուայ ընթացքում ուսուցիչները հիւանդութեան և այլ պատճառներով բացակայել են 220 ժամ:

1906/7 ուսումն. տարում ճեմարանի մանկավարժական ժողովը ունեցել է 46 նիստ, որոնց զբաղմանց նիւթն է եղել գլխաւորապէս աշակերտների վարքն ու յառաջա-

դիմութիւնը, ինչպէս նաև Ղուկասեան անուան սաների ընտրութիւնը, նման կտակների պարագաները: Ղուկասեան որդեգիրներ ընտրուած են՝ 1. Աթոռնեանց Գէորգ, որ ստանալու է 700 ռ. տարեկան, 2. Կարապետեանց Յովհ. 500 ռ., 3. Աբրահամեանց Ռուբէն 500 ռ., 4. Տ. Յովհաննիսեան 360 ռ., 5. Աղայետն 360 ռ., 6. Սենեքերիմ Տէր Յակովբեան 360 ռ., նաև ճանապարհածալքառաջինը 100 ռ., իսկ մնացեալները յիսնական ռուբլի: Հոգևորականներից ընտրուած է Մեսրոպ վարդապետ Մարտիրոսեան:

Ճեմարանը ունեցել է չորս վերակացու. Ճեմարանը թէև մի տարուայ ընթացքում ստացել է Մայր Աթոռի գանձարանից 50,435 ռուբլի, բայց նախկին տարուայ մնացած բացերն ու նոր ծախքերը թողել են առ 1 սեպտ. 1907 թ. պարտք վարչութեան վրայ 19,357 ռ. 36 կոպէկ:

Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական համալսարհորդութիւնը Եւրոպայում

Սեպտեմբերի 30-ին իւր 1½ տարուայ բացակայութիւնից յետոյ վերադարձաւ Մ. Աթոռի դպրապետ Տ. Կոմիտաս վարդապետ՝ Եւրոպայում կատարած ճանապարհորդութիւնից: Նա այս ժամանակը դործագրել է մի գեղեցիկ նստատակի համար՝ հայոց եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտութիւնը ծանօթացնելու եւրոպացիներին: Մեր ընթերցողները «Արարատ»-ի փետրուարի տետրակից արդէն տեղեկութիւն ունին, թէ ի՞նչ տալուորութիւն է թողել նա Փարիզի երաժշտասէր և երաժշտագէտ հասարակութեան վերայ: Salle des Agriculteurs-ի և l'Écol d' Art-ի համերգից և դասախօսութիւնից դատ, որոնց մասին քաղուածօրէն գաղտփար էր տրուած փետրուարի տետրակում, նա դասախօսել է նաև հայ գաղթականութեան «Մասիս ակումբ»ում, նորա ձայ-

նագրած երգերը հանդէս են բերուած Ռուսաց մի երեկոյթում, գեղարուեստագէտների կազմած ընտանեկան երեկոյթում և վերջապէս Միջազգային ժողովրդական մի համերգում — Concert de chansons et danses populaires — որին Mercure Musical-ը № 5, 1907, մի գեղեցիկ քննադատական է նուիրել։ Այս գեղարուեստական երեկոյթը կազմել են երկու քոյրեր՝ օր. Մարգարիտ և Շուշիկ Բաբայեանները և Սորբոնի (համալսարանի) երաժշտութեան ուսուցչապետ Լուի Լալուա։ Այս միջազգային ժողովրդական գեղարուեստական երեկոյթում երգել և նուագել են Հայոց, Ռուսաց, Յունաց և Ֆրանսիական հին և նոր երգեր ու պարեր։ Հայոց պարերի մասին Լուի Լալուան իւր դասախօսութեան մէջ ասում է. «Հայոց պարերը այնքան բնական, այնքան ճկուն, այնքան կենդանի, ընդունակ արտայայտելու մարմնի շարժումներով ու ներդաշնակ ձևերով հոգու համապատասխան շարժումներն ու ելևէջները, դարմանալի մի արուեստ, որ անտեղեակ է այն պայմաններին, որով ապրում է կամ աւելի ճիշդ մեռնում է եւրոպական նուագի երաժշտութիւնը»։ Հայ եղանակը անճառելի քնքշութիւն ունի։ Աւելի պարզ և աւելի նուրբ բան չկայ, քան այս անուշ և ճկուն երգերը, որոնց եղանակը և չափը ունին գերազանց ազատ շնորհալիութիւն։ «Սիրտ» նման էր էն փրած տներ» անտունի երգը ունի ճշմարիտ սքանչելի թափ և եղանակի լրութիւն։ Նա հոսում է ծաւալումով, ինչպէս մի մեծ գետ և պտոյտ է դալիս ալիքների մէջ այն մարդկանց թախիժն ու գերագոյն մեղամաղձութիւնը, որ հեռանում են իրենց ծննդավայրից։ Օրօրը քնքոյշ է, ինչպէս մօր համբոյրը մանկան ճակատին, և սիրոյ երգը՝ «Քէլէր, ցօլէր իմ եւրը»՝ արտացոլում է անմեղուկ և անձնուէր սէրը։ Նոքա, որոնք հաճոյք են ունեցել լսելու օրիորդ Բաբայեանից այս եղանակները, որ փթթել են նորա հայրենիքում, նոքա միայն կարող են զգալ յուզման այն զօրութիւնը, որ զգացի՞նք, լսելով նրա ճկուն և մաքուր ձայնը, որով թանձրանում էին քաղցրութեամբ այս զարմանալի երգերը։ Այս եղանակները

դաշնակել է հազուադիւտ ճարտարութեամբ և ընտիր ճաշակով հ. Կոմիտաս վարդապետը, նոյնպէս նա էր գրի առել և դաշնակի վերածել հայոց պարերը, որ նուագեց տիկին Շուշիկ Բաբայեան, շարժուն և արտայայտիչ պարեր, նման ծայրագոյն արեւելքի պարերին, բայց նոյնպէս մեղ շատ մօտ, որ վերականգնացնում է հին անօթների շուրջը նկարուած, պարերն ու խմբերը: Ճաղաչափութիւնը ճկուն, ճոխ, բնական ներդաշնակութեան կենդանի պատկերներ, եղանակներ, սրունք աչքի առաջ պատկերացնում են արձանագործութեան ձևերն ու շնորհալի կեցուածքը: Եւ չգիտեմ, ինչ կլինէին այս պարերի քնքշութիւնը արևմտեան կոշտ մասների տակ: Շուշիկ Բաբայեան նուագեց ոչ միայն իբրեւ ճշմարիտ արուեստագէտ անհասանելի կաարելութեամբ, այլ յուզիչ քաղցրութեամբ և նուրբ դգայութով, որի գաղտնիքը մեզ համար համարեա կորած է: . . . . .

Խանգավառ սգևորութիւն ցոյց տուեց մեծ հասարակութիւնը երկու հազուադիւտ նոր արուեստագէտներին, որ քաջալերութիւն կլինի իրենց, կարծեմ, մեզ ծանօթացնելու նսրանոր հրաշալիքներ: Ի՞նչ երազ տեսնել Հայաստանի այսքան ազնիւ, աշխոյժ ու ներդաշնակ պարը: Ձի կարելի մի օր իրագործել այս արդեօք:

Նոյն թերթի նոյն համարում զետեղուած է իբրեւ նմուշ Կոմիտաս վարդապետի *La musique rustique arménienne*—Հայ դեղջուկ երաժշտութիւնը—վերնագրով աշխատութեան մի գլուխը: Ամբողջ դործը պէտք է լոյս տեսնի Ֆրանսերէն *Société internationale de musique*—ընկերութեան ձեռքով:

Հ. Կոմիտասը հրատարակել է նաև «Հայ քնար» վերնագրով ժողովրդական 12 երգի մի ժողովածու, որի ծախսը հոգացել է Փարիզի հայկական միութիւնը:

Փարիզից յետոյ՝ հ. Կոմիտասը մի քանի համերգ է տուել հայ երաժշտութեան մասին և դասախօսութիւններ կարդացել Զուիցերայի՝ Յիւրիխ, Ժընեւ, Լոզան և Բերն քաղաքներում, Յիւրիխի երաժշտական դրական երեկոյթը,

մայիսի 11-ին կազմուած էր հայ ուսանողութեան կողմից: Գրական մասում մի դասախօսութեամբ հանդէս է եկել և շնորհալի բանաստեղծուհի տիկին Իլզէ Ֆրապան Ակունեանը: Ժընեւում հ. Կոմիտասը իւր համերգը տուել է Կոնսերվատորիայի դահլիճում, ունկնդիր ունենալով դպրոցի տեսչից և պրոփեսորներից զատ՝ բազմաթիւ ընտիր հասարակութիւն: Այս համերգը կազմուած էր հայասէր անուանական Լէոպոլդ Ֆաւրի հովանաւորութեամբ և ծախքով, որ ոչ միայն ծանօթ է հայոց լեզուին, այլ և անձամբ ճանդարհորդել է Հայաստանում, և իբրեւ աւարելութեան տեսուչ՝ օգնութեան է հասել մեր գեղադրտաճկահայ եղբայրներին:

Այստեղ ևս, ինչպէս և Փարիզում, պ. Արշակ Զօպանեան մի դասախօսութիւն է կարդացել հայ բանաստեղծութեան և երաժշտութեան մասին. երգիչներից յիշելի է իւր զեղեցիկ ձայնով աղաղայ խոստացող պ. Շահ-Մուրադեան: Համերգը բաղկացած է եղել երկու մասից՝ կրօնական և ժողովրդական երգերից: Նուազել է և Կոնսերվատորիայի սառնցչուհի տիկին Շերիճեան պարի եղանակներ: Զուիցերիայի թերթերը ոգևորութեամբ են նկարագրում իրենց տաաւորութիւնները, երկրորդ անգամ այստեղ Կոմիտաս վարդապետը կարդացել է մի դասախօսութիւն տեղի հայ ուսանողութեան և գաղթականութեան հրաւերով: Նման դասախօսութիւններ կարդացել է Լոդանում և Բերնում. Լոդանում պ. Զօպանեանը կրկնել է իւր դասախօսութիւնը, իսկ Կոմիտաս վարդապետը երգել է 12 կտոր ժողովրդական և եկեղեցական եղանակներ համալսարանի դահլիճում, նուազարանի աջակցութեամբ:

Իտալիայում ևս Միխիթարեանների Ս. Ղազարում և Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանում նա կրկնել է իւր դասախօսութիւնները: «Բազմավէպը» Յուլիո-Օգոստոս համարի մէջ «Հայկական երաժշտութիւնն ի Վենետիկ» խորագրով յօդուածի մէջ հիացմունքով է նկարագրում տաաւորութիւնը:

Պատեն

Ս. ԷՋՄԻԱՇՆԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ՍԻՆՈԳԻՆ

Նոյն Ս. Սինոդի անդամ Բարդէն
վարդապետ Ազաւելեանից.

Յայտարարութիւն

Տարիներ առաջ փորձեր են եղել Ս. Էջմիածնի շրջա-
կայ վայրերից ջուր բերել տալ ոռոգելու Արարատեան
դաշտի պարսպ հողերը, բայց դժբախտաբար այդ փոր-
ձերն անյաջող են անցել. իսկ այդ անյաջող փորձերն էլ
մեծաքանակ ծախսեր են կլանել Մայր Աթոռի սղջատիկ
դանձարանից: Ս. Սինոդը այնուամենայնիւ չվհատուելով
եղած անյաջող փորձերից, անցեալ տարի որոշեց իւր
24-ին մայիս օրագրով ծախսել մօտ 31 հազար և թիֆլի-
սի յայտնի ինժիներ պարոն Գրիգոր Կիրակոսեանցի աշ-
խատութեամբ հարկաւոր քանակութեամբ ջուր բերել տալ:
Այս անգամ Սինոդը հաւատացած էր՝ որ իւր արած քայ-
լը ջուր բերել տալու համար ոչ թէ վորձ պէտք է լինի,
այլ մի հաստատուն ձեռնարկութիւն, որ անպատճառ ծախ-
սուած գումարի դիմաց պէտք է ստացուէր պահանջուած
քանակութեամբ ջուր: Ասում եմ, որ Սինոդը հաստատա-
պէս հաւատացած էր այդ ձեռնարկութեան յաջողու-
թեան նկատմամբ, որովհետեւ նախկին տարիների պէս
այդպիսի կարեւոր ձեռնարկութիւն գլուխ բերելու համար
խօսք տուող անձն ոչ թէ մի հասարակ քանքանչի էր, օժ-
տուած միայն Պարսկաստանի հորերից ջուր հանելու եղա-
նակի հասկացողութեամբ, այլ զինուած տեխնիքայի վեր-
ջին խօսքով:

Ս. Սինոդն աւելի ուրախ էր այդ ձեռնարկութիւնը
յանձնել ինժիներ պարոն Գ. Կիրակոսեանին, որովհետեւ
վերջինիս ս. Սինոդին 17 մայիսի 1906 թ. ներկայացրած
յայտարարութեան համաձայն Մ. Աթոռը պէտք է ունե-

նայ ոչ միայն ջուր, որով կոռոզուի մօտ հինգ հարիւր դեսեատին հող, այլ և պէտք է ունենայ էլէքտրական լուսաւորութիւն, ջրաղաց, կալսող մեքենայ, և էլէքտրական մեքենայի շնորհիւ ոչ միայն պիտի ստացուի լոյս, այլ և նրա ոյժը կըբանեցնի բոլոր երկրագործական մեքենաները կալսելու, դարմանահատ և փայտահատ մեքենաները, ջրաղացն և բաղնիսին ու լուսաքառանը կը տայ 50° տաքութեան ջուր, իսկ այս բոլորը գլուխ բերելու համար համաձայն իւր ներկայացրած նախահաշուի Պարոն Կիրակոսեանը խնդրում է երեսուն եւ մի հազար ռուբլի:

Այսպիսի խոստումների դիմաց ինչպէս Սինոդը չողորուէր և իւր տասնեակ հազարները չդնէր ըստ երեւոյթին յայտնի ինժիներ Կիրակոսեանի տրամադրութեան տակ, ի նկատի առնելով որ իւր պարապ հողերից, հինգ հարիւր դեսեատինը ջրելուց զատ՝ պէտք է ունենայ նաեւ էլէքտրական լուսաւորութիւն, ջրաղաց, կալսող մեքենայ և բոլոր մեքենաները բանեցնող մեծ քանակութեամբ էներգիա: Այդ ամենը ս. Սինոդը ի նկատի առնելով՝ իւր 24 մայիսի 1907 թ. օրագրով որոշում է յանձնել ինժիներ Գրիգոր Կիրակոսեանին այդ կարևոր ձեռնարկութիւնը՝ նրա տրամադրութեան թողնելով 31 հազար ռուբլի նրա ներկայացրած նախահաշուի համաձայն՝ առանց նրանից պահանջելու նախօրօք պրօէքտի մանրամասնութիւնը և կամ որ և է երաշխաւորութիւն, այլ ս. Սինոդը բաւականանում է նրա լոկ 17 Մայիսի յայտարարութեամբ, ուր ասում է թէ մեծաքանակ ջրեր կստացուին վանքի բակում՝ հօրեր փորելով և այդ հօրերը միանալով կենդրոնական հօրի հետ և այլն:

Սակայն արդէն անցել է մի տարի երեք տմիս և պարոն Կիրակոսեանի մեծամեծ խոստումների դիմաց մենք ունենք միայն էլէքտրական լուսաւորութիւն, մի հասարակ ջրաղաց և մի հին բանեցրած կալսող մեքենայ, որը ոչ թէ իւր խոստացած նորագոյն սիստեմի մեքենան է, այլ հին և բանեցրած. և փոխանակ 6—800 փութ կալսելու՝ կալսում է օրեկան (10 ժամ) 160—200 փութ:

և կալսող մեքենան իւր պարագաներով նախահաշուի մէջ գնահատուած է 2500 ռուբլի. իսկ ջուրը, որ մեզ համար էականն է և որով պիտի ոռոգենք մօտ հինգ հարիւր դեսեատին հող՝ դժբախտաբար այսօր ևս չունենք և ստացուած ջրով 3—5 դեսեատին անգամ հնարաւորութիւն չունենք կանոնաւոր ոռոգելու: Բայց չէ՞ որ ս. Սիւնոգը հինգ հարիւր դեսեատին հող ջրելու համար է յանձն առել վերոյիշեալ մեծաքանակ ծախսը, և ոչ թէ սոսկ էլէքտրականութիւն ունենալու համար, որը մեր դրամական ճգնաժամում կարելի չէր և վերջապէս եթէ պէտք է միայն ունենայինք էլէքտրական լուսաւորութիւն՝ այդ գէպքում բաւական կլինէր ծախսել 15 հազար և ոչ թէ 40 հազար ռուբլի: Սինոգի ծրագիրն էր ոռոգել մեր պարագ հողերը, պարագել բամբակի մշակութեամբ և ապա ստացուած մեծամեծ արդիւնքից ստանալ մի այնպիսի գումար, որով հնարաւոր լինի հոգալ վանքի և ձեմարանի անհրաժեշտ կարիքները և ըստ հնարաւորութեան ազատուել ներկայ դրամական աննախանձելի վիճակից:

Պարոն Կիրակոսեանի նկատմամբ ես միշտ յայտնել եմ իմ կասկածը թէ Սինոգում և թէ Սինոգից դուրս. դեռևս անցեալ տարուանից դործի սկզբից, — (այդ ձեռնարկութիւնը պարոն Կիրակոսեանին յանձնելու ժամանակ ինքս բացակայ եմ եղել Ս. Էջմիածնից 2 ամսով Սինոգի յանձնարարութեամբ քննական դործով) որ մեկի չպէտք է պահանջուած քանակութեամբ ջուր ունենանք պարոն Կիրակոսեանի ծրագրով — որ մենք վերջը պիտի համաձայնէինք, թէ ապարդիւն են եղել մեր արած մեծաքանակ ծախսերը. այս նկատմամբ նոյն իսկ Սինոգի Ատեանում իրեն պարոն Կիրակոսեանին յայտնել եմ, որ իւր ծրագրով ջուր չպիտի կարողանանք ստանալ և դժբախտաբար մենք ոչ մի երաշխաւորութիւն չունինք նրանից որ և թէ իւր խոստացած քանակութեամբ ջուր չկարողանայ տալ. դոնէ մի բանով մենք ապահովուած լինենք: Եւ դժբախտաբար այսօր իմ կասկածը արդարացաւ և մենք ոչ թէ

31 հազար այլ մօտ 40 հազար ծախսել ենք և ստացուած ջուրը, ոչ թէ պ. Կիրակոսեանի խոստացած հինգ հարիւր գետեատին հօլն չէ ուռգում. այլ նոյն իսկ 3—5 գետեատին (երեքից մինչև հինգ) կանոնաւոր կերպով չէ ուռգում: Իսկ ստացուած ջրի մեծ մասն էլ մեր սառը քանքանի ջուրն է, որ ջրհան մեքենայով միւս ջրերի հետ միասին հանելով՝ ագարակից ներքև գոյաւթիւն ունեցող փոքրիկ լճակն էլ համարեա ցամաքել է և դժուարացրել ագարակի անասուններին ջրելու գործը, մինչդեռ սառը քանքանից բաւական ջուր հաւաքուելով այդ լճակում, բաւականութիւն էր տալիս ջրելու՝ ամառն էլ զովոյնելու ոչ թէ միայն մեր ագարակի անասուններին այլ և գիւղի: Որ արգարե ճշմարիտ են իմ ասածները—այդ ինքն պ. Կիրակոսեանը ևս իւր այս տարուայ 9-օգոստոսի յայտարարութիւնով յանուն Սինդի խոստովանում է, որ այլ ևս վանքի բակում՝ փորած հորերից անհնարին է ջուր ստանալ և ինչպէս ինքն է ասում. «Արածս փորձը ցոյց է տալիս, որ այդ ձևով անհնարին է մեծ քանակութեամբ հողեր ուռգել, ուստի ևս երկար մտածելուց եկայ այն եզրակացութեան, որ այդ հողերի ուռգումը կարելի է իրագործել այն ժամանակ, երբ որ ուռգման համար ջուրը հնարաւոր կլինի ստանալ Սև ջուր գետից»: Պարօն Կիրակոսեանը այդ մի քանի խօսքերով չառ բռն է ասում՝ մեզ, որ 1) անցեալ տարուայ իւր ջանքերը ջուր բերել տալու համար եղել են փորձեր, 2) որ հորերի վրայ եղած ծախքերը ապարդիւն են անցել, քանի որ յոյս չկայ այնտեղից ջուր ստանալու. 3) որ մեր հողերը ուռգելու ջուրը միայն պէտք է ստացուի Սև ջրից և 4) որ վանքի ծախսած 40 հազարը միանգամայն իզուր անցաւ ինչպէս տեսնում ենք պ. Կիրակոսեանը իւր 9-օգոստոսի տուած յայտարարութեամբ ծանր կերպով հակառում է իւր առաջին 1906 թ. 17 մայիսի յայտարարութեամբ տուած խոստումներին, որով հաստատապէս խոստացել էր վանքին տալ հինգ հարիւր գետեատին հող ուռգելու ջուր, ելէքարական լուսաւորութիւն և այլն և այլն:

Առաջին յայտարարութեամբ ս. Սինոդին հաստատապէս խոստացել էր տալ ջուր, իսկ այսօր իւր Զօգոստոսի յայտարարութեամբ ասում է՝ թէ մինչև այժմ փորձեր են եղել իւր կողմից—սա մի յանդուգն հեգնութիւն է պ. Կիրակոսեանի կողմից դէպի Մ. Աթոռը, մի ծաղր է, որով թոյլ է տալիս ծաղրելու մեզ ամենքիս, ասելով թէ մինչև այժմ Մ. Աթոռի աղքատիկ դանձարանից ստացուած գումարները նա ծախսել է միայն փորձեր կատարելու համար—ծախսել 40 հազար միայն փորձեր կատարելու համար։ Որքան որ ամենքիս համար խիստ հաճելի բան էր ունենալ մեր սենեակներում էլէքտրական լուսաւորութիւն, բայց ես ոչ մի նշանակութիւն չեմ տալիս այդ լուսաւորութեան, որովհետև Սինոդի նպատակը չէ եղել իւր դժոխական տաղնապի ժամանակ 40 հազար ծախսել և ունենալ միայն էլէքտրական լուսաւորութիւն, այլ և իւր պարապ մեծաքանակ հողերը ոռոգելու ջուր ունենալու, այդ է եղել Սինոդի համար Էակամը, այդ է եղել վանքի և Վաղարշապատի համար ամենակենսական խնդիրը։

Էլէքտրական լուսաւորութիւն ստանալու խնդիրը ծագել է ջուր բերելու խնդրից. ի նկատի առնելով, որ էլէքտրական ոյժի շնորհիւ պիտի բանեցնել ջրհան մեքենաները, որի համար ուրեմն պէտք է բերել 27 ուժանոց էլէքտրոմատորը, ուրեմն ինչո՞ւ և չօգտուել գիշերն էլ այդ մատօրի շնորհիւ ստանալ էլէքտրական լուսաւորութիւն և մատակարարել թէ վանքին և թէ ձեմարանին։

Այս բոլորից պարզ է, որ պ. Կիրակոսեանը թոյլ է տուել վատնել Մ. Աթոռի տասնեակ հազարները և այդ հազարները ստացել է կանխիկ մի քանի ամսուայ ընթացքում—մինչդեռ անշուշտ գործարանները մեծ գնահոյց մեքենաներ վաճառում են որոշ ժամանակամիջոց նշանակելով վճարն ստանալու համար,—այսպէս օրինակ՝ պ. Կիրակոսեանը, ինչպէս երևում է Մ. Աթոռի 1906 և 1907 մտից և ելից մատեանից, ստացել է 1906 թ. Յունիսի 30-ից մինչև 1907 թ. յունուարի 29-ը Մ. Աթոռի

դանձարանից 31,529 ռուբլի 86 կոպէկ, իսկ յունուարի 29-ից մինչև անցեալ օգոստոսի 31-ը ստացել է 2950 ռուբլի, որ կլինի ընդամենայն 34,479 ռ. 86 կ. և դեռ ևս ըստ նրա ներկայացրած հաշուի մնում է իրեն կիրառուեանին վճարելի մօտ 6 հազար ռուբլի—ուրեմն ինչպէս տեսնում ենք 40 հազարից էլ անցնում է ծախսուած գումարը, դեռ ևս չեմ հաշուում ուրիշ մանր ծախսերը, որոնք նոյնպէս աչքի ընկնող գումար կարող են կազմել, մինչդեռ պ. կիրակոսեանի կազմած նախահաշուով իւր խօստացած բոլոր բարեքները պիտի ստանայինք միայն 31 հազարով:

Այս բոլորից յետոյ խոնարհաբար խնդրում եմ ս. Սինոդից ոչ մի կոպէկ չապաւ այլ ևս ինժիներ կիրակոսեանին և երկրորդ գիմել դատարան և օրէնքի ոյժով պահանջել պ. կիրակոսեանից այն բոլոր վնասները, որ նա Մայր Աթոռին պատճառել է՝ քանի որ 40 հազարից աւելի ծախսելով ոչ միայն չսնինք հարկւր դեսեատին հող սուգելու ջուր համաձայն նորա խոստման, այլ նոյն իսկ 3—5 դեսեատին հող (երեքից մինչև հինգ) չենք կարող կանոնաւոր կերպով ջրել նրա տուած ջրով:

Մ. Աթոռի գումարները հայ ժողովրդի ազգային սեպհականութիւնն է, եթէ այդպիսի խոշոր գումարի հետ թոյլ տանք խաղալու կամ մենք կամ մի պարսն կիրառուեան, ծանր պատասխանատուութեան առկա կլինինք հայ ժողովրդի առաջ, և օրպէս զի մենք ազատ լինինք այդպիսի ծանր պատասխանատուութիւնից, պէտք է հասարակական դատաստանով կամ պետական օրէնքի ոյժով պահանջել այդ վատնուած գումարները պ. կիրակոսեանից: Սպասելով ս. Սինոդի բարեհաճ և շուտափոյթ կարգադրութեան, յուսով եմ ս. Սինոդը նախանձախնդիր կլինի Մ. Աթոռի շահերին և անպայման այդ վատնուած գումարները կպահանջի պ. Գրիգոր կիրակոսեանից:

Անդամ Սինոդի՝ Ռարզէն վարդապետ.

40 սեպտեմբերի 1907 թ.

Ս. Էջմիածին.

ԻՆՏԻՆԵՐ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԲԱՐԳԷՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

Հայր խմբագիր՝.

Ամսոյս 12-ին էջմիածնում գտնուած միջոցին յանձնեցիք կարգալու Սինոդի անդամ Բարգէն վարդապետի յայտարարութեան սրբագրութիւնը ուղղած ս. Սինոդին, որը պէտք է տպուի «Արարտա» ամսագրում և խնդրեցիք իմ ասելիքն էլ գրել, որպէս զի երկուսը միասին տպել կարողանաք և այդպիսով անաշտութեամբ հասարակութեան դատաստանին յանձնել: Այդ շատ անհրաժեշտ էր մանաւանդ, որ նորա յայտարարութեան մէջ փաստերը սոսկալի կերպով աղաւաղուած են: Ահա իրողութեան իսկական պատկերը:

1906 թուի ապրիլի 30-ին սաացայ հանգուցեալ Նահապետ եպիսկոպոսից մէկ նամակ, որով նա սրբ. Սինոդի միւս անդամների և իւր կողմից ինձ հրաւիրում էր գալ էջմիածին, վանքապատկան հոլերի ոռոգման հարցի մասին խորհրդակցելու: Գալով էջմիածին ես ձեռնարկեցի մի շարք հետազոտութիւնների, որոնց հիման վրայ 1906 թ. մայիս 17-ին ուղղեցի ս. Սինոդին մէկ յայտարարութիւն, որից բառ առ բառ առաջ եմ բերում այն մասը, որը վերաբերում է հոլերի ոռոգման հարցին:

«Էջմիածնում ջրի պահանջը այնքան սաստիկ է, որ հէնց այժմ չկորցնելով ժամանակ, հարկաւոր է վանքի քակում դնել մէկ մեքենայ իւր էլէքտրոմատորներով, որոնք ջրհանների միջոցաւ կարտահանեն ստորերկրեայ ջրերը հորերից եւ առանձին առուներով միացնել այդ ջրերը գլխաւոր առուի հետ ու լքցնել լիճը, որտեղից կարելի է հարկաւոր դէպքում քաց թողնել ջուրը հողերի ոռոգման համար: այդպիսի միջոցաւ կարելի է ջրել մօտ 500 դէս»: Այդ յայտարարութիւնը ես գրել եմ ռուսերէն, որը էջմիածնում թարգմանուելով հայերէնի, ներկայացրի ս. Սինոդին, և որի սեղագիրը ինձ մօտ է գտնուում: Այդ իմ

յայտարարութիւնից պարզ երևում է, որ ես ինչպիսի միջոց եմ առաջարկել հողերը ջրելու համար, — այսինքն ջրհան մեքենաները զուգընթացաբար գործելով լճի հետ միասին, այն ժամանակ միայն կարելի է ջրել այդ քանակութեան հող, աչքի առաջ ունենալով ցորենի և դարսու մշակութիւնը: Լճի նշանակութիւնը երջանկայիշատակ ներսէս կաթուղիկոսը լաւ բմբւնելով, չինել է այս հոյակապ լիճը, որը մի փոքրիկ քանքանի միջոցաւ ստեղծել է 100 դես. արհեստական անտառ և որի գոյութիւնը պաշտպանելու համար կարողանում է տարին մէկ անգամ ջրել այդ անտառը, եթէ այդ քանքանի ջուրը ուղղակի բաց թողնենք հողերի վրայ ուռգելու համար, դրանով ոչ թէ 100, այլ 5 դեսեառին անգամ անհնարին է ջրել, օրինակ, եթէ վերցնենք մի մատաչափ հաստութեան ջուր և թողնենք ուղղակի պարտէզի մէջ ջրելու նպատակով, շատ հասկանալի է, որ ոչինչ չենք կարող ջրել, իսկ եթէ այդ միևնոյն մի մատաչափ հաստութեան ջուրը ժողովենք մի աւազանի մէջ ու յետոյ բաց թողնենք ջրելու համար, դորանով մենք կարող ենք ջրել մի որոշ տարածութիւն. դա այնպիսի մի հասարակ բան է, որ վերջին պարտիզպանն անգամ կարող է հասկանալ:

Ահա այդ փաստերի հիման վրայ էլ ես իմ յայտարարութեան մէջ պարզ գրել եմ որ լճի օգնութեամբ կարելի է ջրել մօտ 500 դես. հող: Այդ լիճը, 2400 քառ. սաժ. մակերեսով և 3 սաժ. խորութեամբ, որից մէկ սաժէնը լեցուած է ցելիով և Գէորգ ԼՎ-ից յետոյ ոչ մի անգամ չի մաքրուած, ներկայումս այնուամենայնիւ պարունակում է իւր մէջ 5000 խոր. ս. ջուր, որը տարին միայն մէկ անգամ բաց թողնելով կարողանում է ջրել մօտ 100 դես. անտառ. ենթադրելով, որ ցորենը երկու անգամ աւելի է ջուր պահանջում, կնշանակի իւրաքանչիւր անգամ լիճը կարող է ջրել 50 դես. ցորեն կամ գարի. և ի նկատի ունենալով որ իւրաքանչիւր ջրհան մեքենան արտահանում է մէկ ժամում 10,000 վեգրոյ ջուր կամ 50 խորանարդ ջուր չորսը միասին, բանելով միայն

14 Ժամ օրեկան, երկու ամսում (ցորենի ոռոգման շրջանը) կարելի է լքցնել և դատարկել լինը 8, 4 անգամ ($60 \times 14 \times 50 = 8, 4 \ 50 \times 8, 4 = 420$) և ոռոգել մօտ 420 5000

դեսեատին. իսկ բամբակը, որի ոռոգման շրջանը 4 ամիս է և պահանջում է 4 ջուր, կարելի է ջրել յաջողութեամբ 200 դեսեատին: Այսպէս ուրեմն հիմնուելով վերոյիշեալ փաստերի և հետախուզութիւնների վրայ և համաձայն ս. Սինոգի անդամների առաջարկին, ես մայիս 17-ին ներկայացրի ս. Սինոգին իմ վերոյիշեալ յայտարարութիւնը, որի մէջ մի առ մի գրեցի և ջրի ոռոգման և թէ լուսաւորութեան վերաբերեալ նախահաշիւը, որը կազմուած է ս. Սինոգի առաջարկութեամբ, և ես դիմամբ իւրաքանչիւր ճիւղի հաշիւը գրել եմ առանձին, որպէս զի ս. Սինոգը ըստ իւր հայեցողութեան կարողանայ իրագործել կամ բոլորը միասին, կամ անջատել միմեանցից: Ահա նախահաշիւը:

- 1) 1 մեքենայ 27 ձիու ուժով իւր էլէքտրոմատորով, բոլոր պարագաներով և կառուցման ծախիւք. 9000 ռ.
- 2) 4 հատ ջրհան մեքենայ 4 դիւմ տրամագծով իւր էլէքտրոմատորներով և ստորերկրեայ ջրանցքների ծախիւք . . . . . 8000 ռ.
- 3) էլէքտրական թելերը իւր բոլոր ցանցերով և ծախիւք . . . . . 3000 ռ.
- 4) 1 հատ կալսող մեքենայ (ոչ թէ նորը ինչպէս Բաբգէն վարդապետն է գրում, որովհետեւ նոր կալսողը միայնակ արժէ 2500 ռ.) իւր էլէքտրոմատորով և ծախիւք . . . . . 2000 ռ.
- 5) Զրադաց մէկ աչքով իւր էլէքտրոմատորով և շինութեան ծախիւք . . . . . 3000 ռ.
- 6) 600 լապտեր շինութեան ծախիւք . . . . . 4000 ռ.
- 7) Զահերի և 12 մեծ լապտերների գնման և կառուցման ծախիւք , ... 2000 ռ.

Ընդամենը 31,000 ռ.

Այս պարզ հաշուից երևում է, որ ջրաբաշխական գործի համար ծախս հաշուած է միայն 17,000 ռուբլի, (որից 6000 ռ. եւ դեռ չեմ ստացել) և ոչ թէ 4000 ռ. ինչպէս Բաբգէն վարդապետն է գրում: Եթէ ու Սինոդը ցանկանար ունենալ միայն ջուր, այն ժամանակ միայն բաւական էր ծախսել 17,000 ռ., բայց երբ նա ցանկացաւ և լոյս և ելեքտրազոց և ուրիշ մեքենաներ, դրանում ոչ ոք յանցաւոր չէ, իսկ եթէ Բաբգէն վարդապետի կարծիքով լոյսը և միւս շինուած բաները աւելորդ են և ոչ մի նշանակութիւն չունին, դրա հակառակը ցոյց է տալիս այն հանգամանքը, որ մի քանի տարի առաջ ու Սինոդը դիմել էր «Շուկերտ Ընկ.» և այլոց, էջմիածնում էլէքտրական կայարան կառուցանելու համար և միևնոյն ժամանակ յիշեալ ընկերութեան ֆիրմաների անունով ստացուած է երկու կաթոլիկոսական կոնդակ. թէ այդ բոլորը սրբան անպէտք էր վանքի համար, դա երևում է և նրանից, որ դեռ գործի սկզբին սրբազան հայրերի ցանկութեամբ լապտերների թիւը 600-ից հասցրին 850-ի, պահանջեցին տպարանի համար էլէքտրական փոխատու ոյժ, որի համար հարկաւոր էր 4½ ձիու ոյժ, պահանջեցին զանազան մեքենաներ ալիւրի և ցորենի համար և այլն, որոնց իրազարմելու համար ծախքը հասաւ մինչև 38,260 ռ.: Իհարկէ այս բոլոր յաւելումների համար կայացած է սրբազան Սինոդի արձանագրութիւնը, որով յատկացրուեց կրկին 7260 ռ. լրացուցիչ ծախք: Ահա թէ սրբան աւելորդ բաներ էին սրանք Բաբգէն վարդապետի կարծիքով: Այդ բոլոր գործերը աւարտած են և պաշտօնապէս յանձնուած օպիսով վանական կառավարութեանը. ամբողջ մէկ տարի է որ 850 լապտերներ լուսաւորում են վանքի բոլոր հիմնարկութիւնները և կայարանները. տպարանը գործում է էլէքտրական ուժով, ջրաղացը արտահանում է մէկ ժամում 10 փուտ ալիւր, կալսող, զատիչ, մազող և այլ մեքենաները բոլորը գործում են էլէքտրական ուժով և 38,260 ռուբլուց հանելով ջրի համար ծախսելի 17,000 ռ., նշանակում է այդ բոլորի վրայ ծախ-

տուած է 21,260 ր. և այդ Բաբգէն վարդապետի կարծիքով վանքի փողերը վաճանել է նշանակում։

Դառնանք ջրի հարցին, եթէ մինչև օրս ջրհանների կառուցումը չի աւարտած, դրա պատճառները շատ են, առաջինը քաղաքական հանգամանքները, որոնք հնարաւորութիւն չտուին ինձ իւր ժամանակին ստանալու ջրհան մեքենաները, երկրորդ որ ստորերկրեայ աշխատանքները միմիայն երեք ամիս կտրելի է կատարել տարուայ մէջ, այսինքն ջրի ամենացած մակերևոյթի միջոյին. ստորերկրեայ աշխատանքները դեռ նոր է հասել ջրի առաջին շերտերին, դրուած մէկ հատ ջրհան մեքենան ոչ թէ հողեր ջրելու համար է, (որի համար Բաբգէն վարդապետը իւր սխալ եղբակացութիւնն է կաղմել) այլ հորերի ջուրը ցամաքացնելու համար է, որպէս զի հնաւորութիւն տայ ստորերկրեայ աշխատանքները շարունակելու, որոնց գնացքները հօրիզոնական տարածութեամբ 350 արշ. նոր են վերջացրած։ Քանի որ այդ գնացքները դեռ չեն խորացրած, որ ջրային շերտերը աւելի ու աւելի բացուին, քանի որ ստորերկրեայ աշխատանքները ջուր արտահանելու համար դեռ շարունակուած են, ինչպէս կարելի է վճռական կերպով ասել, «թէ փորձերը ցոյց են տալիս որ ջուր չկայ» և ասել որ «կիրակոսեանցը խուսափում է կատար ամելուց, հիմնուելով իմ օգոստ. Ծ-ի ս. Սինոդին տուած յայտարարութեան վերայ, որի մէջ ես երբէք այդպիսի միտք չեմ յայտնել, և որը ոչ մի կապ չունի վերոյիշեալ գործերի հետ, Իմ օգոստոսի Ծ-ի յայտարարութիւնը բոլորովին նոր ձեռնարկութիւնների մասին է գրած և որը կարգաւով սոյն հօկտ. 12-ին ս. Սինոդում սրբազան Արիստակէս, Գէորգ և Յովհաննէս եպիսկոպոսների ներկայութեամբ, պարզուեց, որ դա ոչ մի կապ չունի կատարուած գործերի հետ, ևս այդ յայտարարութեան մէջ գրուած եմ, «որ արածս փորձերը ցոյց են տալիս, որ այդ ձևով մեծ քանակութեամբ հողեր ոռոգել անհնարին է. մեծ քանակութիւն ասելով, խօսքս մի քանի հազար դեստատինի մասին է». որովհետև հէնց ս. Սինոդի նպատակն

է եղել (ինչպէս այդ երևում է նրա կայացրած օրագրութիւններին) ոչ թէ բաւականա՞նալ մի քանի հարիւր դեստառինով, այլ շուր մատակարարել վանքապատկան մի քանի հազար դես. հոգերին, սրտնք տասնեակ տարիների ընթացքում խոպանացած, ընկած են Արարատեան դաշտում, ոչ մի օգուտ չբերելով Մայր Աթոռին: Ահա դորա մասին է իմ օգոստ. 9-ի յայտարարութեան մէջ յիշուած այն միտքը, որ մեր արած փորձերը սպաւցուցանում են, որ այս ձևով կարելի է ջրել միայն մի քանի հարիւր դեստառին եւ ոչ մի քանի հազար եւ այս պարզ եւ շատ հասկանալի յայտարարութեան միտքն է, որ Բաբգէն վարդապետը դիտմամբ աղաւաղել է ընթերցողներին մոլորեցնելու համար: Այդ մեծ քանակութեամբ հոգերի հարցը լուծելու համար, մեր արածը իսկապէս փորձեր կարելի է համարել, որի վերայ միայն պէտք է ծախսէի 17,000 ռ. (եւ ոչ թէ 40,000 Բաբգէն վարդապետի ասելով) եւ որի յաջողութեան մասին ոչ մի կասկած անգամ չիկնել չի կարող: Քանի որ ստորերկրեայ աշխատանքները գեռ չի վերջացրած, եւ ջրհանների միայն մէկն է գործում ամենայն յաջողութեամբ (մասնագէտի տեսակէտից), այն էլ ոչ թէ հոգեր սուղելու համար, այլ ստորերկրեայ աշխատանքները շարունակելու համար, կնշանակի Բաբգէն վարդապետը չի կարող եւ իրաւունք էլ չունի վճռողապէս յայտնելու ինչպէս մասնագէտ, — որ «ջուր չի դուրս գայ եւ հաղիւ 3—5 դես. ջրուի»: Եւ վերջապէս այս բոլոր հարցերը կարող են վճռել միմիայն մասնագէտ, գործին տեղեակ եւ անաչառ մարդիկ: Ես սրբազան Սինոդի հրահրանք եկել եմ իմ մասնագիտական ծառայութիւնները մատուցանելու Մայր Աթոռին ըողորովին ձրի: Ես ոչ թէ եղել եմ կապալառու կամ նախաձեռնարկող, որ որեւիցէ պայման կապէի վանքի հետ եւ կամ շինութեան համար ժամանակամիջոց նշանակէի, այլ ես միմիայն իրագործել եմ ու Սինոդի ցանկութիւնը, եւ չինայելով իմ ժամանակը, ի կատար եմ ածել բոլոր ծրագիրը բացի ջրհաններից (որի չվերջացնելու պատճառները վերեւում յիշեցի): Ոչ

ես և ոչ մի ուրիշը իմ տեղ, չէր կարող երբէք ժամանակամիջոց նշանակել ստորերկրեայ աշխատանքների մասին, դա մի այնպիսի աշխատանք է, որ կարող է տարիներ տևել, ինչ կնշանակի հիմնիկուց բղաւել թէ «հորերի վրայ եղած ծախքերը ապարդիւն են անցել»։ դա սարսափելի չարախօսութիւն է և միևնոյն ժամանակ յանդգնութիւն Բարգէն վարդապետի կողմից։

Բարգէն վարդապետը ստուժ է էլէքտրական լուսաւորութեան հարցը ծագել է ջուր արտահանելու խնդրից, ի նկատի ունենալով, որ էլէքտրական ուժի շնորհիւ պէտք է բանեցնել ջրհանները, որի համար պէտք է բերել 27 ձիու ուժանոց մեքենայ, ուրեմն ինչու չօգտուել և այդ մեքենայի շնորհիւ չստանալ գիշերները էլէքտրական լուսաւորութիւն։ Այստեղ ևս նա ցոյց է տալիս իւր կատարեալ տգիտութիւնը այդպիսի հարցերում, ուրեմն նրա կարծիքով կարելի էր մէկ հատ 27 ձիու ուժանոց մեքենայ դնելով՝ առանց ուրիշ ծախքերի՝ այսինքն, առանց դինամոյի, առանց էլէքտրական լուսաւորութեան համար զանազան անհրաժեշտ էլէքտրական պարագաների, ստանալ ձրի լոյս վանքի հիմնարկութիւնների և կայարանների համար, ձրի փոխադրիչ ոյժ տպարանի և միւս երկրագործական մեքենաների համար։ Դա շատ ծիծաղալի է։ Բարգէն վարդապետի այդ առաջարկութիւնից կարելի է եզրակացնել, որ տարիների ընթացքում վանքը այդ պէտքերի համար, — այսինքն լուսաւորութեան, տպարանի, ջրաղացի և այլ երկրագործական մեքենաների համար ոչ մի կսպէկ միստելիս չի եղել և եթէ յիրաւի այդպէս է, այն ժամանակ ի հարկէ կարելի է այդ գործերի վերայ ծախսած փողերը վատնումն համարել։ Ով գիտի դուրէն այստեղ էլ մի ուրիշ աստառ կայ*։ Իսկ եթէ վանքին անհրաժեշտ էր այս բոլորը ունենալ (քանի որ նա դեռ

* Երևի այս ակնարկը ուսանող պ. Մալխասեանին է վերաբերում, որ պ. Կերակոսեանից առաջ Սինոդի առաջարկութեամբ հետախուզութիւն էր անում ջուր բերելու Սև ջրից։

մի քանի տարի առաջ է փորձեր և ծախքեր արել սրանք իրագործելու համար), հետևապէս և դրանց համար էլ ծախսուած է այդ գումարը:

Ես ստացել եմ ս. Սինոդից ոչ թէ 34,497 ռ., ինչպէս Բաբգէն վարդապետն է ասում, այլ⁷ 32,000 ռ., որի համար սոյն հօկտ. 12-ին Սինոդում կայացած է արծանագրութիւնն:

Բաբգէն վարդապետն գրում է, որ «այդ ձեռնարկութիւնը կիրառուեանցին յանձնելու միջոցին ես էջմիածնից բացակայ էի». ինչանակի ս. Սինոդի բոլոր միւս անդամները միասին վերցրած ոչ Բաբգէնի հասկացողութիւնը և ոչ նրա նախանձախնդրութիւնը ունէին դէպի Մայր Աթոռը թէ ճիշտն է նախանձախնդիր Մայր Աթոռի շահերի համար, շատերից կրեւեմ մի օրինակ միայն: Անցեալ տարի ես ս. Սինոդից նօտարարեալս պայմանով կապալով եմ վերցրել էջմիածնապատկան 14 աչք ջրաղացը Երևանում և այդ պայմանի մէջ Բաբգէնի առաջարկութեամբ 10,000 ռ. տուգանք է գրուած պարտադանց կողմի համար. այդ ջրաղացների վրայ ես ահադին գումարներ ծախսելով, շինեցի էլէքտրական կայարան, և երբ, վերջանալուց յետոյ՝ ուղեցի օգտուել այդ ջրաղացի ջրերից, դուրս եկաւ որ 5 աչքի իրաւունքը վանքը վաղուց արդէն կորցրել է պետական դատարանի բոլոր ատեաններում: Իսկ իմ արած բոլոր ծախքերը այդ 5 աչք ջրաղացի վրայ կորած պէտք է համարել, արդեօք ինչպէս կվարուէի ես ներկայ հանգամանքում, եթէ լինէի Բաբգէնի պէս նախանձախնդիր վանքի շահերին, ոչ թէ միմիայն 10,000 ռ. այլ և իմ բոլոր արած ծախքերը:

Նա հոգաչափութիւն է արել նոյնպէս վանական կալուածներում և մասնագէտ անձի վկայութեան համաձայն մի քանի անգամ աւելի վարձատրութիւն ստացել քան պէտք էր: Դէպքից օգտուելով հ. Բաբգէն վարդապետից կենդրէնք այս հարցը պարզել, մանաւանդ ինքը եռանդուն մասնակցութիւն է ունեցել այս գործի մէջ:

Ծան. Խմբ.

կապահանջէի վանքից: Եւ ես այս բոլորը ասում եմ ոչ թէ ինչպէս լոկ խօսքեր Բաբգէն վարդապետի պէս, այլ փաստեր, վաւերացրած պաշտօնական արձանագրութիւններով:

Բաբգէն վարդապետի ս. Սինոդին ուղղած այդ յայտարարութեան ոգոյն համեմատ ի մասնից Սինոդի մի պաշտօնական թուղթ ստացայ Բաբգէն վարդապետի ստորագրութեամբ, որի պատճառով հօկտ. 12-ին գալով Էջմիածին ս. Սինոդի տեղեւանում ապացուցեցի այդ յայտարարութեան անհիմն լինելը և միևնոյն ժամանակ Սինոդի առաջարկութեամբ մէկ յայտարարութեամբ ուղղած ս. Սինոդին յայտնում եմ, որ ինձ հասանելի 6000 ռ. կամ վճարեն մաս առ մաս ինչպէս որ ս. Սինոդի օրագրութիւնով վճռուած է, որպէս զի ջրհանների շինութեան գործը աւարտեմ, կամ ապահովացնել նօտարական պայմանով, որ ես այդ գումարը ջրհանների գործը աւարտելուց յետոյ, ստանամ և վճարեմ նոյա, որոնցից որ ես պէտք է պարտք վերցնեմ այդ գործը աւարտելու համար:

Վերջացնելով գրութիւնս, յայտնում եմ, որ ես ոչ տրամադրութիւն և ոչ ժամանակ ունիմ, Բաբգէն վարդապետի հետ պոլիմիկայով զբաղուելու, և նրա մնացեալ անհիմն, անհեթեթ եւ զուրկ մի մագաչափ անգամ ճշմարտութիւնից զրուածներին աւելորդ եմ համարում պատասխանել: Նա առաջարկում է ինձ դատի հրաւիրել, ես պատրաստ եմ ամեն տեսակ դատարանի առաջ լինի դա հասարակական և թէ պետական, ապացուցանելու և պարզաբանելու գործերի իսկական դրութիւնը ու գրուածներին ճշմարտութիւնը և Բաբգէն վարդապետի պոռոտախօս զրպարտութիւնները*:

Ինժինէր Գ. Կիրակոսեան.

46-ն Հոկտեմբերի 1907 ամի

Թիֆլիզ.

* Փակում ենք, հարցը պարզուած համարելով:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՀԵՏԸՈՎ

Բ. Մաս

ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱԳԱՐԱԿԸ

ԳԼ. Դ.

Մի երեկոյ քոյր Վարվառէն եկաւ Վերջինիա Պէջի մօտ: Նա նստեց ծալապատիկ դիւանու վրայ և մեղմ ժպիտը երեսին՝ ասաց.

— Դուք ներեցէք ինձ՝ պառաւիս: Հետզհետէ բանս դժուարանում է, պառաւում եմ, դժերս թուլանում են: Համարեւ թէ ամբողջ աշխատանքը ինձ վրայ է ընկած: Ծառայողի վրայ յոյս դնել չի կարելի. իմ տան ծառայութիւնը այլ է, ամեն ոք չի համաձայնում ինձ մօտ ծառայութեան մտնել. իսկ ով որ համաձայնում է, նրան էլ ամեն բանում պիտի օրինակ տալ, հետը միասին աշխատել:

Ի՞նչ է դրա պատճառը. — հարցրեց Վերջինիան: — Մեր դուրժը խիստ ծանր է, աշխատանքը շատ է, վաղ առաւօտից մինչև ուշ գիշեր շարունակ գալիս են ու գալիս և այն էլ ինչպիսի՜ մարդիկ. ամենքն էլ չարացած, բիրտ, դժգոհ, յամառ: Աղջիկ ժամանակս երբ ես ապրում էի Ռուսաստանում՝ գաւառական փոքրիկ քաղաքներից մէկում, այնտեղ մի դժբախտ դէպք պատահեց: Մի սպայ իւր սենեակում սեղանի առաջ նստած ծխում էր և հինգ ֆունտ վառօդը ամանի մէջ լցնում: Ծխախոտից կրակ է ընկնում և բռնկումն առաջացնում: Փայտէ տնակը հիմքից խախտւում է, առաստաղը քանդւում, իսկ սպային գտնում են մահճակալի տակ դեռ ևս կենդանի, սակայն առանց մի կտոր շորի և բոլորովին խանձուած: Երբ նրան գտան՝ չգիտէին թէ ինչպէս տանէին:

Ձէր կարելի ոչ նստացնել և ոչ պառկեցնել նրան. որ տեղին ձեռք տայիր, ցաւում էր. խեղճը ցաւից աղաղակում էր: Մի կերպ՝ շատ զգուշութեամբ նրան տարան մինչև հիւանդանոց:

Երբ ես նայում եմ իմ «հիւրերին» Ուղիղ Անկեան ծայրում գտնուած իմ տնակում, յիշողութեանս մէջ միշտ պատկերանում է աչքիս առաջ խանձուած սպան: Ձէ որ կեանքը նայնպէս գլխել, փշրել ու տրորել է այդ խեղճերին, խանձել նրանց հողին: Զարմանալի չէ, եթէ երբեմն նրանք կոպտաբար փնթփնթում ու մոմութում են: Այդպիսի դէպքերում ես ասում եմ իմ օգնականներին. «Մենք պէտք է նայենք մեզ վրայ, որպէս գթութեան քոյրերի ծանր հիւանդներ խնամելիս»: Բայց էլ շատ ծանր է: Երբեմն ես բոլորովին յոգնում եմ, այժերս թուլանում եմ: Վերջին ժամանակներս ես նայն իսկ սկսել եմ երկիւղ կրել իմ դործի նկատմամբ, վախենալով թէ մի գուցէ ինձ հետ միասին իմ դործն էլ փլչի: Այդ է պատճառը, որ ձեր այցելութիւնը ինձ անչափ ուրախացրեց և ես շտապեցի ձեզ մօտ՝ յոյս ունենալով, որ գուցէ ձեր խմբից մէկն ու մէկը ինձ օգնութեան կը հասնի, իսկ յետոյ էլ իմ տեղս կը բռնի: Քիչ այրի կանայք կան, մեն մենակ մնացած, որոնք ձանձրոյթով անց են կացնում իրենց օրերը և չեն իմանում յաճախ, թէ զորեղ բանեցնեն իրենց մէջ եղած սիրոյ պաշարը, շնիկներից ու կատուններից դատ: Այստեղ, մեզ մօտ, նրանք այնպիսի գործ կուսնենային, որ նրանց որբացած կեանքին խորհուրդ կը տար և կօգնէր վայելելու: Ես այդ գիտեմ իմ փորձով: Ժամանակ կար, երբ ես կատարեալ յուսահատութեան էի հասել, անիծում էի իմ կեանքը և մտածում էի ինքնասպանութիւն գործել:

— Ես այստեղ եկաւոր եմ և շատ հեռուից պատահաբար այստեղ եմ ընկել: Ես ազգով ունեմ եմ, Մոսկուայից և երբէք մտքովս չէի կարող անցկացնել թէ Կերը և իցէ կը ընկնեմ Ամերիկա, բայց այդպէս պատահեց: Սկզբում շատ էի նեղւում, որ հայրենիքից այլքան

հեռու եմ ընկել, իսկ այժմ գտնվում եմ Աստուծոց և տեսնում եմ, որ հենց այդպէս էլ պէտք էր։ Ես ջահիլ ազնիւ էի, որ ամուսնացայ մի ամերիկացու հետ։ Հայրս բժիշկ էր Մոսկուայի մօտիկ մի մեծ գործարանում, իսկ իմ ամուսինը գործարանի կառավարիչն էր։ Մենք ծանօթացանք իրար հետ, ջերմ կերպով սիրեցինք միմեանց և ամուսնացանք։ Քսան տարին մի տարուայ պէս անցաւ։ Ամուսինս մի բարի, կրթուած մարդ էր և հրաշալի հայր իւր ընտանիքի համար։ Մենք ունէինք երկու սիրուն երեխայ, մի տղայ և մի աղջիկ և ես ինձ աշխարհի վրայ ամենաերջանիկ մարդն էի համարում։ Բայց բախտը, հինգ տարի սրանից առաջ, մեղ ձգեց այստեղ։ Ամուսինս արդէն գործարանի բաժնետէր էր։ Ուղում էին մեծ չափով ընդարձակել գործը։ Պէտք էր Ամերիկա դնալ մեքենաներ գնելու։ Ընկերութիւնը այդ գործը յանձնեց ամուսնուս։ Մենք սովորաբար ամառները ճանապարհորդում էինք Եւրոպայում։ Այժմ ամուսինս առաջարկեց մեղ բոլորիս միասին Ամերիկա դնալ։ Մենք սիրով համաձայնեցինք։ Ճանապարհորդութիւնը յաջողուեց, սակայն հենց այստեղում մեղ դժբախտութիւն էր սպասում։

— Եթէ յիշում էք, հինգ տարի սրանից առաջ այստեղ, քաղաքում, ջրանցքը կեղտոտուել էր և բնակիչների մէջ համաճարակ տիֆ երևեցաւ։ Առաջին վարակուողներից մէկը ամուսինս եղաւ, նրա դուռթիւնը օր առօր ծանրանում էր։ Ես յուսահատութեան մէջ էի, անիծում էի Ամերիկան, տրտնջում բախտիս դէմ։

— Ինչո՞ւ եկանք այստեղ։ Ինչո՞ւ ենք մենք Աստուծուն բարկացրել։ Ինչո՞ւ այս փորձանքը մեր զլխին եկաւ։

— Մի վրդովուիր, սիրելիս։ Ամերիկան այստեղ ի՞նչ մեղք ունի։ Ամեն տեղ էլ մահը կարող է վրայ հասնել և վաղ թէ ոչ մարդ մի տեղ պիտի մեռնի։ Աստուծուն ևս մի բարկացրու քո արտունջներով։ Դու հարցնում ես, թէ ինչու համար մեղ այս դժբախտութիւնը պատահեց։ Ես յաճախ շատերից եմ լսել այսպիսի հարց և միշտ ինձ էլ այդ տարօրինակ է թուել։ Երբ մարդիկ երջանիկ են լին-

նում, ինչպէս, օրինակ, մենք երկուսս երջանիկ էինք, նրանք երբէք չեն հարցնում, թէ ինչո՞ւ այս բախտաւորութիւնը պատահեց մեզ: Արդեօք մենք արժանի էինք այդ բախտին: Բայց հէնց որ մի դժբախտութիւն է պատահում, իսկոյն բողոքներ ու տրտունջներ է որ լսում է: Ի զուր է այդ բոլորը, սիրելիս: Մենք ապրել ենք իրար հետ սիրով, խաղաղ, մեզ շատ երջանիկ ենք զգացել: Այժմ, եթէ նոյն իսկ վերջն է, չդժգոհենք ու տրտնջանք. աւելի լաւ է փառք տանք Աստուծուն այդ ամենի համար: Մարդկանցից շատ շատերը մեր ունեցած ենջանկութեան նոյն իսկ մի հազարերորդ մասը չեն ունեցել, եթէ ես մեռնեմ, քեզ համար կը մնան դեռ երկու մարդարիտներ, մեր օրդիքը: Ապրիր նրանցով և նրանց համար: Նրանք արժանի են մեծ սիրոյ:

Սիրոյ այս խօսքերով, ձեռքս բռնած, նա մօռացութեան մէջ ընկաւ և շուտով մեռաւ: Նորա մահով իմ ցաւը չվերջացաւ: Դեռ նոր էի թաղել ամուսնուս, հիւանդացան տղաս ու աղջիկս: Ես կարծում էի, թէ խելքս կը կորցնեմ. մազերս փետում էի, ինձ համար մահ էի խնդրում:

—Սիրելի երեխաներս, միթէ դուք էլ պիտի հեռանաք ինձնից,—հեկեկում էի ես—ինչո՞ւ ես չհիւանդացայ ձեր փոխարէն. ինչի՞ եմ պէտք ես, պառաւ. աւելի լաւ չէր լինիլ, որ ես մեռնէի, ես ի՞նչ պիտի անեմ մեն մենակ:

Իմ տղան բարի, կրօնական զգացումով լի սրտի տէր մի պատանի էր: Նա միշտ ինձ ուրախացնում էր իւր հոգու մաքրութեամբ: Յիշում եմ, երբ մենք Շվեյցարիայումն էինք, մահիցը մի տարի առաջ, նա մի շաբաթ ու կէս ուղեցոյցների առաջնորդութեամբ թափառում էր լեռները: Երբ վերադարձաւ, նրա առաջին խօսքը այս էր.

—Մայրիկ, ահա թէ սրտեղ պէտք է աղօթել. Ահա ամենամաքուր և անձեռակերտ սեղանները—լեռները: Ինչպէ՞ս լաւ է այնտեղ. աղօթելու արամադրութիւն էր դա—լիս վրաս:

Այժմ նա պառկած էր նիհարած տաքութեան մէջ և հետզհետէ թուլացող ձայնով մխիթարում, հանգըստացնում էր ինձ.

— Սիրելի մայրիկ, մի լար, քեզ մի տանջիր։ Մենք մեր բաժին երջանկութիւնը ստացել ենք։ Պէտք է, ուրեմն, մտածել ուրիշների մասին։ Եթէ ես ու քոյրս մեռնենք էլ, դու մենակ չես մնալ։ Թող մեր փոխարէն քո սրգիքը լինեն բոլոր թշուառները։ Մեզ թաղիր հայրիկի կողքին, իսկ գերեզմանի վրայ ոչ մի արձան մի կանգնեցրու։ Մի հասարակ խաչ միայն տնկիր երեքիս գերեզմանի վրայ, իսկ դու բնակութիւն մտեցրում և մեր յիշատակին մի համեստ, բարի գործի ձեռնարկիր։ Մենք քեզ թողնում ենք իբրև մի ամենաթանկագին ժառանգութիւն մարդկանց համար։ Յիշիր, մայրիկ, այդ մեր վերջին կամքն է, մեր վերջին խնդիրքը քեզնից։

Մի օրից յետոյ նրանք երկուսն էլ մեռան, տղաս առաւօտեան, ազլիկս ցերեկը։ Դուք կարող էք երևակայել, թէ ինչ կլինէր իմ դրութիւնը։ Ես նրանց թաղեցի և ամբողջ օշերով գերեզմանից չէի հեռանում։ Ինչ որ թանկագին բան ունէի բոլորը հողը խլեց ինձնից և ես մնացի մեն մենակ օտար երկրի մէջ։

Երրորդ օրը ես նրանց երազումս տեսայ. նրանք երևացին ինձ միասին և տղաս կրկին տասց ինձ.

— Մայրիկ, դու մենակ չես։ Որքան մարդիկ կան, որ մայր, քոյր, մերձաւոր չունին։ Նրանց համար մայր, քոյր մերձաւոր եղիր։ Մեզ համար արձան կանգնեցրու։

Ես սկսեցի մտածել, թէ ինչ մի այդպիսի յարմար բան կարող եմ անել։ Մի օր պատահաբար լրագրի մի համարում կարդացի երկու համառօտ տեղեկութիւն՝ փոքր տառերով տպուած։ Մէկի մէջ առւաւմ էր, թէ ինչպէս մի այրի բանուոր, երկար ժամանակ անգործ մնալով, թունաւորում է իրեն և իւր երեք երեխաներին, թողնելով այսպիսի տոմսակ, ռուսերու հայ չունիմ, իսկ ողորմութիւն խնդրել չեմ կարող։ Միւսի մէջ պատմւում էր, որ նախընթաց օրը մի թափառաշրջիկ գլխաւոր փո-

դոցում մօտենալով դրամատան գրասենեակի պատուհանին, քարով ջարդում է ապակին՝ նրա յետևում դրուած դրամները յափշտակելու նպատակով:

— Ես սարսափեցի, — ասաց քոյր Վարվառէն: — Ի՛նչպէս, նշանակում է շատ սոսկալի դրութեան մէջ է եղել թէ մէկը և թէ միւսը, մտածում էի ես: Հազարաւոր մարդիկ վխտում են այդպիսիների շուրջը և ոչ մի մօտիկ մարդ չկայ նրանց համար: Բազմամարդ քաղաքի մարդաշատ փողոցում մարդը սովից մեռնում է, ինչպէս անտառի մէջ, կամ ինչպէս գազան, վայրենանում, կատաղում և յուսահատութիւնից օրը ցերեկով թալանի է դիմում:

— Ահա սրգուս կտակած գործը, — անցաւ մտքովս: Ահա իմ հանդուցեալների վրայ կոնգնելիք արձանը. ջերմ սրտով տաքացնել հոգով սառածներին, կենդանի սիրով յարութիւն տալ հոգով մեռածներին:

Ես շինեցի իմ տունը անընակ տեղում: Սիրտս դատարկ էր և նա լցրեց այդ դատարկութիւնը կենդանի հետաքրքրութեամբ:

Անցան տարիներ, բուժուեցին սրտիս վէրքերը և ես այժմ այլ ևս չեմ տխրում, մահ չեմ խնդրում: Իմ յաճախորդները ինձ սիրում են ինչպէս իրենց մօրը և ես նրանց սիրում եմ ինչպէս իմ սրգօցը:

Նախանցեալ տարի ես գնացի Ռուսաստան վերջնականապէս կարգի բերելու իմ դրամական գործերը: Այնտեղ ամուսնուս ընկերները ասում էին ինձ, թէ ինչո՞ւ ես օտարութեան մէջ եմ մնում, թէ այստեղ հայրենիքում ևս շատ աղքատներ կան: Ես նրանց պատասխանեցի, թէ Ամերիկայումն են իմ սիրելիների շիրիմները, իսկ որ դիւաւորն է, թէ իսկական քրիստոնէական սիրոյ համար օտարներ չկան, այլ բոլորն էլ մերն են:

Այն ժամանակ ընկերութեան գլխաւորը, հիմնադիրը, ինձ մի մեծ խաչ նուիրեց, որ այժմ իմ ընակարանումն է, իսկ միւս բաժնետէրերը որոշեցին տարեկան հազար ռուբլի յատկացնել իմ գործին ի յիշատակ ամուսնուս:

Այդ հազարը առանձնապէս թանգ է ինձ համար. հեռաւոր հայրենիքս այդ ուղարկում է այստեղի իմ մերձաւոր խեղճերին:

Այստեղ, իմ տնակում ես այժմ յաճախ յիշում եմ և օրտով խորապէս զգում այն խօսքերի ճշմարտութիւնը, որ ասում էր երբեմն իմ հանգուցեալ օրդիւս:

— Մայրիկ, չի կարելի ապրել միմիայն իւր կամ իւր ընտանիքի համար, սիրտը ամբողջովին մենակ իւր բախտաւորութեան նուիրել: Այլ պէտք է մտածել և ապրել նաև ուրիշների, կարօտեալների և թշուառների համար:

Այդ միջոցին ներս մտան պատուր Մէկսուէլն ու Վիրջինիայի տատը, Վիրջինիան ծանօթացրեց եղբայրներին քոյր Վարվառէի հետ և պատմեց նրա գալու նպատակի մասին: Տատը ուրախացաւ այս նոր ծանօթութեան համար: Վերջին օրերը նա շատ անգամ էր խօսել Աննա Կրօսի հետ և եկել այն համոզման, որ նա իսկապէս մի լաւ և պատուական աղջիկ է և որ Աննա Կրօսը և նրա նախնիքն ընկերակցութեան կարող կը լինէին բոլորովին խուսափել կեղտից, եթէ որ իւր ժամանակին նրանց օգնութեան հասնէին: Նա յիշեց իւր առաջուայ թշնամական վերաբերմունքը դէպի թուրի արած քայլը և այժմ կամենում էր մի բանով ուղղել իւր անարդար վարմունքը՝ արտայայտել դէպի այդ գործը իւր կատարեալ համակրանքը:

— Զղջում եմ, յարգելի պատուր, — դարձաւ տատը Մէկսուէլին, — ես սկզբում դէմ էի ձեր խմբին: Ինձ անհետեւ էր թուում Քրիստոսի հետքով գնալու ձեր ընդհանուր մտադրութիւնը: Փառք Աստուծոյ, շատ շուտով ուշքի եկայ, իմ սխալը հասկացայ: Բայց պէտք է իմանաք, թէ որքան դժուար է ձեր հասակում փոխել ունեցած հայեացքները, կերպարանափոխել ամբողջ կեանքը, սովորութիւնները, մարդկանց նկատմամբ ունեցած յարաբերութեանց բնաւորութիւնը:

— Ես ձեզ միանգամայն հասկանում եմ, տիկին Պէյ, — ասաց Մէկսուէլը: — Այդ կողմից մարդիկ նման են ծառերի, կամ, ընդհանրապէս, բոյսի: Նրանք սովորում են

որոշ հողի և որոշ կլիմայի՝ Ուրիշ երկիր տեղափոխելու համար նրանց պէտք է ընտելացնել նոր պայմաններին։ Մեզնից շատերը գեռ ևս կատարելապէս չեն ընտելացել աւետարանական ճշմարտութեան լոյսին և քրիստոնէական սիրոյ ջերմութեանը։ Ուստի և Քրիստոսի վարդապետութիւնը շատերին թուում է անգործադրելի, չափազանց բարձր, կեանքի համար անիրագործելի։ Երբ նրանց հետ խօսում ևս քրիստոնէական, նոր, եղբայրսիրական կեանքի մասին, երբ ասում ես, թէ պէտք է ապրել Աստուծոյ արդարութեան և աւետարանի պատուէրների համաձայն, նրանք զարմացած հարցնում են.

— Բայց մի՞թէ կարելի է ապրել ըստ աւետարանի։ Մի՞թէ Քրիստոսի խօսքերը կեանքի մէջ կարելի է իրագործել։ Ի՞նչ կեանք կը լինէր այն, երբ մենք ամենքս և ամեն բանում Քրիստոսի հետքով գնայինք։

— Սակայն ինչո՞վ պէտք է բացատրել այդ,— հարցրեց Վերջինիայի տատը։ Ասենք թէ մենք կը թուածներս, ինչպէս ասում են, կորցնում ենք մեր հաւատը, Աւետարանի մասին չենք մտածում, վերցրէք հասարակ ժողովուրդը, այնտեղ էլ քրիստոնէական առաքինութեան օրինակներ առանձնապէս աչքի չեն ընկնում։ Թէ լուսաւորուած և ուսում առած մարդիկը և թէ տգէտ ու խաւար հասարակ ժողովուրդը ամենքն էլ հաւատարապէս հեռու են Փրկչի աշխարհին կտակած օրինակից։ Ինչո՞վ պէտք է բացատրել այդ։ Ձէ որ նախկին քրիստոնեաները, որչափ ներում էին իրենց ոյժերը, ապրում էին ըստ աւետարանի, իսկ մենք ցանկութիւն չունինք այդ մասին մտածելու անգամ։ Ի՞նչ է դրա պատճառը։

— Ձեր հարցը նոր չէ, — պատասխանեց Մէկուռէլ։ Այդ հարցը տուել են իրենց չորրորդ դարի քրիստոնեաները, հազար հինգ հարիւր տարի որանից առաջ։ Այն ժամանակ նոյնպէս բարի հոգիները վրդովուած էին՝ տեսնելով քրիստոնեաների վարած անհամապատասխան կեանքը իրենց դաւանած Քրիստոսի վարդապետութեան նկատմամբ։ Եւ հէնց այն ժամանակ էլ, ըստ իս, տրուած է այդ

հարցի ուղիղ պատասխանը: Եսականը այստեղ կրթութիւնը կամ գիտութիւնը չէ, նախ մեծ խելքի ու հանճարի տէր մարդիկ խորապէս հաւատացողներ են եղել: Այստեղ ուրիշ պատճառ կայ: Բանը նորանումն է, որ ինտելիգենցիայի մեծ մասը չի կորցնում հաւատը, ինչպէս սովորաբար կարծում են, այլ զրկուած է հաւատը դանկուհնարաւորութիւնից: Կրօնաւորութիւնը, հաւատը — այդ սրտի գործ է, իսկ մենք ինտելիգենտ մարդիկս, ինչպէս բառը ինքը ցոյց է տալիս, ապրում ենք աւելի ինտելեկտով, զարգացնում ենք միմիայն ինտելեկտը (միտքը, բանականութիւնը), իսկ սրտով շատ քիչ ենք ապրում, կրօնական զգացումների շրջանը չենք զարգացնում և նրանք մեր մէջ խեղդում են: Հետեւապէս մենք միակողմանի մարդիկ ենք և, աւելի ուղիղ է ասել, կորցնում ենք հաւատը, այլ ոչ թէ դանկում: Դժբախտութիւնը նրանումն է, որ մարդիկ, ինչ պաշտօնի կամ գործի էլ լինին նրանք, իրենց հոգու բոլոր ոյժերը, ամբողջ ջանքն ու ժամանակը ուղղում են դէպի իրենց մասնաւոր գործը. իսկ հաւատի և քրիստոնէական բարի կեանքի խնդիրները մի կողմն են մնում, առանց որ և է ուշադրութեան թողնուում: Կրկնւում է աւետարանի մէջ յիշուած Մարթայի և Մարիամի պատմութիւնը, Տնտեսական հոգսերով զբաղուած Մարթային Փրկիչը ասաց. «Մարթան, Մարթան, դու հոգում ես և շատ զբաղուած ես, բայց այստեղ քիչ բան է պէտք: Մարիամը բարի մասը ընտրեց, որ նրանից չի խլուի»:

Յովհան Ռսկեբերանը իւր ժամանակակիցներին, չորրորդ դարու քրիստոնեաներին, իրենց կեանքի անհամապատասխան լինելը քրիստոնէական վարդապետութեան հետ, այսպէս էր բացատրում.

— Մեր դժբախտութիւնը նրանումն է, որ մենք ծնում ենք քրիստոնեայ, իսկ առաջին օրերի քրիստոնեաները դառնում էին քրիստոնեայ:

— Այսինքն — բացատրեց Մէկսուէլ, — նախկին քրիստոնեաների, Քրիստոսի և առաքեալների աշակերտների մէջ հոգևոր վերածնութիւն էր առաջանում. նրանք խորա-

պէս ընդունում էին նոր կեանքի քարոզը և նրան ներքին ու մարմին էին դարձնում: Նրանք ապրում էին դրանով: Դա նրանց անկողնապաշտի ոյժն էր կազմում: Նրանք, այսպէս ասած, իրենց հոգեւոր արժանիքը ձեռք էին բերում սեփական աշխատանքով, ծանր տքնութեամբ, երկունքի տանջանքով: Նրանք Քրիստոսի վարդապետութիւնը խորապէս ըմբռնել էին և որպէս կեանքի հիմնական առաջնորդող սկզբունք ընդունել:

Իսկ չորրորդ դարու քրիստոնեաները, Յովհան Ոսկեբերանի ժամանակակիցները, մեծ մասամբ, այդպիսի ներքին փոփոխութիւն չեն կրում: Նրանք, Յովհան Ոսկեբերանի տեսլով, չեն դառնում քրիստոնեայ, այլ ծնունդ են: Նրանց քրիստոնէութիւնը սեփական հոգեւոր վերածնութեամբ, սրտի տանջանքով չէ ձեռք բերւում, այլ պատրաստի: Նրանց է անցնում որպէս մի ժառանգութիւն:

Մենք, ժամանակակից քրիստոնեաներս, նոյնպէս արտաքինով ենք միմիայն քրիստոնեայ, իսկ ի ներքուստ քրիստոնէական ոչինչ չունինք մեր մէջ: Պէտք է որ իւրաքանչիւրը մեզնից քրիստոնէական կենդանի գործ ցոյց տայ, այն ժամանակ միայն կեանքը կը բարեփոխուի:

Հէնց մենք էլ ուղում ենք քրիստոնէական մի բարի գործ կատարել, — ասաց Վիրջինիան: — Խորհուրդ տուէք մեզ, սովորեցրէք, ինչ անենք: Ես ուրախութեամբ դրամական օգնութիւն կանեմ, որքան որ հարկաւոր կը լինի:

Տատը յուզուած տեսքով նայեց իւր թոռնիկին և հարցական եղանակով ասաց.

— Վիրջինիա, յոյս ունիմ, որ թոյլ կը տաս բոլոր ծախքերը ինձ վրայ առնելու: Այդ քո կողմից մի վեհանձն հասուցում կը լինի իմ քրթմնջիւնների փախարէն, իսկ ինձ բարոյական հանգստութիւն կը պատճառի և ինձ ևս իրաւունք կը տայ «Քրիստոսի հետքով» կոչուած խմբի անդամ համարուելու:

Վիրջինիան ուրախացած իւր տատի մէջ կատարուած նոր փոփոխութեամբ, սիրով համաձայնեց:

— Այդ դէպքում, — դարձաւ տատը դէպի պատարն

ու տիկինները, — իմ միջոցները նոր սկսուելիք գործի սեփականութիւնը համարեցէք և կարգադրեցէք այդ գործը առանց նիւթականի կողմից նեղուելու:

— Եթէ թոյլ կը տրուի ինձ խօսելու մտադրած գործի ապագայ աշխատանքների կողմից, — սկսեց Մէկսուէլը՝ նայելով քոյր Վարվառէին և Վերջինիային, ես կասեմ որ առանձնապէս շատ դրամ պէտք է, և եթէ նոյն իսկ հնարաւորութիւն էլ կայ տալու, չպէտք է տալ: Այդտեսակ գործը արտաքուստ ըստ կարելւոյն համեատ պիտի լինի, առանց որ և է թանգագին սարք ու կարգի և ճիւղ զարդարանքի: Մեր ժամանակում թատրոնը շեղուել է իւր իսկական կոչումից: Բեմի վրայ առաջին տեղը գրաւել է դեկորացիան: Պիեսայի արժանաւորութիւնն ու դերասանների խաղի գեղարուեստականութիւնը կարծես թէ յետին գծի վրայ են մղուում: Նոյնն է կատարում և կեանքի մէջ ընդհանրապէս: Նոյնն է և բարեգործութեան մէջ, մասնաւորապէս: Փրկիչը հինգ հազար քաղցածներին ուղղակի գեանի վրայ նստացրեց և կերակրեց նրանց առանց որ և է ճոճաւն խօսքերի: Իսկ մեր մէջ ամենաառաջին մի բարի գործի սկզբում պաշտօնական նախաճաշեր և ճաշեր են սարքում, շամպանիայ են խմում, փրօն ճաշեր արտասանում: Յաճախ մի այդպիսի նախաճաշ կամ ճաշ նոյնքան է արժենում, որքան նոյն բարեգործական հաստատութեան մի ամսուայ ծախքը:

Յետոյ շինութիւնը և ներսի սարք ու կարգը այնպէս են զարդարում, որ չգիտես թէ ում համար է այդ ամենը, արդեօք խնամուսնների յարմարութեան, թէ հոգաբարձուների բաւականութեան համար: Վերջապէս երեւան է գալիս մի ինչ որ անձնաւորութիւն, մեծ մասամբ տիկին, ազգեցիկ շրջաններից: Նրան կարգում են կառուվարիչ, նրան են յատկացնում շինութեան առիւծի բաժինը և, տեսնելով նրա դրութիւնը, գոտարանում ես ասել, թէ հիվ ում համար է. նա է իւր խնամքին յանձնուած հաստատութեան համար, թէ հաստատութիւնն է նրա համար:

— Այդպիսի դէպքերում, — շարունակում էր Մէկսուէլը, — միշտ յիշում եմ մի յոյն իմաստունի պատմութիւնը: Իմաստունը առաջին անգամ մտնում է մի քաղաք: Քաղաքը փոքր էր, շինութիւնները քիչ և ոչ մեծ, իսկ նրա շուրջը ահագին տարածութեան վրայ ձգուած էին բարձր և հաստ պարիսպները: Պարիսպները շատ դարպասներ ունէին, որոնցից գլխաւորները աչքի էին ընկնում իրենց մեծութեամբ: Բնակիչները ակնյայտնի ինքնագոհութեամբ ցոյց են առնում իմաստունին պարիսպներն ու դարպասները և, վերջապէս, հարցնում են.

— Ի՞նչ կասես մեր քաղաքի, նրա պարիսպների և դարպասների մասին:

Իմաստունը առանց երկար մտածելու, պատասխանում է.

— Փակեցէք շուտով դարպասները, թէ չէ ես վախենում եմ, մի գուցէ ձեր ամբողջ քաղաքը դարպասներից դուրս փախչի:

Մեր բարեգործական հաստատութիւններից շատերի համար նմանապէս երկիւղ կայ, թէ մի գուցէ պատերի և դարդարանքների պատճառով տուժի բարեգործութեան բուն խորհուրդը:

— Ես միանգամայն համաձայն եմ ձեզ հետ, — ասաց քոյր Վարվառէն: — Մեզանում ամեն բանի մէջ, ի թիւս որոց նաեւ բարեգործութեան մէջ, հասկացողութիւնների մեծ չափովութիւն կայ, շատ անգամ արտաքինով և կողմնակի խնդիրներով այնքան են տարւում, որ բոլորովին մոռացւում է դործի էական մասը:

Բարեգործական հաստատութիւնը պարտաւ ու կոշտ կեանքի տաղակալի դատարկութիւնը մի բանով լցնող միջոց կամ խաղաղիք չպէտք է լինի բարեգործների համար: Այդտեղ դործ է պահանջւում, մտածուած, կենդանի դործ յանուն փոքր եղբայրների բարիքի: Այստեղ կարեւորը ամանը չէ, այլ թէ ամանումը ինչ կայ ածած: Սննդաբար կերակուրը կաւէ կամ փայտէ ամանով էլ կը յագեցնի քաղժածին, իսկ դատարկ արգանակը՝ թէկուզ

արծաթէ կամ ոսկէ ամանի մէջ՝ փոր չի կշտացնիլ։ Ուստի և մեր գլխաւոր հոգսը պէտք է լինի օգնականներ գտնել մեզ համար, երեքով, հնգով գործը առաջ չի դնալ։

— Օգնականների կողմից պակասութիւն չենք քաշիլ, — վստահութեամբ ասաց Մէկսուէլ։ — Հարկաւոր է միայն մի կոչ անել և կենդանի գործի համար տասնեակ աշխատաւորներ կը գտնուին։ Ես հէնց այժմ աչքի առաջ ունիմ այդ գործին շատ յարմար երեք տիկիներ։ Նրանք երեքն էլ անցեալ չաքաթ ինձ մօտ էին եկել և գործ են փնտռում, ինքրու՞մ են մի բանի գնել իրանց, ուզում են իրենց կեանքի դատարկութիւնը լցնել մի բարի գործով։ Սրանք միմիայն առանձին օրինակներ են, որոնցից տասնեակներով կարելի է գտնել։ Միայն թէ գործ տուէք, աշխատողներ կը գտնուին, դրա պատասխանատւութիւնը ես ինձ վրայ եմ վեցնում։

Այդ գէպքում մեզ մնում է անմիջապէս գործի կաշել, — ասաց Վիրջինիան։ — Վաղն և եթ պէտք է սկսենք յարմարաւոր շինութիւն փնտռել։

Այդ բանում ձեզ կարող են օգնել «Փարօսի» իմ գործակիցներից, — ասաց պատտօր Մէկսուէլ, — միստեր Դրէյը և Ջոն Փոկսը։ Վերջինս մի թափառաշրջիկ հարբեցող էր «Մրոտ» մականունով, իսկ այժմ բոլորովին փոխուել ու մեր աջ թևն է դարձել։

Վիրջինիան եռանդով գործի կպաւ։ Ամբողջ օրերով շրջում էր միստեր Դրէյի և «Միստի» հետ, տեղ էր ընտրում, կարգադրում, խորհրդակցում։

Տեղը պէտք է ընտրել քաղաքից հեռու, — ասում էր «Միստը»։ — Ինչպէս որ հարբեցողը միշտ դէպի գինեատուն է ձգտում, որից նրան պէտք է հեռու պահել, այնպէս էլ թող ազդկուն պէտք է հեռացնել ճահճից, թող նա չտեսնէ կոշտ, զարգարուն և պարապ կեանքի սոսկալի գայթակղութիւնները։ Այդ թշուառներին պէտք է տեղաւորել ազատ օդի մէջ, որպէս զի նրանք սթափուին, ազատ շունչ առնեն և մոռանան նախկին ապականութիւնը, թող նրանց շուրջը օրքան կարելի է շատ կանաչ

ու ծաղիկ, անտառ ու դաշտ լինի: Թող նրանց շուրջը ամեն ինչ մաքուր ու թարմ լինի, որպէս զի թշուառ աղջիկներն էլ իրենց թարմ ու մաքուր զգան: Նրանց համար նոր կեանք է սկսում, թող շրջապատն էլ նոր լինի: Թող նրանք շատ աշխատեն, այդուժ ազատ օգի մէջ, բանջարանացում, զբաղուեն տնտեսութեամբ: Լցրէք նրանց կեանքը աշխատանքով և խաղաղ հանգստով և նրանք հետզհետէ կը զգաստանան հոգով, լաւ աղջիկներ, ու ազնիւ աշխատաւորներ կը դառնան:

Վիրջինիան այդպէս էլ արաւ: Քաղաքից դուրս մի ագարակ վարձեց և յանձնարարեց միտեր Պրէյլին ամեն ինչ պատրաստելու այնտեղ: Աննա Պրոսը այդ ժամանակի ընթացքում արդէն մի քանի անգամ եղել էր Ուղիղ Անկիւնում, պատմել էր իւր նախկին ընկերուհիներին և մի քանիսին համոզել ագարակը գնալու:

— Դուք փորձեցէք միմիայն, — ասում էր նա, — եթէ չէք հաւանիլ, ուժով ձեզ չեն պահիլ, կարող էք յետ դառնալ:

Եթի չափ աղջիկներ մէկը միւսի յետեից անմատահութեամբ սկսեցին գնալ ագարակը: Նրանց ուղարկում էին բաղանիք, նոր և մաքուր շորեր էին հագցնում և նրանք երեխայի պէս ուրախանում էին, երբ իրենց բոլորովին կերպարանափոխուած էին տեսնում:

Վիրջինիան օրերով զբաղում էր նրանց հետ. աշխատանքներ էր տալիս, հարց ու փորձ էր անում, նրանց հետ ապագայի ծրագրներ էր կազմում: Երեկոները նրանց համար գրքեր էր կարդում, ի հարկէ խիստ ընտրութեամբ, որպէս զի յուսադրէ նրանց, հաւատ ներշնչէ գէպի իրենց պիտիքը:

Մի ամիս չանցած ագարակը լցուեցաւ: Պալիս էին նաև անդործ մնացած մաքուր աղջիկներ: Նրանց սիրով ընդունում էին:

Վիրջինիան նրանցից իրեն օգնականուհիներ դառաւ: Նրանք սովորեցնում էին զանազան աբհետներ, ձեռագործ: Պատմում, կարդում էին: Երեկոները խաղեր, եր-

գեցողութիւն ու պարեր էին սարքում: Աղջիկները չէին ձանձրանում. նրանք այլ ևս չէին ցանկանում դուրս գալ այդտեղից:

— Մենք վախենում էինք և կարծում էինք, որ այստեղ, ինչպէս վաճառում, մեզ կը փակեն, — ասում էին նրանք: — Այն ինչ այստեղ այնպէս լաւ է... Ուրախ է: Կարծես մի խաղաղ նաւահանգիստ լինի: Մարդու հոգին հանգստանում է: Երանի՜ թէ մենք առաջուանից մի այսպիսի նաւահանգստի հանդիպէինք:

— Սիրելի օրիորդ, ասում էին մի քանիսը Վիրջինիային, — հոգացէք նրանց մասին, որոնք դեռ ճահճի մէջ էն ընկել. մի բան արէք նրանց համար:

Վիրջինիան արդէն մտածել էր այդ մասին: Նա Ուղիղ Անկիւնի երեք տարբեր ծայրերում՝ մեծ բնակարաններ դտաւ և յարմարեցրից 50, 70 և 75 աղջիկների բնակութեան համար: Ամեն մի աղջիկ, որ աշխատում էր գործարանում՝ կամ արհեստանոցում, կարող էր ամենա համեստ վճարով իւր խաղաղ ու մաքուր անկիւնը ունենալ այստեղ: Յանկացողները կարող էին ճաշ ևս ստանալ: Իւրաքանչիւր բնակարանում երկու մեծ ընդհանուր սենեակ կար, որոնցից մէկում կարելի էր ձեռագործով զբաղուել. այդ սենեակում կային կարի, հիւսելու մեքենաներ, միւսում գրուած էին դաշնամուր, գրքերի պահարան և գրասեղաններ: Այդտեղ շաքաթական մի երկու անգամ գրական երեկոյթներ էին սարքում՝ փոքրիկ համերգներով ու երգեցողութեամբ հանդերձ: Վիրջինիայի օգնականութիւնները յաճախ գալիս էին այդտեղ մի լաւ բան կարդալու, աղջիկների հետ զրուցելու, նրանց նիստ ու կացի մասին խօսելու:

Նրանց մէջ կար մի յարգելի տիկին, որ ամեն օր հերթով շրջում էր մի բնակարանից միւսը և աղջիկներին համար Աւետարան էր կարդում: Նա կարդում էր պարզ, խոր զգացումով և տեղ տեղ ընթերցումը լրացնում էր իւր պարզ ու սրտաբուլիս բացատրութիւններով:

Չեղ լաւ պահպանեցէք, — ասում էր նա: — Մեծ քա-

ղաքը շատ վտանգաւոր է ջահել աղջկայ համար: Այդտեղ ամեն մի քայլափոխում վտանգ կայ, որ ձեզ կը փշաջենն, ձեր հոգին կը կորցնեն: Զգոյշ եղէք:

Աղջիկները սիրով լսում էին նրան, պատմում էին իրենց խոհերը, նրա խորհուրդն էին հարցնում: Նա սիրով մտնում էր նրանց կեանքի բոլոր մանրամասնութիւնների մէջ. նրանց հաշտեցնում էր, մխիթարում էր, երբեմն ուրախանում էր նրանց հետ, երբեմն խստիւ յանդիմանում:

— Աղջկայ համար ամենաթանգ դարձը մաքրութիւնն է, ասում էր նա:— Պէտք է մաքուր լինել թէ արտաքուստ և թէ ներքուստ: Կարելի է պարզ, հասարակ հագնուել, բայց մաքուր. կարելի է հասարակ աշխատաւոր լինել, բայց մաքուր հոգով:

Եթէ աղջիկներից մէկը հիւանդանում էր, միւսները խնամում էին նրան, ինչպէս քոյրեր: Անգործութեան դէպքում օգնում էին այդպիսիներին և շուտով տեղ գտնում:

Վերջինիս և նրա օգնականուհիները երջանիկ էին զգում իրանց: Նրանք այնպէս էին գրաւուած իրենց գործով, որ չէին կարողանում կտրուիլ այդ գործից և զարմանում էին, թէ ինչպէս ուրիշ առողջ ու զուարթ աղջիկներ և երիտասարդ տիկիւններ կարողանում են ապրել անգործ ու պարտապ, թէ ինչպէս իրենք առաջ կարողանում էին բաւականանալ միմիայն դատարկ, աշխարհիկ կեանքով: Նրանք ամաչում էին այն բանից, որ իրենց շուրջը շատ գործ է եղել, իսկ իրանք անօգուտ այնքան ժամանակ են անցրել, ուստի և այժմ դրա վրասարէն կրկնապատկում էին իրենց եռանդը:

Իսկ գործը աւելի ու աւելի շատանում էր: Աննա Կրոսը մի անգամ Ուղիղ Անկիւնի փողոցներով անցնելիս, տեսաւ մի հարբեցողի իւր փոքրիկ աղջկայ հետ: Նա վաղուց ճանաչում էր այդ մարդուն: Նա միշտ հարբած էր լինում և շարունակ քաշ էր տալիս իւր հետ գինետուններն ու գիշերելու տները թշուառ երեխային: Ամենքն էլ

ցաւում ու ավաստում էին երեխայի համար, սակայն ոչ ոք չէր մտածում իւր մօտ առնելու կամ մի որ և է կերպ տեղաւորելու նրան: Աննա Կրօսը տառաջարկեց հարբեցող հօրը, որ գէթ մի առ ժամանակ երեխային իրենց ագարակը տայ: Նա համաձայնեց: Ագարակի աղջիկները սաստիկ ուրախացան երեխայի համար:

— Աստուած մեզ համար հրեշտակ է ուղարկել, — ասում էին նրանք և փոխէփօխ դուռում էին երեխային, խնամում ու խաղացնում փոքրիկ կետտիին: Նրանք միտներն էին բերում իրենց մանկութիւնը և աշխատում էին սովորեցնել նրան այն ամենը, ինչ որ փոքր ժամանակ իրենք լսել էին իրենց մայրերից:

Փոքրիկ աղջիկը ճանապարհ բաց արաւ նաև ուրիշների համար: Նրանից յետոյ ագարակ բերին նաև երկու փոքրիկ երեխաներ, Վիրջինիան նրանց ևս ընդունեց: Նա տեսաւ թէ ինչպէս աղջիկները կապուեցին Կետտիի հետ և վճռեց, որ երեխաները մեծերից աւելի լաւ կօգնեն աղջիկներին բարու մէջ ամրապնդուելու:

— Մեր ագարակում ցարդ ծաղկոց չունէինք, — ասում էր Վիրջինիան աղջիկներին: — Այժմ Աստուած այդ էլ է պարգևում: Այս երեխաները — Աստուծոյ ծաղիկներն են: Խնամեցէք և սնուցէք նրանց:

Մի ամսից յետոյ արդէն նեղուածք էր, ուստի և երբ պատահաբար ծախուում էր հարկան հողը՝ հրաշալի պարտեզով, Վիրջինիան օգտուեց առթից և գնեց այդ հողը: Նա սկսեց մտածել մի նոր դօրծի մասին, նա կամենում էր ծննդկանների համար ապաստարան պատրաստել, որպէս զի յետոյ մայրերը, թողնեն այդտեղ իրենց երեխաներին, իսկ եթէ ցանկանան, իրանք ևս մնան իրանց մօտ և ագարակում աշխատեն:

Երբ այդ ևս պատրաստ էր, Վիրջինիան հրաւիրեց Մէկսուէլին և իւր մօտիկ բարեկամներին: Ամենքն էլ շնորհաւորում էին երիտասարդ հիմնադրին և ասում.

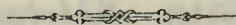
— Այս Աստուծոյ ագարակն է, սիրոյ ագարակը: Մէկսուէլը կանաչ մարգագետնի վրայ ստուերաշատ կաղ-

նինների տակ հաւաքեց բոլոր աղջիկներին, երեխաներին ու Վերջինիայի օգնականուհիներին և ասաց.

Իմ սիրելիներ, նայում եմ ձեզ ու ձեր ագարակին և ինձ թւում է, որ ես մի մեծ մեղսւանոցում եմ և իմ շուրջը ուրախ բզգում են մեղուները: Փոքրիկ կաթիլներով մարգագետնի զանազան ծայրերից տանում են նրանք քաղցր աւարը և փոքր առ փոքր լցնում են մեղրահացերը մեղրով: Դուք ևս կաթիլներով սէր հաւաքեցիք ձեր գործի մէջ և այստեղ ագարակում որքան կարելի է շատ «մեղր» ժողովեցէք, սիրով դաստիարակեցէք երեխաներին սիրոյ և արդարութեան հոգով և ինքներդ էլ մանուկների մէջ մանկան նման մաքուր դարձէք:

Ռուս. թարգմ. Մամբրե վարդապետ.

(Շարունակելի)

Ե Ք Ե Ր Ք Ի Ա Ր Ք Ա Ն

I.

Լերկ ապաւաժի հսկայ կատարին
Արծիւն է բազմել՝ ազնւո, վեհափնռ.
Նայում է հպարտ նա ողջ աշխարհին,
Տեսնում է դաշտեր լայն, կանաչավառ.
Շուրջը գունագեղ ծաղիկներ կուտակ
Նայում են վերև՝ երկինք կապուտակ,
Լայնասփիւռ, կանաչ երեսը դաշտի
Իւր մէջքին կապած վտակն արծաթի
Հրճւում է տեւքով գիւթիչ, սիդապանծ,
Կապոյտ ովկիանի շարժում է նախանձ:
Ու ծըլվալով անհոգ և ուրախ
Ճախրում են օդում թռչուններ մատաղ.
Բայց երբ մօտ գալով երկնապահ ջահին

Տեսնում են այնտեղ բազմած արքային,
 Հեռու են փախչում լուռ, սարսափահար,
 Կապոյտ ծովի մէջ սուղում աննշմար:

II.

Մի ճնճղուկ միայն՝ անվեհեր, սրտոտ,
 Յանկարծ մօտ եկաւ, նստեց արծուի մօտ:
 Զարմանքը տարաւ գոռոզ արքային.
 Երբէք չէր տեսել մէկը վէս գահին
 Մօտենար այդպէս արհամարհական,
 Երբ ինքն է այնտեղ — Եթերքի արքան:
 Արծիւը յանկարծ դէմքը խոփռեց,
 Ճընճղկի վերայ աչքերը չռեց.
 Ճնճղուկն անտարբեր նայեց սէզ արծուին
 Ու հանգիստ նստեց իւր տեղում կրկին:
 Սարում ու քարում ապրած անվտանգ՝
 Նա դեռ չգիտէր, թէ ինչ է փորձանք:
 Էլ չհամբերեց Եթերքի արքան.
 Թռաւ դէպի նա կայծակի նման,
 Սուր մագիլներով խեղդեց խղճուկին,
 Հեռու շարտեց ցասկոտ, մոլեգին:

III.

Յանկարծ այդ ժամին վերեւից մի բան
 Ընկաւ արծուի մօտ՝ արնոտ, անկենդան...
 Արծիւը տեսաւ... քար կտրեց յանկարծ.
 Նրա մօտ իրեն ձագուկն էր ընկած...
 Լուում էր հեռուից բազէի սուր ձայն,
 Ու հնչում շեշտեր վրիժառութեան...
 Սէզ արքան կարծես գնդակահարուած՝
 Ամպածիր գահից նստեց իրեն ցած
 Եւ զարնուելով քարոտ պատերին՝
 Անշունչ, անկենդան գլորուեց գետին... :

Յարութիւն Պետրոսեան.

ԲԱՐՈՅԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Բ.

ԿԱՏԱՐԵԼՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԻԼ

«Եթէ կամիս կատարեալ լինել, երթ
վաճառեալ զինչս քո և տուր աղքատաց»:
Մատթ. 21.

Այստեղ ևս կամքի մի յարաբերութիւն պէտք է որ-
պէս հիմն ընդունել—այդ յարաբերութիւնը հարկաւոր է
նոր գտնելու նախկին տեսլի յարաբերութեան մէջ, որի
վրայ ներքին ազատութիւնը յենուած էր, կամքի մի գոր-
ծողութիւն յառաջ բերինք (խիղճ) որպէս առաջին ան-
գամ—նրա պարունակութիւնը բարոյական պատկերներ
էին, իսկ նրան հետևող եզական կամքը յարաբերութեան
երկրորդ անգամ ընդունեցինք: Որպէս զի այստեղ ևս մի
նոր՝ երկրորդ յարաբերութիւն ստանանք, ստիպուած ենք
մի երկրորդ եզական կամքի դիմելու:

Դոնէ առ այժմ պէտք է ուշք դարձնել այդ եզական
կամքի միայն քանակականի վրայ—նրա մեծ կամ փոքր
գործունէութիւնը պիտի ի նկատի առնենք, իսկ որակն
առ այժմ կարող ենք թողնել:

Եթէ այստեղ հարցը լոկ քանանականի վրայ է, ինքն
ըստ ինքեան հասկանալի է, որ նրանց պէտք է միմեանցից
զանազանենք—մէկը կարող ենք որպէս մեծ, իսկ միւսը
որպէս փոքր ենթադրել:

Հէնց որ մենք երկու կամք ենք ենթադրում՝ մինը
որպէս մեծ, իսկ միւսը փոքր, անմիջապէս ծագում է մի
արժէք ունեցող վճիռ կարգալու կարիքը: Մեծ կամքը
փոքրի հետ համեմատելով, մեծը մեզ դուր է գալիս, փոքրը
մեծի համեմատութեամբ՝ դուր չէ գալիս:

Առաջին (մեծ) յարաբերութիւնը, որ մեզ բացարձակ

կերպով դուր եկաւ, ներկայանում է մեզ մի օրինակելի դադափար, որին անուանում ենք կատարելութեան տեսիլ: Ուրեմն կատարելութեան տեսիլն է մի օրինակելի դադափար այն երկու կամքերի մեծ յարաբերութեան, որի հետ կապուած է բացարձակ հաւանութեան վճիռը:

Պ Ա Ր Զ Ե Ն Ք

I.

Կամփի յարաբերութեան տեսակներ:

Կատարելութիւնը հիմնուած է երկու կամքերի մեծութեան յարաբերութեան վրայ: Այժմ հարկաւոր է օրոշել, թէ արդե՞ք ինչ կարելի է հասկանալ, երբ ասում ենք կամքի մեծութիւն և թէ քանի տեսակ կամքի մեծութիւն կարող է լինել:

Ուր որ կամքի մեծութեան մասին խօսք լինի, այնուտեղ մեզ յանդիման կգան երեք տեսակ հայեցակէտեր: Կամքի շարժողութիւնը կարող է ա. կամ կգական գոյն կրել, կամ բ. յողնական, որոց կարելի է գումարել և ստանալ մի ընդհանուր գումար, որի անդամները՝ գումարելիքը անյարիր են և կամ գ. կարող են կամքերը մի յօդնուած, համակարգութիւն կազմել, ուր անդամները այժ են տալիս՝ յարում են իրար:

ա.

Եզակիան կամփ.—Վերջիններ առաջին դիպուածը և ընդունենք, որ կամքը լոկ եզակիան գոյն ունի, զոր օր. ես ուսանում եմ, որպէս ուսուցիչ, միայն հոգեբանութիւն, առանց էթիկայի, լոգիկայի—այս ուղին մեզ տանում է դէպի ներքնաճշութեան՝ խորութեան (Intensität) կատեգորիան: Այստեղ աչքի է ընկնում, մեր հաւանութիւնը շարժում է միայն կամքի տոկունութիւնը, հաստատութիւնը (նա հոգեբանութիւնը լաւ գիտէ):

Բ.

Յոգնական կամֆ. — Եթէ վերցնենք երկրորդ հայեցակէտը, ուր մի քանի կամքեր գումարուելով մի ընդհանուր գումար են տալիս, այն ժամանակ այդ ուղին մեզ կտանէ դէպի արտածողութիւնը (extensität): Այստեղ աչքի են ընկնում՝ նրա՝ կամքի ծաւալը, հարստութիւնը, ըագմագանութիւնը — օրինակ. ես ուսանում եմ մատենատիրկայ, դժագրութիւն, գիւղատնտեսութիւն, քիմիա, հոգեբանութիւն: Սուրբ բոլորն էլ կամքի մի տեսակ գործողութիւններ են, բայց միմեանց չեն յարում*: Այստեղ գլխաւոր հարցն այն է, որ անհատը քանի տեսակ գործունէութեան ուղղութիւններ ունի, քանի տեսակ հետաքրքրութեամբ անհատի կամքն ղեաղուած է. օրինակ՝ հանրագէտներ (Encyklopädie).

Գ.

Յարեալ կամֆ. — Երրորդ դիպուածում մարդուս բոլոր գործողութիւնները մի համակարգութեան սիստեմի են ենթարկուած (մի առարկայ իւր օգնական ճիւղերով ուսանել). չնայելով բազմաթիւ արդեւքներին, նա այնուամենայնիւ իւր բոլոր կամքերը, բոլոր գործողութիւնները, ուղղում է դէպի մի որոշ նպատակ, որ նա վաղուց ծրագրել է և ոչ թէ աննպատակ այսօր այս, վաղն այն է կամենում և գործում: Մի անհատ, որ իւր կամքերին այս տեսակ ուղղութիւն է տուել, որ մի որոշ նպատակի ծառայում է, նա՝ չնայելով իւր բազմակողմանի ձգտումներին, այնուամենայնիւ չէ մոռանում զլիաւոր ուղղութիւնը, իւր զլիաւոր նպատակը: Նա աշխատում է երկրորդականներն այնպէս կարգաւորել, որ նրանք զլիաւորի օգտին ծառայեն և վերջինները ստորագրում է առաջինին: Այսպիսի

* Օրինակ. մեր դպրոցների ուսման ծրագրները, ուր առարկաներից իւրաքանչիւրը տնկալ, մեկուսացած յառաջ է տարուում, փոխանակ նոցա մէջ մեկ ներքին կապ հաստատելու, որ փոխադարձաբար իրար օգնական են:

անհատը, չնայելով իւր բազմազան ձգտումներին, այնու-
ամենայնիւ տալիս է նրան մի ներքին միութիւն, ոյժ և
զօրութիւն: Մի անհատ, որ այս ձևով ձգտում է դէպի
գլխաւոր նպատակը, ասում ենք թէ նա ունի ընդհանուր,
կետրոնական կամ ըստ Հերբարտի ասենք՝ առողջ կամբ:
Պրա հակառակ՝ եթէ նա գլխաւոր նպատակը մոռանում է,
այսօր այս՝ վաղն մի այլ սկզբունքի է հետևում, այդպիսի
կամբը կոչւում է ցրուած՝ ջլատուած կամբ:

Երեք հայեցակէտերն էլ թուեցինք, ուր կամքի մե-
ծութիւնը կարող է երևան գալ, այժմ մնում է մեզ
ասելու, թէ երբ, կատարելութեան տեսիլով չափած, մի
կամբ մեզ դուր է գալիս՝ հաճելի է և երբ անդուրեկան,
անհաճոյ է:

ա.

Յերքնաձգութեան խորութեան հայեցակէտով (ուր
մենք միայն եղական կամքն ի նկատի առանք) հաճելի է
մեզ կամբը, եթէ նա ունի ներքին ոյժ և տեսականութիւն
(հոգեբանութիւնը լաւ գիտէ՝ մասնագէտ է, ենթադրելով
որ միւս ընդհանուր գիտութիւններից կամ տեղեկութիւն
չունի կամ թերուս է): Հաճելի չէ մեզ այն կամբը, որը
թոյլ է, տատանուող է, վայր ի վերոյ է:

բ.

Արտաձգութեան տեսակէտից նայելով դուր է գալիս
մեզ կամքի հարստութիւնը՝ ծաւալը, ձգտման քաղմագա-
նութիւնը: Ընդհակառակն անդուրեկան է, եթէ նա աղքատ,
միակողմանի ձգտումն ունի: Ուրիշ խօսքով ասենք—մի
կամբ մեզ դուրեկան է, երբ նա ունի առաձգական ոգի,
ընդունակ է բազմատեսակ հետաքրքրութիւններով զբա-
ղուելու, (օր. Արիստոտէլ, Լայքնից . . . իբրև հանրագէտ-
ներ), Մի կամբ մեզ անդուրեկան է, եթէ նա նեղ, աս-
մանափակ սահմանների մէջ է շրջում:

գ.

Երրորդ տեսակէտով հաճելի է մեզ մի կամբ, որը

ունի որոշ նախագիծ և որի բոլոր արտայայտութիւնները՝ գործողութիւնները, ի մի ամբողջութիւն ձուլուած են, կետրոնացած են: Դրա հակառակ՝ դուրեկան չէ մեզ այն կամքը, երբ նա զուրկ է նախագծից, երբ ցրուած է, ջլատուած է: Դուրեկան է, երբ մէկը իւր զանազան հետաքրքրութիւնները միմեանց հետ հիւսում, հաւտաւորակշուում և ներդաշնակում է և այդ բոլորն ուղղում է դէպի մի նպատակ. այն ամենը նա այնպէս միաւորել, ձուլել է, որ մի ամբողջութեան պատկեր է ներկայանում և այդ ամբողջութիւնը նրա գլխաւոր նպատակն է: Դուր չէ դալիս մեզ այն կամքը, որ մերթ այս, մերթ այն նպատակին է հետևում — այդ սրտ նպատակից զուրկ լինելու համար՝ երբեմն էլ մի կամ միւս նպատակը հէնց ինքն է փչացնում, այնպէս որ չնայելով իւր քրտնաթոր՝ անքուն աշխատանքին, դարձեալ ոչինչ էական բան չէ արտադրում. մի կարգին բան չէ յառաջացնում — զուր աշխատանք, ունայն վաստակ:

Բարոյական կեանքի մէջ մեծ կշիռ դնելու է կետրոնական կամքի վրայ և դա շատ հասկանալի է — միայն այդ տեսակ կամքի գործունէութիւնից կարող է մի կատարեալ գործ յառաջանալ: Եւ իրօք նա կարող է միայն արդիւնաւետ հետեւանք սպասել իւր գործունէութիւնից, ով իւր ուժերն այնպէս է կարգաւորել, որ բոլորն էլ շառաւիղաբար դէպի կետրոնը՝ դէպի գլխաւոր նպատակն են դիմում. նա կարող է յաջող հետեւանքի սպասել, ով մի սրտ նպատակի է հետևում: Դրա հակառակ՝ բարի հետեւանք չպիտի սպասել, ով աննպատակ ամեն բան ցանկանում և գործում է:

Թէ ինչ ազդեցութիւն ունի կենտրոնական կոչուած ձևը ընդհանուր ներգործութեան ձգտման վրայ, ինչպիսի սերտ կապ ունի նրա հետ, հետևեալ վերլուծութիւնը կարող է պարզ ցոյց տալ: Ընդհանուր ներգործութիւնը զանազան կերպարանք է ստանում՝ նայելով, թէ դա կամքի որ եղանակի հետ գործ ունի, օրինակ նա կարող է անտարբեր, չէզոք (Indifferent) դիրք ստանալ, կարող է

վանուել, եթէ կամքերը միմեանց հակառակ են, եթէ կամքերը հակառակ նպատակի են ձգտում, վերջապէս նա կարող է ծղել, եթէ կամքերը ուղղութեամբ են դէպի իրանց գլխաւոր նպատակը՝ դէպի կետրոնը:

III.

Զէզոմ, անհարբէր կամք. — Առաջին դիպումում եղական կամքերը չէզոք, անտարբեր զիրք են բռնում, այսինքն նրանք զուգահեռաբար են յառաջ բնթանում՝ առանց միմեանց հետ գործ ունենալու, առանց միմեանց յարելու — այստեղ ընդհանուր ներգործութիւնը հաւասար է իւրաքանչիւրի ձգտման զումարին: Այստեղ իւրաքանչիւր կարգի գործողութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի հասարակ չէզոք զումարելի անդամ: Օրինակի համար զանազան կամքերը նշանակենք թուանշաններով՝ 7. 4. 5..... գումարներ, կտանանք $7+4+5=16$ -ի:

IV.

Վանող կամքեր. — Երկրորդ դիպումում եղական կամքերի ներգործութիւնները իրար վանում են, այսինքն նրանք բնդունում են հակառակ ուղղութիւններ և սոցա հետեանքն այն է լինում, որ միմեանց խանգարում են, նսեմացնում, թուլացնում, ուժաթափ անում: Այսպիսի տրամագրութեան ներքոյ ընդհանուր ներգործութիւնը փոքր է քան թէ եղական կամքերի ձգտման գումարը: Այստեղ եղական կամքերն այլ ևս դումարելի անդամներ չեն, այլ ձգտումներն այստեղ յարաբերւում են ինչպէս նուազելի և նուազող, իսկ ընդհանուր ներգործութիւնը հաւասար է մնացորդին, որ ստացւում է անդամների իրար խանգարելուց, նսեմացնելուց ետոյ: Օրինակի համար ընդունենք որ եղական կամքերը (մի անդամ) ներկայացնում են 7, իսկ միւսը (երկրորդ անդամ) 2, նոքա իրար խանգարում, նսեմացնում են՝ հակառակ ուղղութիւններ ունին, ապա սուբմ $7-2=5$ մնացորդին = ընդհանուր ներգործութեան: Բայց կարող է երբեմն կամքի ձգտում:

ները միմեանց բոլորովին ջնջեն՝ $7-7=0$ և մինչև անգամ մինուս հետևանք ունենալ $(+7)-(-8)=-1$ ։

4.

Զգոյ կամֆեր. — Ընդհանուր ներգործութեան հետևանքը բոլորովին այլ կերպարանք ունի երրորդ դիպուածում, երբ եղական կամքերի ներգործութիւնները միմեանց ձգում են, երբ բոլոր անդամները դիմում են դէպի գլխաւոր նպատակը՝ երկրորդական անդամները իրանց ստորագրելով։ Այստեղ ընդհ. ներգործութիւնը մեծ է քան թէ եղական ձգտումների գումարը, որովհետև այժմ եղական կամքերը ոչ թէ չէզոք, կրաւորական գումարելիներ են, այլ ներգործական գործակիցներ (coefficient) — մի ձգտում բազմապատկում, աստիճանի է հանում միւսին։ Այստեղից հետևում է այն բարի խրատը, որ եթէ մենք ցանկանում ենք, այո՛, մինչև անգամ եթէ մենք կամենում ենք, որ մեր ձգտումները յաջող հետևանքի հասնեն, պէտք է մեր հետաքրքրութիւններին՝ մեր կամքերին ուրիշ ուղղութիւն տանք։ Եթէ խօսքերով բացատրածը թուերի փոխենք, կստանանք հետևեալ համապատասխան նշանները — օրինակի համար — եղական կամքերը ընդունենք 7 և 8, ընդհ. գումարը կլինի՝ ըստ առաջին դիպուածի, 15 միայն, ըստ երկրորդի — 1 (կրաւորական), իսկ այստեղ՝ $7 \times 8 = 56$,

II.

Կամֆերի յարաբերութիւնը փոփոխական է։

Արդեօք այդ երկու մեծ կամքերի յարաբերութիւնը հաստատուն՝ մնայուն է, թէ փոփոխական։

Պարզ է որ վերջինը պատասխանելու պարտաւոր ենք։ Ընդհանրապէս մեծութիւն և մասնաւորապէս կամք ասած գաղափարները պարունակում են իրանց մէջ փոփոխութեան յատկութիւնը։ Մեծութիւնը կարելի է զանազան աստիճանների բաժանել՝ թէ յառաջ և թէ յետ ընթա-

ցող: Կամբը նոյնպէս ընդունակ է փոփոխութեան ենթարկուելու—նա յամառ չէ, ճկուելու ընդունակութիւն ունի—նրան ևս կարելի է բաղմատեսակ՝ թէ բարձր և թէ ցածր աստիճանների բաժանել: Հէնց որ կամբի մէջ շարժական թաղէ ենք ընդունում, իսկոյն կարելի է հետեւցնել, որ երկու մեծ կամքերի յարաբերութեան մէջ զանազան փոփոխութիւններ ենթադրելը հնարաւոր է և այդ զանազան անդամներից իւրաքանչիւրն էլ ունի իւր այս կամ՝ այն արժէք ունեցող վճիռը:

Այժմ հարցն այն է, թէ ինչպէս այս մեծ յարաբերութիւնների զանազանութիւնները և դրանց հետ միասին արժէք ունեցող վճիռների ոչ նմանները մի որ և է գլխաւոր կէտի մէջ ամփոփենք, մանրամասն մեկնենք, պարզաբանենք և ապա վերլուծենք:

Ենթադրենք երկու կամքերի պատկերներ՝ ա. և բ.: Դիցա՛ք թէ ա. ներկայացնում է նախնական մեծութիւնը, իսկ բ. նախնական փոքրութիւնը: Այս նախնական մեծութիւնը կարող է հետեւեալ փոփոխութիւնների ենթարկուել:

1.

Մեծ կամքն աճում է, իսկ փոքրը մնում է անփոփոխ.—ենթադրենք ա. սկսում է փոքր առ փոքր աճել, իսկ բ. մնում է անփոփոխ: Ի՞նչ կարող է այստեղից հետեւել:—Որքան ա. աճում է, նոյնքան նա աւելի է մեր հաւանութեանն արժանանում, իսկ բ.՝ քանի որ ա. աճում է, նոյնքան մեր հաւանութիւնից զրկւում է համեմատաբար, այսինքն քանի գնում ա. կամբը մեզ դուր է դալիս, դրա հակառակ բ. կորցնում է իւր հաւանութիւնը: Ի՞նչպէս Բ. կամբի մէջ փոփոխութիւն չեղաւ՝ նա մնաց այնպէս, ինչպէս որ կար: Այստեղ մոռանալու չէ այն հանրածանօթ օրէնքը, թէ մի յարաբերութիւն փոխւում է, հէնց որ անդամներից մէկը փոխւում է: Ա. քանի գնաց աճեց, մեծացաւ, այս բաւական է արդէն, որ եղած յարաբերութիւնը փոխուի Բ. թէև չէ փոքրացել, բայց ա.

մեծանալով, նա իւր արժէքը աստիճանաբար կորցրեց։
Մի օրինակով պարզենք—ա. և բ. փոխարէն ընդունենք
երկու ազգութիւններ, որոնք միմեանց հետ՝ կոլտուրա-
կան տեսակէտով, հաւասար չեն։ Դիցուք դրանցից մինը
գիտութեան բոլոր ճիւղերի մէջ՝ օրինակ իրաւագիտու-
թիւն, բժշկութիւն, աստուածաբանութիւն և փիլիսո-
փայական գիտութիւնների մէջ յառաջագիժում է, իսկ
միւսը վերը յիշած գիտութեանց մէջ ոչինչ յառաջագի-
ժութիւն չէ արել՝ կանգնած մնացել է։ Առաջին ազգու-
թիւնը ամէն մի յառաջագիժութիւն անելիս՝ մեր հաճոյքն
է շարժում, իսկ երկրորդը՝ իւր անշարժ մնալով՝ մեր
համակրութիւնից զրկւում է աստիճանաբար։

2.

Մեծ կամքը մնում է անփոփոխ, փոքրն անում է.—
Այժմ ենթադրենք առաջինի հակառակը, այսինքն բ.
փոքրիկ կամքն սկսում է աճել, իսկ ա. մնում է անփո-
փոխ։ Քանի որ բ. աճում է և ձգտում է ա. մեծութեան
հասնել, այնքան մենք մեր նախկին ոչ հաւանութիւնը՝
հակակրութիւնը մեղմում ենք, իսկ ա. փոքր առ փոքր,
քանի որ բ. մեծանում է, կորցնում է մեր նախկին հա-
ւանութիւնը։ Բ. հեռոջհեռ է մեղմում է մեր նախկին ոչ
հաւանութիւնը, իսկ դրա հակառակ ա.՝ փոքր առ փոքր
մեր հաւանութիւնը աստիճանաբար։

3.

Մեծ եւ փոքր կամքերը հաւասարում են. փոքրն
անցնում է մեծից.—եթէ բ. այնքան մեծանայ, աճի, որ
վերջապէս հասնի ա. նախկին մեծութեան, այնժամանակ
դադարում է ամենայն մի յարաբերութիւն, ամենայն մի
վճիռ լուծւում է, որովհետեւ անդամները միմեանց հաւասար
են, ասել է թէ էլ երկու անգամ չունենք, այլ մի, իսկ
բարոյական կամ էթոէտիկական վճիռ կարգալու համար
երկու անգամ անհրաժեշտ են։ Հէնց որ բ. աճելով անցնի
ա-ից, այնժամանակ նորից կազմւում է մի յարաբերու-

թիւն՝ անդամների անհաւասարութեան պատճառով՝ ի հարկէ բոլորովին հակառակ ուղղութեամբ՝ սլարունակութեամբ—այժմ ք. մեր հաւանութեանն է արժանանում, իսկ ա.՝ ոչ հաւանութեան:

4.

Մեծ եւ փոքր կամքեր մեզ դուր չեն գալիս. — Ի՞նչ կարող է պատահել, եթէ նախկին մեծ ա. փոքրանալով հասնէ ք. տասնիմանին: Այժմ Խ.ս պիտի ամենայն մի յորաբերութիւն գաղարէ և էստէտիկական վճիռը լռէ: — Ո՛չ, հէնց այժմ պիտի երևան գայ այն տարօրինակ երևոյթը, սրաեզ թէ ա. և թէ ք.՝ երկուսն էլ մեր ոչ հաւանութեանը պիտի արժանանան: Առաջին վայր ի վերոյ հայեաղքում՝ թերևս մեր մէջ զարմանք յարուցանէ, բայց մանրամասն վերլուծութիւնը պէտք է համազէ մեզ մեր նախանցեալ վճռի մէջ: Այստեղ մոռանալու չէ այն հոգեբանական օրէնքը, թէ ընդիմակաց պատկերները միմեանց վերադարձում՝ վերամբառնում են, այսինքն ներկայ փոքրացած ա. յիշելով, յիշում ենք և նրա նախկին մեծութիւնը: Հէնց որ մենք վերադարձութեան օրէնքով նախկին մեծ ա. ստացանք, իսկոյն նրանով չափում ենք ներկայ փոքր ա. և թէ ք. — այսպէս ուրեմն ք. դուր չէ գալիս, որովհետեւ չմեծացաւ, իսկ ա.՝ որովհետեւ փոքրացաւ:

III.

Ո՛րտեղից է ստանում կատարելութեան փոխը ինչ անունը:

Վերևի հետադարձութիւնները կարգալով ընթերցողն անշուշտ պիտի հարց տայ իրան, թէ ի՞նչ տեղից է ծագում այս տեսլի անունը — ինչու կատարելութիւն և ոչ մի այլ անուն և թէ երբ է սա զործնական կերպով հրամայականով հանգէս գալիս:

Ինչ որ անուանն է վերաբերում, ծագում է կատա-

րեւութիւն բառից: Համաձայն ստուգաբանութեան, կատարեալ նշանակում է այն, ինչ որ իւր վերջին կէտին՝ ծայրին է հասել՝ անթերի է: Եթէ փոքր չափ կայ, ասել է թէ պիտի և մեծը լինի և կամ փոքրից մեծը պիտի ծագի՝ յառաջ գայ: Այստեղից պարզ հետեւողութիւն է, ուր այս տեսիլը փոքրիկ կամք է տեսնում մեծի մօտ, այնտեղ նա իւր հրամայական զէնքը սրում է, թէ դու պէտք է մեծանաս, որովհետեւ փոքր կամքը մեր մէջ ոչ հաւանութիւն է յարուցանում, իսկ այդ ոչ հաւանութիւնը այնժամանակ միայն կվերանայ, երբ փոքրիկ կամքը մեծանալով՝ մեծին կհասնի, նրան կհաւասարի:

IV.

Մեծութեան գաղափարը էսէսիկայի մէջ:

Կատարեւութեան տեսիլը, ինչպէս մենք ցոյց տուինք՝ է մի զործնական տեսիլ, մի բարոյական օրինակելի գաղափար: Սա յայտնի է ոչ թէ միայն էթիկային, այլև ընդհանուր էստէտիկային: Այստեղ ևս մեծութեան ճեւղական լուսէն (լոկ մեծութիւնը) մի կարևոր, հիմնական գաղափար է: Պարզեօրէն այս կէտը մի քանի օրինակներով:

Թէ ինչ կարևոր տեղ է բռնում մեծութեան գաղափարը ընդհանրապէս էստէտիկայի մէջ՝ յայտնի է այն հանգամանքից, որ զեղեցկութեան աւագ բաժանումն հիմնուած է անըաւի (Erhaben) վրայ: Անբաւ, Կանտ իմաստասերի խօսքով, այն է, որի հետ ամենայն մի մեծութիւն համեմատելով՝ փոքր է: Ամենայն մի անբաւ, լինի նա մատնամտիկական, թէ ղինամիկական, ներկայանանում է մեզ օրպէս անհամեմատելի: Մատնամտիկական անբաւ անունը տալիս ենք զօրօրինակ անվերջ անապատին, անսահման ովկիանոսին, անտեսանելի նախնական անտառին, աստեղալից երկնքին . . . . — դրանց մեծութիւնն ազդում է մեզ վրայ, նա հիացնում և զարմացնում է մեզ: Դինամիկական անբաւ անունը տալիս ենք, օրինակ—ծովային փոթորիկին, հրաբխի վիժման,

անտառների այրուելուն . . . . որոնք նոյնպէս ազդում են մեզ վրայ իրանց անկշռելի ոյժով, զօրութիւնով: Թէ առաջին և թէ երկրորդ դիպուածում միշտ մեծութիւն ցոյց տուող բոլորն է մեզ վրայ ազդողը: Այս մեծութիւնն ամենից առաջ ազդում, ճնշում է դորժ դնում մեզ վրայ և ապա նոյն այդ մեծութիւնը մեզ բարձրացնում, ազատում է այդ ճնշուող դրութիւնից—հանճարաւոր գերասանի առաջ մենք ընկճուում, ճնշուում ենք, իսկ յետոյ նրա ձեւերը ընդօրինակում ենք (փոքրանում և ապա մեծանում): Անբաւն սկզբում մեզ վրայ երկիւղ է ազդում, խոնարհեցնում, ընկճում, իսկ յետոյ այդ խոնարհուած, ընկճուած դրութիւնից նրա հակառակ ծայրն է բարձրացնում: Գիօթէն Փառուտի մէջ երկրի ոգուն տեսնելիս՝ յետոյ ասում է.

«Ո՛հ, երեւոյթն այնքան վիթխարի, մեծ էր

«Որ ես ինչ մի դաճաճ էի զգում»:

Այս իրողութիւնը ոչ թէ միայն բնական երեւոյթների ժամանակն է պատահում, այլև հոգեկան կեանքի, հերոսները վեղ վրայ ազդում են—մենք խոնարհւում, ընկճուում ենք նրանց հոգւոյ զօրութեան առաջ (փոքր ենք զգում մեզ), իսկ ետոյ այդ ընկճուած դրութիւնից բարձրացնում են մեզ դէպի հակառակ ծայրը: Այս կէտը շատ գեղեցիկ կերպով է նկատում Րիւկկերտ բանաստեղծը.—

«Մեծ մարդոց դորժերը տեսնելիս,

«Փոքրանում, խոնարհում ենք.

«Բայց նա մեզ նորից բարձրացնում է.

«Կարծես թէ այդ մարդու գործ լինէր.

Այսպէս մենք ընդհանուր կերպով նկատեցինք մեծութեան գաղափարը որպէս մի էստէտիկական բոլորէ: Մենք կարող ենք մասնաւոր դիպուածներում ևս ցոյց տալ նմանապիսի բոլորէներ, որոնք մեր հաւանութեանն են արժանանում: Օրինակի համար—նկարչութեան մէջ քնազիրը բարձր ենք գնահատում՝ քան թէ նրա սլատձէնը: Այստեղ ևս նոյն օրէնքն է, նոյն մեծութեան գաղափարն է, որ մեզ դուր է գալիս,

Ստեղծելը, դիւտ անելը (բնագիրը) պահանջում է աւելի մեծ աշխատանք, օգեկան այժ, քան թէ նորանից արտանկարելը — այնտեղ հանճար, այստեղ մեքենայական աշխատանք, նոյն մեծութեան գաղափարն է դեր խաղում, երբ մենք մի դասական գրուածք ենք կարգում — մեզ դուր է դալիս այդ հակիրճ գրուածը, արտայայտութեան լակոնիկան ձեռք, մտքերի միաւորութեան ոյժը: Ճարտարապետութեան մէջ էլ — այն ահագին ծանրութիւնները, որոնք ընկած են թեթեւ նեյտակների վերայ (եկեղեցւոյ գմբէթները), այն անհուն տարածութիւնները, որոնք նոքա բռնում են (վատիկան), այն ոյժը, որ գործ է տրւում նրանց շինութեան համար . . . — սոքա բոլորն էլ մեծութեան չափով մեր հաւանութիւնն են գրաւում: Յիշենք եգիպտոսի բուրգերը, Հնդկաստանի մայսերի մէջ շինած տաճարները, (Սնու աւերակները) . . . Ո՛չ թէ նրանց ձևն է (թո՛ղ նա տգեղ, տձև, էսթետիքական հաշակից անգամ՝ զուրկ լինի) որ մեզ դուր է դալիս, այլ՝ այն մեծ ոյժը՝ մարդոց զօրութեան կենդանի արձանները — մենք ուրախանում ենք, որ մարդիկ բաղմամբ սերնդի ձեռքով բնութեան դէմ յաղթութիւն են ձեռք բերել:

V.

Մեծութեան չափը համեմատութեան մէջ:

Եթէ կատարելութեան տեսիլը իւր ներքին էութեամբ ըմբռնելու լինենք, այն ժամանակ նա ներկայացնում է մեզ որպէս մի ամենադժուար, անհասանելի խնդիր: Բայց այստեղ մոռանալու չէ՛ այն, որ մեծութեան և փոքրութեան աստիճաններին հասնելը կախուած է միշտ այն չափից, որով մենք չափում ենք — մեծութեան աստիճանը փոխուում է, հէնց որ մենք ուրիշ չափով ենք չափում նոյնը: Նայելով թէ ինչ չափ ունենք, ըստ այսմ կլինի և մեր հաւանութիւնը և ո՛չ հաւանութիւնը: Մի օրինակ — Անշուշտ մենք զանազան վճիռներ կստանանք, եթէ միև-

նոյն անձը համեմատենք մի անգամ հսկայի՝ վիթխարու հետ, իսկ միւս անգամ միւսնոյն անձը՝ դաճաճի հետ: Այդ անձը հսկայի հետ համեմատելիս կներկայանայ մեզ փոքր, միւս անգամ մեծ՝ դաճաճի վերաբերութեամբ: (Մանի կարգացածը մի լուս և մի վատ աշակերտի հետ): Այս միւսնոյն գործողութիւնը կատարուում է և հոգեկան աշխարհում, հոգեկան գործողութեանց ժամանակ:

Մի անձն որ իւր համեստութեամբ մեր հաւանութեանն էր արժանացել, մի այլ անձնի հետ համեմատելիս, որը նրանից ամենայն մի յատկութեամբ դերազանց է, էլ էն չէ, ինչ որ էր, նա այժմ թերևս մեր ոչ հաւանութեանն արժանանայ: Ո՞րտեղից ծագեց այս անհաճոյ դժգոսումը. չէ որ նոյն անձն էր, որին առաջ մենք հաւանութիւն կարգացինք:—Որովհետեւ մեր չափը փոխուեց:

Մարդս իւր զարգացման հետ աստիճանաբար աճում և փոխւում է, ուստի և դորա հետ էլ նորա վճիռ կարգալու չափը և հէնց դորա համար էլ կատարելութեան տեսիլը անհասանելի է. որովհետեւ մարդս միշտ զարգանում է, ուստի դորա հետ էլ փոխւում է հետզհետէ նորա հոգեկան հորիզոնի չափը—մի նպատակ, որ երէկ մեզ գոհացնում էր, այսօր նորան հասնելուց յետոյ, էլ բաւականութիւն չէ տալիս: Մի խնդիր, որին նա դեռ չէ հասել, մեծ է երևում, հէնց որ լուծեց, հասաւ նպատակին, նա էլ իւր նախկին մեծութիւնը չունի, (թէ և նա էլի էն է), որովհետեւ նա զարգանալով՝ այժմ աւելի բարձրն է սրնում: Այստեղ Շիլլերի խօսքը տեղն է «Մարդս աճում է իւր մեծ նպատակների հետ»:

Նկատողութեան արժանի է նոյնպէս և Հերբարտի այն նշանաւոր խօսքը թէ—«Ամենայն քայլափոխում մենք կատարելութիւն ենք ձեռք բերում, բայց ձեռք բերելուց յետոյ, իսկոյն կորցնում ենք նորան»:

Եւ արդարեւ՝ կատարելութեան տեսիլը մեզ լարած դրութեան մէջ է պտհում, նա չէ ճանաչում ոչ մի non plus ultra. նրա ցուցակի մէջ անխոնջ յառաջադիմութիւն:

է դրած: Մենք մեր կամքը երբէք չենք չափում պատահական դէպքերից յառաջացած կամքի հետ, այլ մեր սովորական փոքր և մեծ կամքերը մէկ մէկու հետ աշխատում ենք փոքրերը մեծերի աստիճանին հասցնել: Յետոյ մեր կամքերը սկսում ենք համեմատել մեր շրջակայքում գտանուող թանձրացեալ կամքերի հետ, որոնք մեզ յայտնի են, եթէ այդ կամքերը մերինից բարձր ենք համարում, ձգտում ենք նրան հասնելու: Եւ եթէ պատահում է, որ այդ թանձրացեալ կամքերի մեծութեան աստիճանին հասցրինք և մերը, մեր մէջ սկսում է նոր անբաւականութիւն ծնել—անհանգիստ ենք: Մենք ստիպւում ենք մեր տեսած կատարեալ կամքերից աւելի կատարեալը որոնել—վերջապէս ստեղծում ենք մեզ համար իդէալներ (բարձր նպատակներ), սկսում ենք ձգտել նրանց: Նոյն իսկ իդէալների սահմանը աստիճաններով կարելի է բարձրանալ—նոյա սահմանն էլ զանազան է: Իդէալի ամենաբարձր աստիճանը գտանւում է բարոյական կատարելութիւն նախապատկեր մտածողութեան—Աստուածութեան տեսլի մէջ, որին մենք միշտ պիտի ձգտենք առանց նրան հասնելու մտօք—նա մեր ամենամեծ և անհասանելի տեսլին է իդէալն է:

Կատարելութեան տեսիլը զարթեցնում է մեր մէջ անվերջ յառաջադիմութեան գաղափարը—ինչքան որ մենք հետեւելու լինենք, նա դարձեալ անհասանելի է: Ամենամեծ մարդն անգամ այս իդէալին հասնել չի կարող, նոյն իսկ ամենագեղեցիկը, ամենափառաւորը, որին նա հասել է, երևում է նրան շատ փոքր (հասնելուց յետոյ)—նա մի սաղմն է այժմ, մի սկիզբն է, նախագումուն է մարդկային գործունէութեան կատարելութեան համար: Այս հիման վրայ և մարդս միշտ անբաւական է երկրի վրայ իւր կատարած գործով, իւր կեանքը շատ փոքր և կարճ է այդ մեծ գործի, եթէ չստենք ի կատար ածելու, գէթ բարձր աստիճաններին հասնելու: Ուստի այս աշխարհում սկսածը մի այլ տեղ պիտի շարունակուի, որովհետեւ գաղափարները չեն մեռնում, մեր սկսած գործքը նոյնպէս, մենք

մեր սկսածը այստեղ չենք կարողանում կատարելութեան բարձր աստիճանին հասցնել, վերջացնել, Գաղափարը պիտի միշտ յառաջ գնայ, միշտ ու միշտ կատարեալ դառնայ, հապա ուրեմն մի տարածութիւն, մի տեղ ենթադրելու է, որ այստեղ սկսածը և թերի մնացածը լրացուի՝ կատարեալ դառնայ — դա այն յաւիտեականութիւնն է, որ սուրբ Գրքի մէջ «հանդերձեալ կեանք» անունով յայտնի է:

VI.

Կատարելութեան սեւի որակական մասը:

Այս կէտն առաջնորդում է մեզ դէպի մի այլ նկատողութիւն. — Մի կողմից յիշեցինք, որ կատարելութեան աստիճանին հասնելը շատ դժուար է, եթէ չստեղծ անհնարին է. միւս կողմից աւելի ևս դժուար է սորանով (քանակով) միայն եւ եթ մարդոց գործերին այս կամ այն՝ բարի կամ չար վճիռ կարգալը: Այս կէտը աւելի հասկանալի կլինի, երբ մենք յիշենք, որ սա՝ կատարելութեան տեսիլը հինգ բարոյական տեսիլներից մէկն է և այն ոչ ամբողջապէս, այլ մասամբ — նա ներկայացրել է մեզ մինչև այժմ իւր քանակական մասնով — մենք դատել ենք մարդոց գործերը այս տեսիլ քանակականովը, մեծութիւնովը միայն:

Անվիճելի հարց է, որ մի կամք, հէնց որ նրա քանակականն ենք ի նկատի առնում, իսկ միւս բոլորը անուշադիր ենք թողնում, մեզ աւելի և աւելի է դուր գալիս որքան ուր նա ուժեղ է, և ընդհակառակն մի կամք մեզ նոյնքան ոչ հաւանելի է, որքան նա փոքր է: Բայց այս դեռ հարցի մէկ կողմն է: Միւս կողմից չպիտի մոռանալ և այն, որ մեր արժէք ունեցող վճիռը կարող է փոփոխութիւն կրել՝ հէնց որ մենք կամք չափող քանակականի հետ միացնում ենք և որակականը:

Եթէ մենք մեր կամքի մեծութեան մօտ ընդունենք և նրա որակականը՝ նրա ներքինը, շատ հեշտ կերպով կարող է պատահել, որ կամքի մեծութիւնը որ մի անգամ ար-

ժանաւորութեան ըսզմնապատկիչ էր (քանակով չափած), միւս անգամ Նոյն գործողութիւնը հակառակ վճռի ենթարկուի—նչ արժանաւորութեան ըսզմնապատկիչ լինի (որակով և քանակով չափելիս):

Ով մոռանում է որակական մասը և միայն քանակականն է չափում, նրա վճիռը միակողմանի է, նա ուղիղ չէ դատում:

Այս ուղիով ընթացողին քիչ չի պատահի, որ այնտեղ, ուր նա պիտի գովէր, պախարակէ, և ընդհակառակն, ուր պիտի պարսաւանք կարգար, գովէ, զորօրինակ—եթէ մենք ի նկատի առնենք այն մեծ եռանդը և նախագծեալ գործողութիւնները, որոնք սեփական են Յիսուսեան կարգին, մենք ընկճուում ենք դրանց մեծ ոյժի առաջ, մեզ դուր է գալիս մի բազէ:

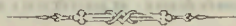
Այս բանը մեզ վրայ աղիւսւմ է արդարեւ, բայց երբ մենք նրանց գործերի որակական մասն ենք ի նկատի առնում, այն անվայել միջոցները, որոնք ձեռք են առնում նպատակին հասնելու, ինչպիսիք են սուտ երգում, սուտ վկայութիւն, անհաւատարմութիւն, խորամանկութիւն, սպանութիւն . . . այն ժամանակ նրանց գործը շատ ստորանում է մեր առաջ—մենք մեր նախկին դրական վճիռը բացասականի ենք փոխում: Նոյն համեմատութիւնը կարելի է անել ամենաբարձր բաղդի գաղութին հասնող՝ գիւղացի ծագումից և կայօր դարձած Նապօլէօն I-ի հետ—մարդս հիանում է նրա հերոսական գործերը քննելիս, կուրանում է այդ մեծութեան առաջ և պակասութիւնը չէ նկատում: Մարգիկ այդ մեծութեան առաջ չեն նկատում նրա անմարդասէր արարմունքը—նրա ձեռքի մէջ մարդկութիւնը չախմատի պատկերների նման խաղալիք էր, որ կողմ կամենում, շարժում էր—աշխարհները և տէրութիւնները մի տեսակ պատուանդան էին նրա մեծութեան համար:

Նոքա, որոնք գործողութեան միայն արտաքին մասն են ի նկատի առնում, շատ հեշտ կերպով կարող են սխալ բարոյական վճիռներ կարգալ: Կամքի մեծութիւնը երկան

գալով՝ մեզ կաշառում, կուրացնում է։ Այլ վճիռ ունենք երբ կամքի որակական մասն ենք ընդունում—մարդիկ պէտք է դործողութեան սկզբնապատճառը որոնեն մի վճիռ կարգալիս, իսկ այդ տարաբաղադար մեծ մասին պակասում է, շատ քչերին է յատուկ այդ ձևը։ Նորա շլանում, խաբւում են արտաքին տեսից, չեն թափանցում էականի մէջ։ Ահա այստեղից է յառաջանում այն սխալ քննութիւնները, թէ սովորական կեանքի և թէ բանաստեղծութեան մէջ։

Ստիակ ա. Բհ. Ստեփանց.

(Շարունակելի).

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

David der Philosoph, von Dr. Missak Khostikian,
Bern. 1907.

Դաւիթ փիլիսոփայ. Դր. Միսակ Խոստիկեան, Բերն,
1907 թ.

Վերջին տարիներս Դաւիթ փիլիսոփայի անձնաւորութիւնն ու երկերը առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ են դարձել հայ և օտար բանասէրների կողմից. վերջնականապէս արդէն լուծուած պէտք է համարել այն հարցը, որ Դաւիթ Ս. Սահակի և Մեսրոպի աշակերտ լինել չի կարող և թէ այն աւանդութիւններն ու առասպելները, որոնք կազմուած են հորա անձնաւորութեան շուրջը, ոչ ժամանակի արդիւնք են և զուրկ պատմական աղբիւր համարուելու արժանաւորութիւնից։ Եւրոպական գիտնականների մէջ արդէն ընդունուած կարծիք էր, թէ Դաւիթ Զ. դարու անձնաւորութիւն կարող է լինել և ոչ հորա-

նից առաջ՝ Այս եզրակացութեան էր հասել և պ. Մանանդեան իւր «Դաւիթ անյաղթի խնդիրը նոր լուսաբանութեամբ» *) վերնագրով տետրակի մէջ։ Նոյն խնդրով է զբաղւում և ճեմարանի նախկին սան և այժմ ուսուցիչ երիտասարդ պ. Մ. Խոստիկեան։ Նորա գրքոյկը, որ բաղկացած է երեք գլուխներից և ընդամենը 80 էրես է, շատ կարևոր տեղ կըռնի Դաւիթ փիլիսոփայի անձնաւորութեան և երկերի ուսումնասիրութեան պատմութեան մէջ։

Առաջին գլխի մէջ հեղինակը յիշում է այն բոլոր աղբիւրները, որոնք որ և է տեղեկութիւն են տալիս մեր փիլիսոփայի մասին և դալիս է այն եզրակացութեան, որ նորա անուան շուրջը կազմուած բոլոր աւանդութիւնները ծագել են Ժ. և հետեւեալ դարերում։ Ոչ Խաչի ճառը և դորա հետ կապւած Գիւտի նամակագրութիւնը, ոչ Մովսէս Խորենացու և Դաւիթ անյաղթի անուան հետ կապւած առասպելախառն վիճաբանութիւնները Պօլսում կայսեր ներկայութեամբ կամ նրանց ճանապարհորդութիւնները ինքնըստեան պատմական աղբիւր չեն կարող լինել փիլիսոփայի անձնաւորութիւնը պարզելու համար։ Նոյն եզրակացութեան հասել ենք և մենք «Դաւիթ փիլիսոփայ (Հարքացի)» ուսումնասիրութեան մէջ, որի Ա. — Է. պրակները հրատարակուած են «Արարատի» Յունուար և Մարտ տետրակների մէջ։ Բայց հեղինակը առանձին նշանակութիւն է տալիս այս հակաճառութեան վերջում դրւած յիշատակարանին և կարծում է, որ այնտեղ պահուած է «Ռիք. էակաց»-ի թարգմանութեան տարեթիւը։ «Ռիք. էակաց»-ը Դաւթի անունով մնացած փիլիսոփայական հարց ու պատասխան է, որ ցրւած է այս հակաճառութեան մէջ, կայ և առանձին։ Բայց ոչ այլ ինչ է այն, քան քաղուացքներ Սահմանաց գրքից։ Այս հանգամանքը և Գանձակեցու «զգիրս սահմանաց և էակաց» դարձուածը հիմք է համարում ենթադրելու, որ Սահմանաց գիրքը առաջ

*) Վաղարշապատ, 1904։

կաշուով էր «Գիրք էական» Ուրեմն և վերոյիշեալ հակաճառութեան վերջում գտնուած յիշատակարանը պատմական տեղեկութիւն է տալիս Սահմանաց գրքի թարգմանութեան ժամանակի մասին: Ընթերցողները դիւրութեան համար մէջ բերենք այդ յիշատակարանը, որ բազմաթիւ փոփոխակներ ունի շատ կամ քիչ տարբերութիւններով. . . . «և իբրեւ Աստուած հասոյց մեզ ի ժամանակս յայս, յորում շէ էր թուին հայոց: Եւ Գուրգէն քարտուղար հայոց մեծաց և սուրբ թագաւորացն պառօնոյ սպաթար ստացող եղէ դրոցս այսմ: Բայց զարմանալի է ի նախնի իշատակարանի դրոցս այսմիկ, եթէ գրեցաւ գիրքս այս էակքս հրամանաւ թարգմանեալ ի յունաց ի հայս տեառն Յովհաննիսի հայոց կաթողիկոսի Գաբեղէնացոյ ի իւ (Սրբանձառեան իէ) թուականութեան հայոց: Վկայ է այսմիկ Սարգիս արարացի եպիսկոպոս ճշմարիտ վիպութեամբ»:

Պ. Խոստիկեանը ինքն էլ նկատում է, որ յիշատակարանի մէջ յիշուած պաշտօնը (Գուրգէն քարտուղար հայոց մեծաց և սուրբ թագաւորացն պառօն սպաթար—*πρωτοπαθαρς*) 628 թուին Հայաստանում լինել չէր կարող, այլ Բագրատունեաց վերջին շրջաններում միայն: Եւ յիշաւի Գրիգոր Մագիստրոս իւր «առ հայր Սոսթենէս (Մարմաշենի) յաղագս ոսկի մատանեոյն» թղթի մէջ գործ է տնւած այդ բառը: Հակաճառութեան ամբողջ բովանդակութիւնն էլ յարմար է գալիս Բագրատունեաց շրջանի հայ-յունական վեճերին: Որ այստեղ կեղծիք կայ, պարզ է: Այս բոլորի հետ պ. Խոստիկեանը համաձայն լինելով, անհասկանալի է, թէ ինչու նա վաւերական է համարում յիշատակարանի վերջին մասը: Շատ ձգձգուած և անհաւանական ենթադրութիւն է, որ այդ յիշատակարանը եղել է երբեմն Սահմանաց գրքի տակ, Սահմանաց գիրքն էլ առաջ էակաց գիրք է կոչուել, բայց երբ յետին գարեւորում Սահմանաց գրքից հարց ու պատասխանով մի գպրոցական գիրք է կազմուել, յիշատակարանը մնացել է դասագրքի տակ, իսկ բուն թարգմանութեան տակից ջնջուել է այն: Եթէ այդ յիշատակարանը գրուած լինէր արդարև 576–8 թուին, թարգմանչի ձեռքով, անկարելի է, յիշատակութիւն չլինէր հրամայող կաթողիկոսի մահուան մա-

սին: Եւ ապա, ինչ նշանանութիւն ունի այդտեղ արաբացի Սարգիս եպիսկոպոսի վկայութիւնը. հէնց այդ նախադասութիւնը ինքնըստինքեան կատկած է յարուցանում, որ յիշատակարանի հեղինակը կամենում է ծածկել իւր կեղծիքը և վաւերականութեան ձև տալ: Այսպիսով ուրեմն պ. Խոստիկեանի պատճառաբանութիւնը Դաւիթ փիլիսոփայի Սահմանաց գրքի թարգմանութեան ժամանակի մասին համարում ենք չապացուցուած: *)

Պ. Խոստիկեանի հետ համաձայն չենք նաև Դաւիթ Հարբաջու ժամանակի վերաբերութեամբ, նա ոչ թէ վեցերորդ, այլ Ի. դարու անձն է, ինչպէս մենք ցոյց ենք տուել «Դաւիթ փիլիսոփայ» վերնագրով յօդուածի մէջ և աւելի կպարզենք հետզհետէ մեր աշխատութեան ընթացքում: Այս երկու կէտն էլ կազմում են պ. Խոստիկեանի աշխատութեան թոյլ կողմը:

Բուն աշխատութեան կեդրոնը երկրորդ գլուխն է և մասամբ երրորդ, ուր հեղինակը փութաջան աշխատութիւն է ցոյց տալիս և քննադատական սրամտութիւն: Հայերէն բնագիրն արդէն յունարէն թարգմանութեան կնիք էր կրում, բայց գիտնականների մէջ տարածայնութիւն կար վերջնական եզրակացութեան վերաբերութեամբ: Դաւթի անսահման մեղ հասած երկերից մի քանիսը կան և յունարէն, ինչպէս Սահմանաց գիրքը և Պորփիրի ներածութեան մեկնութիւնը: Մի թարեանների հետ եւրոպացի գիտնական նեոյման կարծում էր, որ մի և նոյն հեղինակը՝ Դաւիթ՝ իւր երկերը գրել է երկու լեզուով՝ հայերէն և յունարէն: Իսկ Կոննիբեր կարծում է, որ Դաւիթ գրել է հայերէն, իսկ մի ուրիշը թարգմանել է յունարէն: Վերջապէս Բուսէի կարծիքով, Դաւիթ գրել է հայերէն, իսկ նորա աշակերտներից մէկը ուսուցչի յու-

*) Տարաբաղդաբար այս յիշատակարանին կարեւոր նշանակութիւն են տուել A. Baumgartner և Connybeare, առաջինը Պլատոնի գրքի ուսումնասիրութեան մէջ, իսկ երկրորդը Դաւիթ անյաղթի:

նարէն դասախօսութիւններից կազմել է յունարէնը: *) Դաւիթ Թեսաղոնիկեցու կեանքը հրատարակող Րօզէ, որ նրան նայնացնում է մեր փիլիսոփայի հետ, բնագիրը հայերէնն է ընդունում **): Միայն Մանանդեանն էր, որ հայերէնը թարգմանութիւն է համարում:

Պ. Խոստիկեանը այս կնճռոտ խնդիրը պարզելու համար ուղիղ ճանապարհն է ընտրել, յունարէնն ու հայերէնը համեմատելով միմեանց հետ, և եկել է այն հաստատուն եզրակացութեան, որ հայերէնը պարզ թարգմանութիւն է յունարէնից: Թարգմանութեան լեզուն ամբողջապէս յունարէնի վերայ ձևած հայերէն է, ինչպէս Թրակացու քերականութեան թարգմանութեան վերաբերութեամբ ցոյց է տուել Մարքս: Կաւեղացեանը, որ այս հայերէնը յատուկ է առհասարակ հեղինասէրների ամբողջ դպրոցին, օր. Ստ. Սիւնեցուն և Դաւիթ Հիւպատին: Այս երկուքը բացատրել փիլիսոփայական բառերի և մոդերի աղբատութեամբ հայերէնի մէջ (Ջարբանալեան) անհիմն է. ընդհակառակ թարգմանիչը շատ լաւ պէտք է տիրապետէր հայոց լեզուին, որ այնպէս ստրկաբար թարգմանել կարողանար, բառ առ բառ, հետեւելով միշտ յունարենի կազմութեան և դասաւորութեան: Թարգմանութիւնը այնքան ստրկաբար է և նիւթական, որ որոշում է, թէ թարգմանիչը հետեւել է Vaticanus 1470 օրինակին: Հեղինակը իւր համեմատութիւնը կատարել է Ռուսէի հրատարակած յունարէն բնագրի հետ †): Սահմանաց գիրքն ու Պորփիրիի Ներածութիւնը համեմատում է մանրամասնութեամբ, իսկ Ներածութեան մեկնութեան մէջ ցոյց է տալիս միայն յունարէնի ընդարձակ յաւելումները:

Համեմատութիւնը պարզել է և մի ուրիշ խնդիր:

*) Die neuplatonischen Ausleger der Isagoge des Porphyrius, Berlin 1892.

**) Leben des heiligen Devid von Thessalonike, Berlin, 1887.

†) Davidis Prolegomena et in Porphyrii isagogen Commentarium, Berolini, MCMIV.

Յունարէնը տեղ տեղ աւելի ընդարձակուած է նախադասութիւններով և հատուածներով, այն ինչ հայերէնն աւելի ամբողջ է։ Ընդարձակութիւնն աւելի նկատելի է ներածութեան մեկնութեան մէջ, երբեմն այնպիսի մեծ տարբերութեամբ, որ բառացի համեմատութիւնն անկարելի է։ Տարբեր են նոյնպէս վերնագիրները. այս խնդրի բացատրութեան մէջ հեղինակը մօտենում է Բուսէին, տարբերութիւնները Դաւթի աշակերտի դործը համարելով, որ իւր ուսուցչի դասախօսութիւններից է կազմել ներկայ յունարէն բնագիրը *)։ Սակայն պ. Խոստիկեան համափառ չէ Բուսէի այն կարծիքին, թէ Դաւթ նախ հայերէն է գրել և ապա յունարէն դասախօսել։ Թէ յունարէն բնագիրը փիլիսոփայի դասախօսութիւններից են մշակուած, ապացոյց և 'Από Φωνῆς Δαβὶδ խօսքերը վերնագրում։ Յաւելումները աշակերտին են. յատկապէս Պորփիրի ներածութեան մեկնութեան մէջ աշակերտն աւելի է մշակել, աւելացնելով ոչ միայն նախադասութիւններ, այլ և մեծ ու փոքր հատուածներ, նոյն իսկ գլուխներ, քաղելով նոյն նիւթի ուրիշ մեկնութիւններից, երբեմն էլ կրճատումներ է արել։

Իսկ հայերէնը թարգմանուած է այնպիսի մի օրինակից, որ մշակութեան չէր ենթարկուել աշակերտի կողմից, թէպէտ հայերէն թարգմանութեան բնագիրն էլ փիլիսոփայի դասախօսութիւններից է կազմուած։ Գլուխները բաժանուած են դասերի համեմատ և դուրսէ հէնց Դաւթի գործն է այդ։ Փիլիսոփայի հաւանօրէն դասախօսել է Աղէքսանդրիայում Ջ. դարում և մի հայ աշակերտ հայերէնի է փոխադրել այն։ Սակայն այդ Դաւթը Հարքացին չէ, սորա «Որ իմաստասիրական և յիմաստասիրելի հարցուած» գրութեան մտքերը հակառակ են Սահմանաց գրքի գաղափարներին, ինչպէս ցոյց է տուել և Մանանդեան։ Փիլիսոփայ Դաւթը հեթանոս է և ոչ հայ, այն ինչ Հարքացին քրիստոնէայ է և հայ, Այն նշանները,

*) Die nenplat. Ansleger եր. 19:

որոնք հիմք կարող էին լինել հեղինակի հայ լինելն ապացուցանելու, ներմուծութիւն են կամ բացառութիւն: Յիշենք մի օրինակ. հայ բնագրի մէջ 198 եր. (Վենետիկ 1833) յիշուած է Տիգրան անունը, բայց յունարէնի մէջ 62, 20 դուրս փոխարէն Նաթոր անունը: Ընդհանրապէս մեր փիլիսոփայի գրութեաների մէջ հայ մարդու կամ արեւելցու աշխարհահայեացք չի նկատուում, այն ինչ շատ յաճախ յեղյեղում են յունաց աստուածների և փիլիսոփաների անունները և դիցաբանական տառնութիւնները:

Բայց ով է թարգմանիչը և երբ է թարգմանուած: Կարող էր թարգմանիչը Դաւիթ Հարքացին լինել, բայց զգուշանում է հեղինակը հայոց աւանդութեան պատմական նշանակութիւն տալ, որովհետեւ Ժ. դարում է ծագել այն և կապուել Դաւիթ անուն հետ: Սակայն հաւուած է թարգմանութիւնը Զ. դարում գնել և այն էլ Յովհաննէս Գաբրէղեանցու հրամանով, միակ հիմք ունենալով վերոյիշեալ յիշատակարանը, որի արժէքը տեսանք մենք: Կարծում ենք, որ է. դարուց առաջ գնելու այս թարգմանութիւնը ոչ մի հիմք չունինք, իսկ Ը. դարու առաջին քառօրդից արդէն վկայութիւններ ունինք Խոսրովիկ Թարգմանչի գրութիւնների մէջ:

Թարգմանութեան ժամանակը որոշելուց յետոյ՝ փորձում է պարզել Դաւիթ փիլիսոփայի, բուն հեղինակի ժամանակը: Նա ոչ հայ է և ոչ Ն. դարու հեղինակ. եւրոպացի գիտնականներից ոմանք նորան է. դարու հեղինակ էին համարում և Սիրիանոսի աշակերտ, հիմնուելով Արիստոտելի ստորոգութեանց մեկնութեան վերայ, բայց Աբուլֆ Բուսէն այդ եղիպի գործն է համարում և վերջինս անունով էլ հրատարակել է*): Դաւիթ վկայութիւն է բերում և Ուոմպիոդորոսից Սահմանաց զրքում, հայերէնի մէջ երկու, իսկ յունարէնի մէջ մի քանի տնգամ: Այս Ուոմպիոդորոսը կրտսերն է, որ Ամոնիոսի

*) Eliae in Porphyrii Isagogen et Aristotelis Categorias commentaria, Berolui MCM.

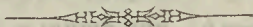
աշակերտն էր և գործում էր դեռ ևս Զ. դարու կեսերին: Բուսէն իւր նորագոյն աշխատութիւնների մէջ այն կարծիքն է յայտնում, որ Դաւիթ միջնորդապէս միայն Ումայիդօրի աշակերտ էր, իսկ անմիջական աշակերտը Եղիան է: Եւ յիշատի Եղիայի և Դաւթի յունարէն երկերի համեմատութեամբ նա մեծ աւելնչութիւն է գտել երկուսի մէջ: Սակայն հայերէնի մէջ այդ կախման հետքերը չկան, ըստ պ. Խոստիկեանի, և ուրեմն Դաւթի մշակողը կամ աշակերտը կախում ունի Եղիայից, և ոչ Դաւիթ ինքը: Այս հիման վերայ հեղինակը հակառակ Բուսէի՝ Դաւթին Ումայիդօրի անմիջական աշակերտ է համարում, և որպէս յենակէտ յիշում է Մանանդեանի կողմից առաջին անգամ ուշագրութեան առած այն հանգամանքը, որ Դաւիթ Ումայիդօրից առած վկայութեան համար «ասէր» և «ասաց» ձևերն է գործածում, այն ինչ միւս փիլիսոփաների համար ներկայ ժամանակը: Ըստ այսմ Դաւիթն էլ 550—560 թուականների մարդ է, ուրեմն և տարբեր Դաւիթ Թեոաղանիկեցուց (†530—535 թ), որին Բողէ նոյնացնում է մեր փիլիսոփայի հետ, որովհետեւ Ումայիդօրը 527 թուից առաջ գործում էր Աղէքսանդրիայում և մտրում էր դեռ 564 թուին: Բայց Մանանդեանն ինքը խոստովանում է իւր պատճառաբանութեան թուլութիւնը: Այս բոլորից մի բան միայն կարելի է հաստատ ասել, որ մեր փիլիսոփան Ումայիդօրից յետոյ էր մտրում:

Երբայդ գլխի մէջ պ. Խոստիկեան վերլուծում է Դաւթի երկերը (Սահմանքը, Պորփիրի Ներածութիւնը և մեկնութիւնը) և որոշում է նրանց արմէքը փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ: Նա ինքնուրոյն փիլիսոփայ չէ իսկական մտքով, այլ հետեւող Պորփիրից յետոյ եկող Ամնիոս, Ումայիդօր եւն փիլիսոփաներին, որոնց երկերից և բանաբանութիւններ է տնտմ: Նա փիլիսոփայութեան ուսուցիչ էր, որ իւր դասախօսութիւնների նիւթը քաղում էր նախորդներից, յատկապէս նմանում է Ամոնիոսին: Միայն Դաւիթն աւելի շատախօս է, ճշում, ձևական և թուերի խորհրդաւորութեան հետեւող: Ինչ

հասարակաց և Դաւթին և Նղիային, վերագրում է Ուրմ պիտոգորին, որ հեղինակի կարծիքով երկուսի ուսուցիչն էր:

Ճարագրութեան ընդհանուր տպաւորութիւնը լաւ է և ապացոյց կարող է լինել հեղինակի աշխատասէր, սրամիտ և քննադատական ոգու յատկութեան: Տեղ տեղ եղած կրկնութիւնները խանգարում են փոքր ինչ գործի ամբողջութիւնը, բայց չեն նսեմացնում նորա արժէքը: Յանկանք և յուստնք, որ նա այսպիսի շատ նուէրներ ձգէ մեր բանասիրական գրականութեան աղքատիկ դանձանակի մէջ:

Դ. Վ. Յովսէփեան

Հաւել Նոր Նախիջեւանի հայագգի աղբասաց եկեղեցական հոգաբարձութեան՝ 1906 թ. գործունէութեան.

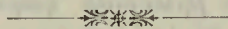
Նոր Նախիջեւանը իրաւամբ կարող է պարծենալ իր կրթական և բարեգործական հաստատութիւններով. վերջինների թուին է պատկանում նաև նրա Աղքատաց Հոգաբարձութիւնը, որը անցեալ տարի բոլորեց իր 17 ամեակը: Այս հոգաբարձութիւնը հիմնուած է Положение ի յայտնի յօդուածի հիման վերայ, որը իրաւունք է տալիս մեր եկեղեցիներին կից հիմնել բարեգործական նպատակով հոգաբարձութիւններ, անկեղանոցներ և այլն: Անհատականալի է, ինչպէս մինչև այժմս մեր ծխականները չեն օգտուել այդ իրաւունքից և չեն ծածկել մեր երկիրը այդպիսի բարեգործական հաստատութիւնների ցանցերով:

Նոր Նախիջեւանի եկեղեցական աղքատաց հոգաբարձութիւնը մեր ազգային ամենահարուստ և արգիւնաւէտ հիմնարկութիւններից մէկն է: Առ 1 յունուարի 1907 թուի տնեցել է 786,120 ռ, 98 կ.—ի փող, արժեթղթեր, շարժական և տնշարժ կայքեր: Այս բոլոր ստացուածքներից

նա ունեցել է մուտք՝ 55892. 38 կ. Այդ ծախքերը եղել են կրթական նպատակների համար, չքաւորներին խնամելու, կտակների մէջ յիշուած կարգադրութիւնները ի կատար ածելու և այլն: Հոգաբարձութիւնն ունէ հետեւող բարեսիրական հաստատութիւնները՝ Անկենլանոց, Որբանոց, ճերմակեղէնի դպրոց-արհեստանոց: Հոգաբարձութեան անդամների թիւը 14 է ըստ կանոնադրութեան. դրանցից երկուսը՝ քահանայ են և նշանակուում են Հոգևոր իշխանութեան կողմից, վեցը՝ նոր Նախիջևանի վեց եկեղեցիների երեսփոխներ. իսկ մնացեալ վեցը՝ նոյն եկեղեցիների ծխականներից ընտրուած ներկայացուցիչներ: Հոգաբարձութիւնն իր տարեկան հաշիւը ներկայացնում է ի հաստատութիւն վեց եկեղեցիներից ընտրուած պատգամաւորների (60 հոգի) ընդհանուր ժողովին:

Ամբողջ գործունէութիւնը և հաշուետուութիւնը թողեց մեզ վրայ ամենալաւ տպաւորութիւն:

Ճ.

Վանգոյժ, կուժ(?) մի ջուր իւր այրած հայրենեաց վերայ կարողէ Խրիմեան Հայրիկ. երկ. տպ. յօգուտ սովեալների, Բագու, 1907,

Վերջին րոպէին ստացանք հանդուցեալ կաթողիկոսի այս գրքոյի, որ ոմն Յ. Խ. հրատարակել է Ն. Բայազէդի սովատանջ որբերի օգտին: Նպատակը գեղեցիկ է և հրատարակութեան րոպէն յարմար, բայց ամէն պատահական անձնաւորութիւն իրաւունք չպէտք է համարէ այսիսի ձեռնարկութիւններ անել: Հրատարակիչը տգիտութեամբ հեղինակի «կուց մի ջուր»-ը սրբագրել է և «կուժ մի ջուր» դարձրել, վերջին երեսումն էլ գրքի ամբողջ վերնագրի հետ «КУВИННЪ ВОДЫ» թարգմանել:

Գ.

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՎՐԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԻՆՔՆԱՎԱՐԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ՌՈՒՍԱՅ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՄ

II.

Վրաց եկեղեցու ինքնավարութեան ինդիքը նախապատրաստական եկեղեցական ժողովում ունեցաւ իր յամառ հակառակորդները, գլխաւորապէս յանձին Բուսկեիչ և Վաստորգով աւագ քահանաների և Մագիլիի Ստեփան եպիսկոպոսի. Բուսկեիչ զբաղուելով ինդիքի պատմական և կանոնական հետազոտութեամբ, պնդում է, որ Անտիոքում ժողով չէ կայացել և վրաց եկեղեցուն աւտոկեֆալիա չէ տրուել. եփրեմ Մծիրէն առասպելական անձ է, և եթէ նոյն իսկ հաւատանք նրա հաղորդածներին, վրաց եկեղեցին այնուամենայնիւ կախում ունէր Անտիոքի պատրիարքից. Արար քահանայ Միխայիլ Բրէքի վկայութիւնից երեւում է, որ կային երկու կաթողիկոս—Մցխէթի և Իմերէթի կաթողիկոսներ. նոյնը վկայում է վրաց վերջին կաթողիկոսը՝ Անտոնիոս II. վերջինիս հաղորդած տեղեկութիւններից Բուսկեիչ եզրակացնում է, թէ վրաց եկեղեցին հասել է ինքնագլուխ կառավարութեան ոչ ժողովական կանոններով, այլ աշխարհական իշխանութեան ուժով և ջանքերով. Վախտանգ I Գորգասլան իւր իշխանութեամբ դարձրել է վրաց եկեղեցին ինքնավար:

Ի հաստատութիւն իւր խօսքերի Բուսկեիչ բերում է վրաց եկեղեցական պատմաբան Խոսսեղիանիի հեղինակաւոր կարծիքը. ըստ այսմ անկասկած վրաց եկեղեցին սկզբում կախում ունէր Կոստանդնուպօլսի պատրիարքից, բայց յետոյ միացուեց Անտիոքի աթոռին. 12-րդ դարի բիւզանդական կանոնագէտ Թէոդորոս Վալուամն աւտոկեֆալ եկեղեցիների շարքն է դասում նաև վրաց եկե-

ղեցին. վրաց պատմութիւնից երևում է, որ Վախտանգ Գորգասլան թագաւորի օրով և նրա կամքով Վրաստանի արքեպիսկոպոսն ընդունեց կաթողիկոս կոչումը, անկախ կաթողիկոսի իրաւունքներով: Ըստ Պրսկոպիոսի իւր ժամանակ թէ Հայաստանում և թէ Վրաստանում հոգևոր պետերը կոչւում էին կաթողիկոս: Վրաց եկեղեցին առանձնացաւ Անտիոքից յարաբերութեանց գծաւարութեան պատճառով: Այս ցուցումներից Բուսկեիչ եզրակացնում է, թէ վրաց եկեղեցին իւրացրել է աւտոկեֆալիան քաղաքական հանգամանքների շնորհիւ և մարմնավոր իշխանութեան զօրութեամբ:

Բուսկեիչ անհիմն է համարում Լէօնիդի զեկուցման մէջ բերուած բոլոր պատմական ցուցումները, բացի Վախտանգի վկայութիւնից, որի համաձայն Անտիոքի Պետրոս պատրիարքի օրով ժողովական որոշում կայացաւ, որով ճանաչուեց վրաց եկեղեցին ազատ և ինքնավար, սակայն կախեալ Անտիոքի պատրիարքական աթոռից: Անտիոքի պատրիարքները, ըստ Բուսկեիչի, մինչև այսօր կրում են վրաց պատրիարքի տիտղոս. նրանք կոչւում և գրւում են. «Պատրիարք քաղաքին Աստուծոյ Անտիօքայ, Սիրիոյ, Իվերիոյ, Կիլիկիոյ, Միջագետաց և համայն արևելից»: Բուսկեիչի կարծիքով ոչ մի կերպ չի կարելի ապացուցանել, թէ վրաց եկեղեցին ստացել է աւտոկեֆալիական հանձնական եղանակով. կամ թէ նա եղել է կատարելապէս ինքնավար. նրա ինքնավարութիւնը եղել է յարաբերական և ձեռք է բերուել քաղաքական հանգամանքների շնորհիւ, ուստի և եկեղեցական-կանոնական տեսակէտից վաւերական և հաստատուն չի կարելի համարել:

Պրոֆեսոր Մառի մի քանի քննադատական նկատողութիւնները հերքում են Բուսկեիչի բացատրութիւնների գլխաւոր հիմունքը, ուստի և զրկում են նրա ամբողջ տեսութիւնը որ և է արժէքից:

Մառ նկատում է, 1) որ Վախտանգ Գորգասլան թագաւոր չէ եղել, նա առասպելական անձ է. 2) որ Իօսսելիանին վրաց եկեղեցու պատմութեան համար հե-

զինակութիւն չէ. նրանից յետոյ գտնուել են վրաց պատմութեան բազմաթիւ նոր աղբիւրներ և շատ խնդիրներ նոր լուսաբանութիւն են ստացել. և 3) որ Եփրեմ Մծիւրէն, որին Բուականիչ առասպելական անձ է համարում, վրաց Դաւիթ Շինող թագաւորի աւագ ժամանակակից է, ապրել է 12-րդ դարի սկզբներին և ունի բազմաթիւ ինքնուրոյն և թարգմանական աշխատութիւններ: Այսպիսի պատմական յոյսերի անձնաւորութիւն է նաև 11-րդ դարի բիւզանդական հեղինակ և կանոնադէտ Նիկոն վանականը:

Վրաց եկեղեցու ինքնավարութեան խնդիրը կանոնական հիմունքներից զուրկ է համարում նաև կանոնադէտ պրոֆեսոր Ալմազով. իւր զեկուցման մէջ, որ կրում է «Կանոնական հիմունքներ վրաց եկեղեցու ինքնավարութեան խնդիրը լուծելու համար» վերնագիրը, Ալմազով բացատրելով Ներսիսի և Ջորջորգ տիեզերական ժողովների կանոնները, հանդում է հետևեալ եզրակացութիւններին:

1. Տեղական անկախ եկեղեցիներին իսկզբանէ պատկանող իրաւունքները չպէտք է որ և է մէկի կողմից անարգուէին և խախտուէին:

2. Տեղական ինքնավար եկեղեցի ասելով կանոնական որոշումները հասկանում են այն եկեղեցիները, որոնք հին ժամանակ բիւզանդական կայսրութեան սահմանների մէջ էին, ուրեմն և կանոններով սահմանուած պատրիարքական տիտոսների իրաւասութեանց շրջանում:

3. Ըստ կանոնների ինքնավարութիւն նշանակում է եպիսկոպոսների ընտրութեան և նշանակելու իրաւունք. եպիսկոպոսների գլխաւորը, առաքելական 34 կանոնի համաձայն մետրապոլիտը, պէտք է իւր պաշտօնի մէջ կարգուի կամ հաստատուի եկեղեցական վարչութեան բարձրագոյն մարմնի՝ պատրիարքի կողմից:

4. Կանոնների համաձայն (Դ. Ժողովի 17 կան. Տրուլ-կեան Ժող. 38 կան.) եթէ մի պետութեան և նրա անկախ եկեղեցու սահմաններում առաջ է դալիս նոր պետութիւն, նրա եկեղեցին ևս պէտք է վարչականապէս անկախ լինի. հետևաբար եթէ մի պետութեան հետ միանայ

մի ուրիշ պետութիւն, ինչ վարչական կամակերպութիւն որ ստանայ միացող պետութիւնը, համապատասխան վարչական կազմակերպութիւն պէտք է ստանայ և նրա եկեղեցին:

Այս բոլոր որոշումները վերաբերում են բիւզանդական կայսրութեան սահմանների մէջ մտնող եկեղեցիներին:

5. Քաղբեղոնի ժողովի 28-րդ կանոնի համաձայն օտար ազգերի եկեղեցիների գլխավոր եպիսկոպոսները պէտք է նշանակուէին Կոստանդնուպոլսի աթոռից: այս եկեղեցիներից էր նաև վրաց եկեղեցին, որ ուրեմն տիեզերական ժողովների ժամանակաշրջանում չէր ճանաչուում իբրև աւտոկեֆալ:

6. 12-րդ դարի բիւզանդական յայտնի կանոնագէտ Թէոդորոս Վալսամոն հաղորդում է հետևեալը. «Ասում են թէ Անտիոքի Պետրոս պատրիարքի օրով (1053—1057) ժողովական որոշում կայացաւ, Անտիոքի պատրիարքին ննթարկուող վրաց եկեղեցին լինի անկախ և ազատ:

Վերոյիշեալ կանոնական կէտերից Ալմազով եզրակացնում է, որ վրաց եկեղեցին անկախ չէր (իւր ներքին գործերի կառավարութեան մէջ) մինչև 11-րդ դարը, աւտոկեֆալիան, տիեզերական ժողովների կանոնների հիման վրայ յատուկ չէր վրաց եկեղեցուն սկզբից և եթ. աւտոկեֆալիան տրուեցաւ մի պատրիարքի իրաւասութեան տակ գումարուած եկեղեցական ժողովի կողմից, ուստի և չէր կարող կատարեալ համարուել. վրաց պատրիարքութիւնը չէր կարող ինքնագլուխ պատրիարքութիւն ճանաչուել, քանի որ շնորհւում էր պատրիարքի կողմից, այլ պէտք է ճանաչուէր իբրև մետրապոլիտութիւն:

Սակայն պատմական և կանոնական բացատրութիւնների վրայ երկար չձանրանալով, թերևս զգալով իրանց անզօրութիւնը այդ սահմանում և յոյս չունենալով այդ ճանապարհով խորտակելու աւտոկեֆալիայի պաշտպաններին, հակառակորդները բոլոր ջանքերը գործ են դնում ապացուցանելու, որ վրաց եկեղեցին անմխիթար վիճակ է ունեցել նախ քան ռուսաց տիրապետութիւնը մահմեդա-

կան բռնաւորներ իշխանութեան տակ, որ էկզարխներ ի կառավարութեան շնորհիւ ինչպէս երկիրը, այնպէս էլ եկեղեցին անդորրութիւն վայելելով հասել են բարգաւաճ դրութեան, և ուրեմն եկեղեցական բարիքի տեսակէտից վրաց ժողովրդին աւելի օգտակար է եկեղեցու ներկայ կառավարութեան եղանակը, անշուշտ կարեւոր բարեփոխումներով: Այստեղ հանդէս են գալիս դարձեալ Բուռ-կեիչ քահանան, Ստեփան եպիսկոպոսը, բայց ամենից աւելի եռանդով՝ Վոստորգով աւագ քահանան.

Մոգիլեի Ստեփան եպիսկոպոս աշխատում է ցոյց տալ, որ պատմութեան վկայութեամբ վրաց եկեղեցին ինքնուրոյն կառավարութեան շրջանում ամենեւին չէ եղել բարգաւաճ դրութեան մէջ, ընդհակառակն, նրա վիճակը շատ անմխիթար է եղել, ինչպէս վկայում են օտար ճանապարհորդները՝ Շառդէն և Հալէպի Պօղոս սարկաւազը, Անտիոքի Մակարիոս պատրիարքի ուղեորութեան նկարագրութեան մէջ: Եկեղեցու կարգերը չեն եղել իդէալական, ինչպէս ներկայացնում է Լէօնիդ եպիսկոպոսը, տաճիկների և պարսիկների բռնութիւնները բազմաթիւ վրացիների ձգել են մահաւորականութեան գիրկը, նոյն իսկ իշխաններն ու թագաւորներն ընդունել են իսլամը. վրաց կողմից ռուսաց արքունիքն ուղարկուած դեսպանութիւնները նկարագրել են երկրի և մահաւաճող քրիստոնէութեան ու եկեղեցու ողբալի թշուառութիւնը, քրիստոնեայ պետութիւնից օգնութիւն ստանալու յուսով: Ըստ Ալմազովի եկեղեցական կեանքը ծաղկած էր Վրաստանում միայն 10—12-րդ դարում, իսկ յետոյ արագ արագ դնում է դէպի անկում և ռուսաց հետ միանալուց առաջ եկեղեցական կեանքի անկումը կատարեալ էր:

Իւր ղեկուցման մէջ Բուռկեիչ ցոյց է տալիս, որ վրաց եկեղեցին ստրկական վիճակ ունէր պարսից շահերի իշխանութեան տակ. բերում է Սուլէման Շահի (1666—1694) ֆիրմանի պատճէնը, որով յիշեալ շահը հրաժարեցնում է պաշտօնից Դոմեաթոս կաթողիկոսին միմիայն այն պատճառով, որ նա չի այցելում Վրաստանի կուսա-

կալ Նաղար—Ալի Խանին, և նրա տեղ նշանակում է կաթողիկոս Յովհաննէս եպիսկոպոսին և հրամայում է ամենքին նրան հնազանդել և նրա պատուէրներն ու խորհուրդները կատարել:

Հրաժարեցրած Դոմեախոսը դնում է Խանի մօտ, մատուցանում է պատշաճաւոր յարգանքները և խնդրում է վերադարձնել իրան կաթողիկոսական պաշտօնը. Նաղար—Ալի Խան ներում է նրա մեղքերը և դարձեալ հաստատում է նրան կաթողիկոսական աթոռի վրայ:

Բուտիկէի զեկուցումից տեղեկանում ենք, որ պահուել է այն ֆիրմանը, որով Նաղիր—Շահ նշանակել է Անտոնիոս I կաթողիկոսին, նոյն Շահից նշանակուել է նաև Նիկողայոս կաթողիկոսը. որ վրաց թագաւորները շատ անգամ ինքնադուրս կառավարել են եկեղեցական գործերը: 19-րդ դարի սկզբին, միացման ժամանակ վրաց եկեղեցականութեան մէջ տիրում էր խորին տգիտութիւն, կաշառակերութիւն, եպիսկոպոսները կոշտպտում էին եկեղեցական կայքերը, յափշտակում և վաճառում էին սրբազան անօթներն ու սպասները, հոգ չէին տանում ժողովրդի լուսաւորութեան և հոգևոր դաստիարակութեան վրայ:

Երկրի և եկեղեցու այս ողբալի վիճակը շատ վաղ ժամանակներից դրդել է վրացիներին, բիւզանդական կայսրութեան անկումից յետոյ, օգնութիւն սպասել ռուսաց թագաւորներից: Երբ Ախալցխայի և առհասարակ հարաւ—արևմտեան գաւառները իսլամն ընդունեցին, կաթիլի Ալէքսանդր թագաւորը 1492 թուին դեսպանութիւն ուղարկեց Մոսկուա, Իսահան III. թագաւորի մօտ. դեսպանները նկարագրեցին ժողովրդի ողբալի թշուառութիւնը, երկրի աւերումը, եկեղեցիների կործանումը, հոգևորականների տգիտութիւնը և խնդրեցին ռուսաց թագաւորից հովանաւորութիւն և օգնութիւն. Սալայն օգնութիւն չէր ստացւում և թուրքերն ու պարսիկները փոփոխակի աւերում էին Վրաստանը:

Երկրորդ անգամ դեսպանութիւն ուղարկեց Ռուսաս-

տան վրայ Ալեքսանդր II. թագաւորը, այդ մասին պատմում է Խոսեւրիանի՝ վրաց առաջին եկեղեցական պատմաբանը հետեւեալը. «Ներքին երկպառակութիւններով հիւժուած Վրաստանը ենթարկուեց նոր արհաւիրքի. Ալեքսանդր թագաւորի դեռպանները Մոսկուայում գանգատուում էին, թէ Շահ-Աբբաս Մեծ, որ աշխատում էր Վրաստանի հովանաւոր հանդիսանալ, թշնամացաւ Վրաստանի պատճառով ռուսաց թագաւորի հետ: 1587 թուին Ալեքսանդր II յայտարարեց իրան Ռուսաստանի հարկատու ուղարկեց Մոսկուա Խաննիկիյ քահանային, Կիրիլլին և ուրիշներին, նրանց միջոցով ազատում էր Ֆեօդոր Խաննովիչ թագաւորին, Վրաստանն առնել իւր հզօր պաշտպանութեան ներքոյ և ազատել անհաւատներէ: Ֆեօդոր Խաննովիչ առաւ Վրաստանը իւր հովանու տակ և ուղարկեց այնտեղ ուսեալ հոգեւորականներ, եկեղեցու վիճակը բարեկարգելու համար. նոյն ժամանակ ռուսաց Իօվ (Յօր) պատրիարքը հաւատոյ թուղթ ուղարկեց վրաց կաթողիկոսին»:

Երրորդ անգամ դեռպանութիւն ուղարկեց Մոսկուա նոյն Ալեքսանդր թագաւորը Բօրիս Գօդունովի մօտ. դեռպանները պատմեցին երկրի թշուառութիւնը և յիշեցրին ռուսաց օգնութեան խոստումը, և հրաւիրեցին իրապէս տրեւելու Վրաստանին: 1616 թ. Թէյմուրազ I թագաւորն ուղարկեց Միխայիլ Ֆեօդորովիչի մօտ դեռպանութեամբ Խարիտոն վանականին և խնդրեց պաշտպանութիւն պարսից Շահ-Աբբաս թագաւորի դէմ. Ռուսաստանը խաղաղութեան դաշն կնքեց Պարսկաստանի հետ, և Վրաստանն առ ժամանակ հանգստացաւ: Նոյնպիսի հանգամանքների մէջ տեղի ունեցաւ վերջնական միացումը, սկսուելով Կատարինէ II-ի և վերջանալով Պաւել I-ի օրով:

Եկեղեցու միացման մասին Բուսկեիչ յայտնում է, թէ ս. Սինոդը միջամտել է վրաց եկեղեցու գործերին միմիայն 1811 թուի բարձրագոյն հրամանով, և այդ կատարուել է Կովկասի իշխանութեան, գլխաւորապէս վրացի փոխարքայ Յիցիանովի ջանքերով: Առաջին անգամ 1809

Թուին գեներալ Տորմասով գրում է Սինոդի պրոկուրոր Գոլիցին իշխանին վրաց եկեղեցին բարեկարգելու անհրաժեշտութեան մասին։ Սրա վրայ կաթողիկոսին կանչում են Պետերբուրգ, բանակցութեան համար։ Նոյն Տորմասով 1811 թ. մի գրութեամբ ներկայացնում է իւր կարծիքը Գոլիցին իշխանին, վրացի Վարլաամ եպիսկոպոսին, որ էրիսթով իշխանների տնից էր, նշանակել Վրաստանի էկզարխ և Մցխէթի ու Գարթալինայի Միտրապոլիտ, իսկ Անտոնիոս կաթողիկոսին յատկացնել տարեկան 6000 ռ. կենսաթոշակ և պահել Ռուսաստանում։ 1811 թ. կայսրը հրամայում է Սինոդին քննել խնդիրը։ Նիտերին մասնակցում էր նաև Անտոնիոս կաթողիկոսը, որ նկատելով ընդհանուր տրամադրութիւնը, բարձրագոյն անունով խնդիր տուեց, որ արձակեն իրան կաթողիկոսական պաշտօնից։ 1811 թ. յունիսի 10-ի հրովարտակով յանուն Սինոդի կայսրը արձակեց կաթողիկոսին պաշտօնից թողնելով աստիճանը և տիտղոսը։

Իհնչպէս էր վրաց եկեղեցու վիճակը ռուսաց իշխանութեան և ո. Սինոդի իրաւասութեան ներքոյ։

Մինչև 1817 թիւը էկզարխները վրացի էին և Սինոդի կարգադրութիւնները եկեղեցու կառավարութեան նախկին եղանակը փոխելու վերաբերմամբ լինում էին վրաց բարձր հոգևորականութեան համաձայնութեամբ, — ասում է Ստեփան եպիսկոպոս, ընդդէմ Լէօնիդի և Կիւրիոնի։ 1817 թուից սկսեցին նշանակել ռուս եպիսկոպոսներ, այդ մասին միջնորդել են իրանք՝ վրացիք, որոնք բարձր պաշտօններ են ունեցել երկրում։

Կիւրիոն եպիսկոպոս առ այդ նկատում է, որ բարձր պաշտօնեաները չեն միջնորդել Կովկասում ռուս էկզարխ նշանակելու։ Միակ վրացի փոխարքան՝ իշխան Յիցիանով (1802—1806), ռուսացած վրացի էր, նոյն իսկ վրացերէն չէր խօսում. նա ևս չէ միջնորդել ռուս էկզարխ նշանակելու համար։ Նրա նախնիքը զաղթել են Ռուսաստան Գարթալինայի արքայական տոհմի հետ 1724 թուին, և երբ Յիցիանով նշանակուեց փոխարքայ, սկսեց վրէժ առ-

նել նոր արքայական տնից և վրացիներից:

Շարունակելով իւր բացատրութիւնները, Ստեփան եպիսկոպոս աշխատում է հերքել հակառակորդների մեղադրանքները եկեղարխների կառավարչութեան դէմ. զըրպարութիւն է համարում այն, թէ եկեղարխները կառավարում են իրանց սիրելիների ձեռքով. պնդում է, որ Վլադիմիր և Ֆլաւիան եկեղարխները երբէք կառավարութեան ղեկը իրանց սիրելիներին չեն յանձնել, իսկ Իսիդոր, Իօաննիկիյ և Պալլադիյ, ինչպէս և Պաւէլ իրանց անբիծ վարչական գործունէութեան համար մեծ յարգանք և սէր են վայելել:

Վրաց սեմինարիաները փակուել են վերջին կաթողիկոսի՝ Անտոնիոսի ձեռքով, չեն բացուել առաջին վրացի եկեղարխների օրով, թէ սեմինարիաներ և թէ շատ ուրիշ դպրոցներ բաց են արել ուսն եկեղարխները:

Ինչ վերաբերում է կրօնական ղգացման վերանալուն, Բուտկեիչի կարծիքով այդ պէտք է վերադարձնել ոչ թէ եկեղարխների կառավարութեանը, այլ ժամանակի ոգուն. իսկ Վրաստանի վերաբերմամբ մասնաւորապէս հոգեւորականութեանը, որ աւելի քաղաքականութեամբ է զբաղւում, քան հոգեւոր հովուութեամբ:

Ստեփան եպիսկոպոս հերքում է այն մեղադրանքը, թէ եկեղարխները հալածել են ինչ որ վրացական է. գուցէ նրանք հալածել են վրաց եկեղեցու մէջ մտածող սովորութիւնները, որոնք արգիւնք էին անցեալ շրջանի և բարբարոսների ազդեցութեան: Եկեղեցական լեզուն մնացել է վրացերէնը. Սինոդական կանտորան Թիֆլիզում հրատարակում է ժամասացութեան գրքեր վրացերէն, վրացական ցենզուրայով և խմբագրութեամբ: Մայր եկեղեցում կատարւում է ռուսերէն ժամասացութիւն միայն տօն օրերին. ամբողջ Իմերէթում բոլոր քահանաները վրացի են, նոյնը Գուրիայում և Մինդրելիայում. վրացի էին նաև վերոյիշեալ տեղերի եպիսկոպոսները և բոլոր վանքերի վանահայրերը, նոյն իսկ Թիֆլիզում քահանաների մեծ մասը վրացիներ են և ժամասա-

ցութեան լեզուն վրացերէնը:

Ստեփան եպիսկոպոս բերում է փաստեր, ցոյց տալու համար, թէ իրանք վրացիք խնդրել են քահանաներին հոգեհանգիստ, մազթանք և ուրիշ կարգեր կատարել սլաւոներէն, մի գիւղական հասարակութեան մէջ վրացի ծխականներն ստիպել են քահանային ղառակի առաւօտեան ժամերգութիւնը կատարել ռուսերէն:

Վոստորգով քահանան խոհեմութեամբ շօշափելով խնդիրը պատմական և կրօնական տեսակէտից, ծանրանում է դործնական, եկեղեցական բարիքի տեսակի վրայ, բացատրում է, թէ ռուսները ժամապաշտութեան լեզուն դարձրել են ռուսերէնը ոչ վրացիներին, այլ կովկասում բնակող ուրիշ յունադաւան ժողովուրդների՝ աբխազների, օսերի, ուտէացիների և յունադաւան հայերի մէջ: Նա դեռ մեղադրում է վրացիներին, որ անարդարացի կերպով աշխատում են բոլոր լեռնական ցեղերի մէջ, որոնք վրացերէն չեն խօսում և չեն հասկանում, իրանց լեզուն մայրենի լեզու դարձնել և դպրոցներում աւանդել: Պնդում է, որ Վրաստանում, Իմերէթում, Մինգրելիայում և Սուանէթում ռուս եկեղեցական իշխանութեան կողմից ոչինչ ջանք չէ եղել եկեղեցական տեղական լեզուն վերացնելու, Իմերէթի 440 քահանաներից, ըստ Վոստորգովի, հազիւ 25-ը սեմինարական կրթութիւն ունին, մնացածները ռուսերէն չգիտեն: Անդրկովկասում կայ 1300-ից ոչ պակաս զուտ վրացական ծուխ, վրացերէն ժամատացութեամբ: Ժամատացութիւնը կատարւում է ռուսերէն քաղաքներում և գլխաւոր առևտրական կետերում, այն էլ ոչ ամեն տեղ, ռուսաց եկեղեցիները շատացել են և ռուս քահանաներ են նշանակուել: Այն տեղերում, որտեղ ռուս ժողովուրդը գաղթականութեան շնորհիւ բաղմացել է: Սինոդական կանտորը պաշտօնական կարգադրութիւններով արգելել է վրաց լեզուի դորժածութիւնը միմիայն Սոխումի թեմում, որի բնակիչների՝ աբխազների ինչպէս և մինգրելների մայրենի լեզուն, ըստ Վոստորգովի, վրացերէնը չէ: Ընդհանուր կարգա-

գրութիւններ լեզուի արդելման մասին եղել է միմիայն այն եկեղեցիների վերաբերմամբ, որոնք խառն ծախ են ունեցել, բաղկացած վրացիներից և ռուսներից: Վոստորգով կարծում է, որ վրացիք ոչ միայն իրենց աղգայինն են ուզում պահպանել, այլ և ձգտում են ուրիշներին իրանց մէջ ձուլել, ուստի և եթէ աւտոկեֆալիա տրուի, ռուսները և միւս յունագաւան ժողովուրդները կը տուժեն:

Պրոֆեսոր Մառի նկատողութեանը, թէ կրօնական կրթութեան անկման պատճառն այն է, որ Կովկասի եկեղեցական իշխանութիւնը չի հրատարակում և տարածում ժողովրդի մէջ ս. Գիրքը, Սրբոց վարք և եկեղեցական գրքեր վրացերէն լեզուով, ինչպէս անում են հայերը հայոց լեզուով,—Վոստորգով պատասխանում է, որ այդ գործի գծաւարութիւնը և նիւթական միջոցների պակասութիւնը առ հասարակ ամբողջ Ռուսաստանի համար է, և որ այդ կողմից դեռ առաւելութիւն տրւում է վրաց եկեղեցուն: Մի գարի ընթացքում ռուսաց եկեղեցական իշխանութիւնը ծախսել է եկեղեցական արարողութեան և սրբազան գրքերի հրատարակութեան վրայ 300,000 ռուբլի. ռուսաց գանձարանը տալիս է վրաց եկեղեցուն գրաւած կալուածների փոխարէն տարեկան 125,000 ռուբլի, վրաց հոգևորականութեանը տրւում է ռոճիկ տարեկան 660,000 ռուբլի. հոգևորականներին — 39,000 ռ. եկեղեցական դպրոցներին — 200,000 ռ. հոգևորականութեանը կենսաթոշակ և նստատ — 150,000 ռ. այսպիսով վրաց եկեղեցին ստանում է, ռուսաց եկեղեցու հետ համեմատելով, երեք անգամ աւելի: —

Վերոյիշեալ բոլոր բացատրութիւններից յետոյ աւտոկեֆալիայի հակառակորդները, Ստեփան եպիսկոպոս և Բուտիկիչ ու Վոստորգով աւագ քահանաները խնդիրը եղրափակում են այսպէս.

1801 թուին, միացման ժամանակ վրաց թագաւորութեան սահմանները փոքր էին, այժմեան Մոսկուայի նահանգի չափ, բնակչութեան թիւը հասնում էր 160,000-ի, որի կէսը հայեր էին: Իմերէթը, Մինգրելիան, Աբխա-

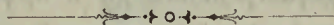
ղիան, Կարսի և Ռաթումի շրջանները յետոյ են միացել Ռուսաստանին և ուրիշ պայմաններում. արդեօք աւտոկեֆալիան 1801 թուի վրաստանին պէտք է տալ, թէ ներկայ վրաստանի էկզարխութեանը, տերրիտորիալ պէտք է լինի, թէ ցեղական՝ միայն քարթվել ցեղի համար. գուցէ իսկերէները, մինգրէները, գուրիացիք իրանց ինքնավար եկեղեցին են ուզում ունենալ: Յեղական աւտոկեֆալիան կը դժուարացնէ եկեղեցական իշխանութեան սահմանները որոշել. նոյն տեղում հարկաւոր կը լինի նոյնադաւան զանազան աղգերի համար զանազան եպիսկոպոսներ, որ հակառակ է եկեղեցական կանոններին. իսկ տերրիտորիալ ինքնավարութիւնը մեծ խառնակութիւններ առաջ կը բերէ զանազան ժողովուրդների մէջ, ինչպէս Ռաբլանեան թերակղզում: Վոստորգով պնդում է, թէ վրացի ժողովուրդը աւտոկեֆալիա չի ցանկանում. 1905 թ. Կուրիայի անկարգութիւնների ժամանակ, երբ Սուլթան-Կրիմ-Գիրէյ շրջեց գիւղերը, բնակիչների կողմից շատ գանգատներ եղան իրանց կացութեան մասին, բայց ոչ մի գանգատ եկեղեցու կառավարութեան մասին: «Ռուսակայա մըու» ամսագրի 1906 թ. 6—7 համարների մէջ տպուեց Խախանովի յօդուածը «Грузинская печать о гогу. думѣ», որի մէջ բերուած են ժողովրդի զանազան պահանջներն ու պետիցիաները, բայց ոչ մի պահանջ եկեղեցու կառավարութեան վերաբերեալ: Վրացի ժողովուրդն ամէն տեղ անտարբեր է դէպի եկեղեցին ու կրօնը, ուստի և եկեղեցու կառավարութեան այս կամ այն ձևը նրան չի հետաքրքրում: Աւտոկեֆալիա տրուելով, պետութիւնից եկեղեցուն տրուող օժանդակութիւնը պէտք է դադարի, իսկ այդ չիօթութիւններ և անկարգութիւններ առաջ կը բերէ եկեղեցու վարչութեան մէջ: Տերրիտորիալ աւտոկեֆալիան անիրագործելի է խառն բնակչութեան պատճառով:

Գտնելով աւտոկեֆալիան վրաց եկեղեցու համար կորստաբեր, Վոստորգով առաջարկում է կամ պահպանել էկզարխութիւնը և եկեղեցու վիճակը բարեկարգել, կամ,

վերացնելով էկզարխութիւնը, հիմնել երկու մետրապոլիտութիւն. մէկը վրացական—Վրաստանի, Իմերէթի, Մինգրելիայի և Գուրիայի համար, աթոռը Մցխէթում, միւսը ռուսական—ռուսաց և միւս յունագաւառն ժողովուրդների համար, աթոռը Թիֆլիզում. վերջինիս թեմերը լինելու են Թիֆլիզի և Բոռչալուի գաւառները, Կարսի շրջան, Երևանի, Գանձակի և Բաղուի նահանգները, երկու մետրապոլիտութիւնների ներքին կազմակերպութիւնը պէտք է լինի յար և նման Ռուսաստանի միւս մետրապոլիտութիւններին, երկուսն էլ պէտք է ենթարկուած լինին ո. Սինոդի իրաւասութեանը, թեմական եպիսկոպոսները պէտք է ընտրուին մետրապոլիտական ժողովում. վերջինս պիտի կառավարէ նաև եկեղեցու ներքին գործերը, եպիսկոպոսները պարտաւոր են դիտենալ պետական լեզուն, ինչպէս նաև թեմական վարչութիւնների անգամներն ու պաշտօնեաները և բոլոր եկեղեցական դպրոցների աշակերտները, հոգևոր սեմինարիայում պէտք է ուսանեն միմիայն վրացիք, վրացական մետրապոլիտութեան մէջ: Սինոդն իրաւունք պէտք է ունենայ կարևոր գէպքերում ուղարկել վրաց մետրապոլիտութեան գործերը քննելու համար առանձին էկզարխ: Վոստրոգոմի նախագիծը ձայների մեծամասնութեամբ ընդունուելով նախապատրաստական ժողովից, պէտք է առաջարկուի ի մօտոյ գումարուող ընդհանուր ռուսական եկեղեցական ժողովին:

Մ. Բ. Ղազարեան.

Պետերբուրգ.

ԶՈՋԱՆՑ ՏԱՆ

ՍԱՍՄԱՅ ԺՌԵՐ

ԴԱԽԻԹ ԵՒ ՄՀԵՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊԻ

Պատմականը, Գիցաբանականը եւ Կենցաղականը

Արարատի 1906 ամի Ապրիլի համարում (էջ 328—342) «Մամիկոնեանց Պատմութիւն» վերնագրով մեր գրուածքում այն միտքը յայտնեցինք, որ Մամիկոնեանք ոչ միայն հնումը, այլեւ յետոյ մեր Սասմայ ծոնը, ԴԱԽԻԹ ԵՒ ՄՀԵՐ Ազգային-Ժողովրդական վէպի նիւթ են դարձել: Ապա միևնոյն վերնագրով «Յաւելուածի» տակ Արարատի նոյն տարուան Յունիս-Յունիս (էջ 597—605), Օգոստոս-Նոյեմբեր (էջ 712—732) եւ Դեկտեմբեր (էջ 861—879) համարներում հետզհետէ ստիպուեցանք մեր ատածը պնդել եւ ցոյց տալ, թէ ոչ միայն Մամիկոնեանք, այլեւ Արծրունիք եւ Բագրատունիք եւ ուրիշները՝ մերայիններ եւ ծոտրներ նոյնպէս դարձել են ունարկոյ մեր վէպի: Եւ վերջերս մեր բարեկամների եւ ծանօթների մտերմական առարկութիւններն ու հակաճառութիւնները բանն այնտեղ հանցրին, որ մենք ստիպուեցանք աւելի եւս խորասուզուել նիւթի մէջ եւ նկատեցինք շատ աւելի պատմական, այլեւ դիցաբանական եւ կենցաղական նիւթեր եւս: Այս վերնագրի տակ ահա ուզում եմ հետզհետէ հրատարակել ուսումնասիրութեանս արդիւնքը:—

Յաճախակի կրկնութիւններից եւ երկար վկայութիւններից խուսափելու համար, հրատարակում եմ նախ վէպի 1874—1906 թուականի տասներեք հրատարակութեանց հայ գիւցաղների ճիւղագրութիւնը, որ վաղուց ձեռքի տակ պատրաստ ունէինք: Այսպէս ընթերցողը մի համատեւ ակնարկով կը նկատէ այն, ինչ որ յաճախակի կըրկ-

նութեամբ ձանձրոյթ է պատճառում. իսկ որ գլխաւորն է ուղղակի և կողմնակի ապացոյցները երկար ծանօթութիւններով միթացնում են նիւթը ըստ երեւոյթին երբեմն երկրորդական խնդրով, որ սակայն անհրաժեշտ է լինում աւելի պարզ և հիմնաւոր դադաւար տալու համար:

№ 1, ՍՊ, ՄՂբ.

Սատունցի Գաիր կամ Մնեի Դուռ: Գ. Սրտանձառեանի Գրոց-Ֆրոցի Կ. Պոլիս 1874, Մշոյ բարձր խառն Բաղիշու, արտապել է Գ. Պատկանեանը՝ *Материалъ для изученія Армянскаго Нарѣчія*, Выпускъ II, Мусекій Діалектъ, К. II. Наткановъ, Санктъ Петербургъ 1875, էջ 1—27.

Բաղդըստ խալիֆայ կապաշտ 1 ՝ հայ տարածցի աղջիկ 1

Աբառնելիք՝ Կապուտկոյի Սանատար՝ Կապուտկոյի թագաւորի չքուղջի 1 թագաւորի զայվաջի 1.

՝ ա. Մըսրայ թագաւորի կինը ՝ ք. Կապուտկոյի թագաւորի աղջիկ 1

Մարանելիք

Յռան վէգի 2, Չէնով Ուկան 2, Ճնճղախորդի 2, Խոր Գուտան 2, Դաւիթ 2 ՝ Խանդուզ խանում Գաղգուանու Ասկրի աղջիկ 3

(Քեռի թորտը Կապուտկոյի թագաւորի որդին պիտի լինի, բայց դնում է Սատուն, «կարգուում» և այնտեղ մնում) 1.

1, Ա. էջ 1—5:—2, Գ. էջ 7—9:—3, Զ. էջ 17:—4, Ը. էջ 23:—

№ 2, ՄԱ, ՄԿԲ.

ԴԱԻԹ. ԵՒ Մ ՀԵՐ Ժողովրդական ղեցազնական վեպ. Մ. Աբեղեան Շուշի, 1889. էջ Գ—Ժ. + 11—61. Մոկաց բարձրառ.

X1

Դաւթի հայրը 1	Չէնով Յովան 1	Վերդո 1	X
— Դաւթի մայրը — Մարամելիք 1			
Դաւթ, Թլօր 2—(Թուլան Դաւթ 3)	— Խանդուլթ Խաթուն 5	Պարոն Ասողիկ	
	— Մհեր 6	Գոհար Խաթուն 7	

(Ողորմիտի մէջ (Դաւթ, Ա. էջ 11) յիշուում են Աբամելիք, Սանատար, Բաղդասար և Մելքսէթ քհանէն, բայց պատմութեան մէջ ոչինչ չկայ նոյառ մասին):

1, Ա. Դաւթ, Ա. էջ 11.—2, Դաւթ, Բ. էջ 13.—3, «Թուլան Դաւթի» ճիշդի հատուածը (էջ 60—61) հմմ. Դարեգին Սարկաւաղի Սամայ Ծուեր, Աբարանի բարբառով, Գ. Դաւթ էջ 32—33 ընդարձակ ծանօթութեան հետ:—4, Դաւթ, ԺԴ. էջ 42, 44.—5, Դաւթ, ԺԲ. էջ 37.—6, Մհեր, Ա. էջ 48.—7, Մհեր, Ե. էջ 55, 57.

№ 3, 9Ս. Աբբ.

ՍԱՍՄԱՅ ԾՌԵՐ Սատունցի Դաւիթ Ժողովրդական վեպի երկու նոր վարկանաներ: Գարեգին Սարկաւազ, թիֆլիս 1892. էջ, Ա.—Ժ. + 1—60 Աջարանի բարբառով:

Ա.

Սենեքերիւմ թագաւոր կռապաշտ 1

Սանասար աստուածապաշտ 1 — Խլաթայ քաղաքացի 2 Ասլիմեղեք աստուածապաշտ 1 — X
Ա թեւաթորոսի աղջիկ 3 — Առուծաձև Մհեր 3 Առուծաձև Մհեր, ըստ Ա-ի 3

Մարամեղեք 3

Յռան-Վէդոյ 3 Փոքրիկ-Ճնճղիկ 3 Դաւիթ — Խանդուխտ խանութ, խաթուն
Ճնճղիկ-Փոքրիկ ըստ Ա-ի: Կապուտկոյի թագաւորի աղջիկ 4
Պղտիկ Մհեր 5 — Գոհար խանութ
Պաճիկ թագաւորի աղջիկ 5ա,

1, Ա. Սանասար և Ասլիմեղեք, էջ 13:—2, Ա. էջ 19, 16:—3, Առուծաձև Մհեր, էջ 20—24.
4, Գ. Դաւիթ, էջ 40—45:—5, Գ. Պղտիկ Մհեր, էջ 49, 59—60:—5ա, էջ 54—55, 59:—

Բ.

Քեռի թոյրոսիկ՝ խանդուլի եղբայր 7

Խոր Մանուկ 7   Ձինով-Յովան 7
 Փերմուսի աղջիկ Դեղձոն Աստ-
 դիկ Երզնկացու նշանածը 8

Թեաթորոս 3

Աղջիկ — Առուծաձև Մհեր 3   Ձինով-Յովան (ըստ Ա.ի Մհերի
 Գ. որդին). խաթայ տէր և Դաւթի
 քեռի ըստ Բ. փոփոխակի 6:

(Յիշու՛մ են նաև Մուշեղ Մշոյ թագաւոր, Ա. էջ 15. Մեղքոն խաթայ՝ և Մխիթար թագաւոր
 Օհան Աղբակեցի Գ. էջ 33):

3, Առուծաձև Մհեր, էջ 20—25:—6, Բ. Առուծաձև Մհեր, էջ 23, ծանօթ. 2:—7, Գ. Դաւթի,
 էջ 25:—Գ. Պղտիկ Մհեր, էջ 53, ծանօթ. 2:—8, Գ. Դաւթի, էջ 54—56:

№ 4, ԳՍ. ՄԿԸ.

ՍԱՍՄԱՅ ԾՌԻՖ Սասունցի Դաւիթ ժողովրդական վէպի երկու նոր վարկանաներ. Գարեգին Սարգսաւազ, ԹԻՖԼԻՍ 1892, էջ Ժ—Ա. + 61—151, Մովսէս Բալասանով:

Կռապաշտ թագաւոր — խաչապաշտ թագաւորի աղջիկ, որ երկու բուռ ծովի ջրով յղանում է 1

Սանատար մեծ աղբէր 1 — թագաւորի աղջիկ 2 Բաղդասար պատի աղբէր 1 — Պղնձէ քաղաքի թագաւորի աղջիկ 2

ա Հայ կին — Մհեր 3 — ք Խաւկա խանութ (— Մարամեկքի խէր) 3 Չէնով Յովան 4 Յոան վերգիւյ 5

Մարամեկքի

Դաւիթ՝ պատկեր անունով 6, Թլոր—6ա. Ծուռ.—6բ. Թուլան—6գ.
— Խանդուլ թաթուն Իրանցի (ըստ Բ.Ի՝ Խոյայ քաղաքից) 7

Մհեր 8 — Հաղարթեղանայ թագաւորի աղջիկ 8

(Յիշուում են և Մելքսէթ քահանայ (Գ. էջ 80), էն վարդապետ (Բ. էջ 68), Էսկ Գեռի թորոտի անունը չկայ, ոչ պատմութեան ոչ էլ ողորմութեան մէջ):

1, Ա. Սանատար և Բաղդասարի ծնունդը, էջ 61—63:—2, Բ. Բաղդասար, էջ 69—79: 3, Գ. Դաւիթ, էջ 80—81:—4, Գ. էջ 89, 95—97:—5, Գ. էջ 117:—6, Գ. էջ 83:—6ա, Գ. էջ 87:—6բ, Գ. էջ 89:—6գ, Գ. էջ 107—108:—7, Գ. էջ 121:—8, Գ. էջ 131—134:

№ 5, ԽԱ, ՎԻՐԵ.

Տղայ Դավթի և Աղջիկ Խանդուկի հեքիաթը. Արարատ 1895 թվ. թվ. էջ 431—438.
 Թիւ ԺԲ. էջ 484—487. Խ.(աշխի) Վ.(արդապետ), Տաճկահայոց բարբառներէ խառնուրդ, սակայն
 տիրողը վանայ բարբառն է:

ա ճոշ կնիկ 2 — Մարայ Մհէր Թագաւոր 1 — և Պատիկ կնիկ 1

Դաւիթ 4—Տղայ 4ա, Տղայ—4բ, Շուն Մեղիք 3 կամ Մարայ Մեղիք 3ա:
 — Խանդուկ խանուր, խաթուն Գլխեցի 5:

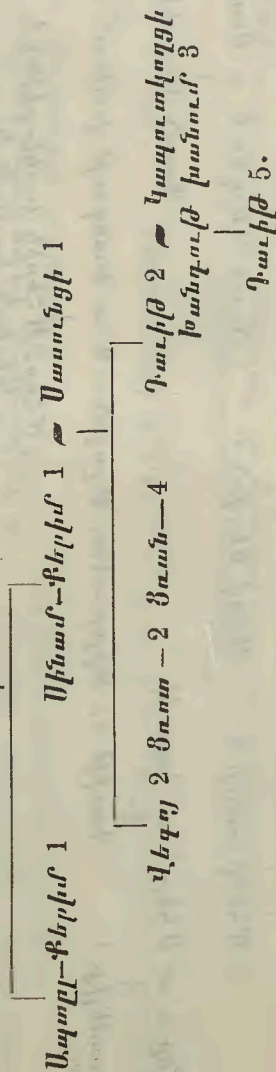
(Դաւթի քեռու մասին խօսք լինում է, բայց անունը չէ յիշուած 5:—Մհէր—Յովան, Թեաթոս
 րոս և Յուան Վեղիկն եղբայրներ են և Դաւթի քեռիքը 6):

1, Ա. էջ 431¹—2, Դ. էջ 431²—3, Բ. էջ 431²—3ա, Թ. էջ 435²—4, Դ. էջ 431²—4ա,
 ԺԳ. էջ 485²—4բ, ԺԴ. էջ 487¹—5, ԺԵ. էջ 484—485, —6, Բ. էջ 435¹:

№ 6, ՀԱ, ԽԼԲ.

Սասունայ Դաւիթ, Խլաթայ բարբառով, Արարատ 1898, թիւ ժ.Ռ.—ժ.Ռ. էջ 520'—525²
անստորագիր, տակայն յայտնի է որ Սարգիս Հայկունունն է:

Հնդայ Մեղեք՝ կռակաշտ 1 = 2էնով Օվանի և 2էնով Սարգսի քոյրը 1

(Քերիւմի թորոտի անունը չէ յիշուում):

1, էջ 520¹, — 2, էջ 522¹, — 3, էջ 524², — 4, էջ 525¹, — 5, էջ 525².

№ 7, ԲԽ, ՄԿԲ.

ՄԱՍՄԱՅ ՓԱՆԿԱԿԱՆՆԵՐ ԿՐԻԹ ԹԱԼԹՈՐ-ԳԱԿԻԹ ԵՒ ՄՀԵՐ. Հայ-ժողովրդական ղեկավարական վեպի նոր վարիանտ, ժոկաց բարբառով. Բ. Խալաթեանի վարարչապատ 1889: Էջ Ա.—Է. 1—74:

X

ՄՀԵՐԻ ՀԱՅՐԸ 6   ՁԷՆՈՎ ՅԵՌՈՎԱՆ 6   ՅՈԱՆ ՎԵՐԳԵՈ 6   ՍԱՌԱՅ 7

ՄՈՐԱՄԵԼԵՐԻ ԿԼԵՆԸ 1   ՄՀԵՐ 1   ՀԱՅՐԱՀԻ

ՄՈՐԱՄԵԼԻԿԸ 1

ԴԱՐԻԹ 1, ԹՂՐՈՐ — 1 ա, ԹՂՈՂԱՆ — 2   ԽԱՆԴՈՒԹ ԽԱԹՈՆ 3

ՄՀԵՐ, ՄՀԵՐԻԿ (—ՐԿԷ—ՐԿԼԵՆ) 4

ՊԵՆՀԱՐ ԽԱԹՈՆ 5.

(Երեք ճիւղի՝ ԹՂՐՈՐ-ԴԱՐԻԹ, էջ 1, ԹՂՐՈՐ-ԴԱՐԻԹ և ԽԱՆԴՈՒԹ ԽԱԹՈՆ էջ 44 և ՄՀԵՐ էջ 51, ողորմականների մէջ յիշուած են ՄԵԼԵՍԵԹ քահանայ, Սանատար և Բաղդասար. բայց պատմութեան մէջ ոչինչ չկայ սոցա մասին:—Քեռի Թորոսի անունը չէ յիշուած և ոչ պատմութեամբ):

1, ԹՂՐՈՐ-ԴԱՐԻԹ, Ա. էջ 1—3:—1 ա, Բ. էջ 7:—2, Ողորմականների մէջ, էջ 1, 44 և 51:—3, ԹՂՐՈՐ-ԴԱՐԻԹ և ԽԱՆԴՈՒԹ ԽԱԹՈՆ, Ա.—Դ. էջ 44—50:—4, ՄՀԵՐ, Ա. էջ 1, 2. էջ 66, 68, Թ. էջ 73, Բ. էջ 70:—5, ՄՀԵՐ, Ե. էջ 63:—6, ՄՀԵՐ, Դ. էջ 58:—7, ՄՀԵՐ, Դ. էջ 52—60:—8, ՄՀԵՐ, 2. էջ 64—67.

№ 8, ՀԷԲ, ՄԿՃ.

ԼՄԻՆԵԱՆ Ազգաբնական ժողովմուն հրատարակութեամբ Լաղարեան ճեմարանի Արեւելեան
Լեզուաց, Հատոր Բ. Ժողովրդական վէպ և հէքէաթ. հաւաքեց Ս. Հայկունի: Ժողովրդական վէպ
1. Սանասար և Բաղդասար (Մոկաց ձիւղ) էջ 1—14:—2. Դաւիթ և Մհեր (Մոկաց ձիւղ) էջ
19—50. Մոսկուա — վաղարշապատ 1901:

Կառավարչութեամբ Սենաթերիւմ 1 և Խաչատրաշտ Թագաւորի աղջիկ 1

Սանասար (մի կուց ծովի ջրից՝ թամաճ տղայ) 1 Բաղդասար (կիսատ կուց ջրից՝ կիսատ տղայ) 1
և Գեառուսն-ճեղ-Մամ Կըրխաշլու, Չինմա- Կըրխաշլուի՝ Գեառուսն-ճեղ-Մամի քոյրը,
չինու Թագաւորի աղջիկ 2 Չինմաչինու Թագաւորի աղջիկ 2

Գեառուսն-ճեղ-Մամ 3 Զիւլ Մհեր, 2, 3 Մարայ մեղքի կինը տաճիկ 3 Անուրդ 2
Չէնսով-Յովան

Մուղիք (խոր անուան վրէժն) 3
Դաւիթ, 3 Թուլ—Յա, Թաուլան—Յը և Խանդիւթ Խաթուն Թաւրիզցի 4

Պղտիկ Մհեր = Դաւիթ Մհեր 5

(Ողորմիտի մէջ միշտ Է և Յոան վերջոն (Դաւիթ և Մհեր, էջ 19), խիստ Գեռի Թաւրիզ Է
միշտ Է ոչ Դաւիթ և Մհերի ողորմիտի և ոչ էլ պատմութեան ճշմարտութիւնը):

1, Սանասար և Բաղդասար էջ 3—5:—2, էջ 10—14:—3, Դաւիթ և Մհեր, էջ 19—21:—
Յա, էջ 29, —3ր, էջ 34:—4, էջ 38—39, 42:—5, էջ 19, 44:—6, էջ 24, 29, 42:

№ 9, ՀԷԴ, Շաբ.

ԷՄԻՆԵՆ Ազգագրական ժողովածու հրատարակութեամբ Լազարեան ծննդարանի Արեւելեան լեզուաց. Հատոր Դ. հաւաքեց Ս. Հայկունի. Մակուա—վաղարշապատ 1902: Յաւելում. Հայ ժողովրդական վեպեր Դաւիթ եւ Մհեր (Շատակի բարբառով) էջ 369—398:

X

Քեռի-թուրոսի քոյրը 2 Մհեր թագաւոր 1 Մարայ մեկէքի կինը 1 Զէնով-Յովան 7

Մարայ մեկէք 1 Մեկէք 3

Դաւիթ 1, Թլով—4, Թլով—4ա, Թառլան—4բ.

Խանդուլթ խանըմ, խաթուն, Օղան—Տողան

Թագաւորի աղջիկ 5

Մհեր (Դաւիթ խոր անունը դրեց) 6

(Մեկէքիւթ քահանան յիշուում է միայն ողորմիտում:—Քեռի թորոսը ոչ մի ողորմիտում չէ յիշուում բացի այս պատմութեանց):

1, Դաւիթ եւ Մհեր, էջ 369—370:—2, էջ 376, 389:—3, էջ 384:—4, էջ 372:—4ա, էջ 376:

4բ, էջ 382, 394:—5, էջ 385—388, 392:—6, էջ 392:—7, էջ 373, 375:

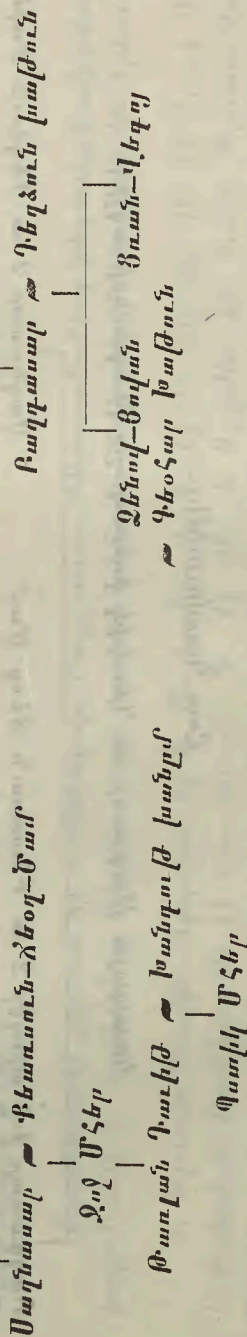
№ 10, ՀէԴ, Արճ.

ԴԱԽԻՓ ԵՒ ՄՀԻՐ (Արարատեան ճիւղ) Հայ ժողովրդական վէպ: Էմիլենան Ազգագրական ժողովածու հրատարակութեամբ Լաղարեան ճեմարանի Արևելեան լեզուաց, Հատոր Դ. հաւաքեց Ս. Հայկունի: Մոսկուա—Վաղարշապատ 1902. Յաւելում թիվ 399—462:

Ա.

Ըստ Ողորմիսի, թիվ 403.

X

Բ.

Ըստ Պատմության.

Կուսակցության ժողովուրդը — Կուսակցության ժողովուրդի աղջիկ

Բաղդասար լող ախպեր 2 — Փետրուսյան ճեղք Ծառ
Պրնճեք քաղաքի ժողովուրդի աղջիկ 2ա — Մհեր ժողովուրդ 2 — Բ Մարայ Մեղիքի մայրը 3. Յուսուփ Բեգույ 2 Չեքուր Զուլան 2 — Գոհար
խաթուն 4

Դավիթ 3, Թլու — 3 — Մարայ մեղիք՝ Մեղիք 3

Դավիթ 3, Թլու — 3 — Խանդավազ խաթուն Կապուտիկոյ քաղաքի ժողովուրդի աղջիկ 3ա.

Մհեր 4

(Դավիթի խոր անունը վրէն)

1, Ա. Մանասար և Բաղդասար, էջ 404 — 405: — 2, Ա. էջ 408 — 411: — 3, Բ. Մհեր և Դավիթ,
էջ 411 — 413: — 3ա, էջ 438: — 4, Գ. Դավիթ և Մհեր, էջ 448 — 451:

№ 11, ԱԱ. ՄԿԲ.

ԹՂՈՒԱՏ ԴԱՒԻԹ Ժողովրդական Վեպ դրի տուաւ Ա. Անդրեան: Արտատպուած Ազգագրական Հանդիսից, Թիֆլիս, 1902 էջ 3—75, Մոկայ բարբառ:

X

Հայուհի 2 — Մենծ 1 Մհեր 2 — Մարայ Մելիքի կենը 2 2 հնէօվ-Յէօվան 2 — Շիրին Անա-
 — Մելիք 2, Մարայ Մելիք 2
 — Դաւիթ 2, Թլուառ—3, Ծուռ—2, Տղայ —4, Թուրան—5
 — Խանդիւթ խաթիւն՝ խանու՛մ Խոյայ քաղաքից 4
 — Գեուր Թորոսի՝ Թուրոսի քոյրը, որ հինգ եղբայր ունէր 6
 Պղտի—Պղտիկ Մհեր 7

(Ողորմիտի մէջ յիշու՛մ են և Սանատար, Բաղդասար, Քեառուուն—ճեղ Դեղձուն—Մամը, Ճարպա-
 խար—Քամին և Բաթմանայ Բիւղէն: Բայց պատմութեամբ միայն վերջին երկունն են երևում):

1, Թլուառ Դաւիթ, Ողորմիտ, էջ 3, Ա. 4—5, —2, Դ. էջ 8—10, —3, Բ. էջ 7, —4 Դաւիթ
 և Խանդիւթ խաթիւն, Ա. էջ 28—30, —5, Դ. էջ 36. և Ողորմիտ էջ 3, —6, Թլուառ Դաւիթ,
 Դաւիթ և Պղտիկ Մհեր, Դ. էջ 41—43, —7, Բ. էջ 38 և Ողորմիտ էջ 3, —8, Ե. էջ 43, Դաւիթ և
 Խանդիւթ խաթիւն, Դ. էջ 34 և Ողորմիտ էջ 3.

№ 12, ԱԱ. Աբբ.

ՍԱՄԵԱՅ ԾՌԵՐ (Արարատեան բարբառով). Ա. Աբեղեան, Արտատպուած Ազգագրական հանդիսից Թուրատ Դաւթի հետ միասին, էջ 46—73, Թիֆլիս 1902.

Կռապաշտ թագաւոր — Գրիտունէի ակաթիկ Բեռի թորոսի քոյրը 1

Սանասար 1 — Գրիտունէի աղջիկ

Բաղդասար 1 — Գրիտունէի աղջիկ 1

Իշխան 2

Աբլաղ 2 — Բաղդատայ կռապաշտ խալիֆայի նշանածը 2

Դառնիկ Որբիկ 3 — Գրիտունեայ «իրենց սերունդից, իրենց ազգից» Յա,

Ծուռ Դաւիթ 4 — Խանդութ խանուփ, Մարայ մելիքի նշանածը, հայրը Դլաթցի և Մարայ մելիքի հպատակ 4.

Մհեր, Մեծ Մհեր 4ա

Թլօլ Դաւիթ 4ա

Պղտի Մհեր 4ա.

1, Ա. Սանասար և Բաղդասար, էջ 48—49: - 2, Բ. Աբլաղ և Իշխան, էջ 49—50: - 3, Դ. Դառնիկ-Որբիկ, էջ 53—54: - 3ա, էջ 64: - 4, Դաւիթ, էջ 64—68: - 4ա, էջ 73.

№ 13, 1ԱՀ, ՆԲԸ.

ՄԱՍՄԱՅ ԾՌԵՆԻՔ Ժողովրդական վէպ (Նոր-Բայադէզի բարբառով) գրի առաւ Ե. Լալայեան
էջ 1—48. Արտատպած Ազգագրական Հանդիսից (1906 ամի թ. 1, էջ 37—82) թիֆլիս, 1906.

Պատկերազարդողի թագաւոր 1

Փերդաս խանըմ, ջրով յղանում է 2 թորոս 2 = ֆեռի թորոս

Ղլաթայ թագաւոր Շրմշիկ 4 Սհեր 4 Զոլ—5 Սալրայ կռակաշա թագաւորի որ-
խաթունն այրի կինն 6. | զու Մորայ փաշայի կինը 3
աղջիկ 6 Մորայ մեկէք 3

Աբաւեկէք 4 Նազու խանըմ Բաղդադու խալիֆի աղջիկը 7 Սանասար 4

Առաջին չորսը ծնունել են Բաղդադում. | իսկ վերջին երեքը՝ Մասունում:

Վսիկ Մխո7 Վեթո7 Յուան—7ա Զէնով Օհան7 Բռնած կուռիկ7 Ճուր կուռիկ8 Թար ճնճղուկ 8 Դարիթ 8
Խանդուլթ խանըմ. կաղզուանի թագաւոր Աբաւ—Մերդայի աղջիկ 9

«Պատկերա ճնունը կը դնեմ. Մհեր, ասաց Դարիթը» 10.

1, էջ 5 (=Աղդ. Հանդ. էջ 39). —2, էջ 6—7 (40—41). —3, էջ 11 (45). —4, էջ 12 (46).
5, էջ 23 (57). —6, էջ 32 (66), 46 (80). —7, էջ 15 (49). —7ա, էջ 18 (52), 27 (61). —8, էջ 17—18
(51—52). —9, էջ 31 (65). —10, էջ 40 (74).

Մ Հ Ե Ր

Մեր ազգային ժողովրդական վէպի գլխավոր գիւցաղներն են Դաւիթ և Մհեր, որոնք առաջին տեղն են գրաւում: Միւս գիւցաղները երկրորդաբար գալիս են վէպի ամբողջութիւնը այսպէս կամ այնպէս լրացնելու: Վէպի ցարդ հրատարակուած պատմուածքներից հնգի ընդհանուր վերնագիրը սոյն երկու գիւցաղների անունն է կրում, ինչպէս որ բնական է և հասկանալի:

Սրուանձտեանցի հրատարակութիւնը կոչում է «Սասունցի Դաւիթ և Մհեր» (№ 1), Մ. Աբեղեանինը (№ 2), Ս. Հայկունու Շատախի բարբառովը (№ 9) և Արարտեան ճիւղը (№ 10) «Դաւիթ և Մհեր» և Բ. Խալաթեանինը (№ 7) «Թլօր-Դաւիթ և Մհեր»¹: Մնացեալներից չորսը Գ. Սարկաւազի երկու փոփոխակները (№ 3 և 4), Ա. Աբեղեանի Արարտեան բարբառովը (№ 12) և Ե. Լալայեանինը (№ 13) «Սասունցի Ծռեր»: Իսկ երեքը Դաւիթ զանազան մակերիւններով, Խաչիկ վինը Տղայ Դաւիթ և Աղջիկ Խանդութ (№ 5), Ս. Հայկունու Խալաթայ բարբառովը «Սասունցի Դաւիթ» (№ 6) և Ա. Աբեղեանի Մոկաց բարբառովը «Թլուստ Դաւիթ» (№ 11):

Այս երկու Դիւցաղներից էլ, ինչպէս նոյն իսկ վերնագրերից երևում է, առաջին տեղը բռնում է Դաւիթը: Դաւիթի մասին թէև համառօտ, բայց բաւական բան տեսել ենք Այսրատի անցեալ տարուան Ապրիլի համարի ծանօթութեանց մէջ, աւելին ու ընդարձակը և իսրայելացոյ Դաւիթ թագաւորի հետ ունեցած նմանութիւնը թողնում եմ ուրիշ անգամուայ համար և այժմ դառնում միւս գիւցաղին՝ Մհերին:

Բոլոր հրատարակութիւններն էլ ունին Մհեր անունը, բացի Ս. Հայկունու մի՝ Խալաթայ բարբառով պատմուած-

1. Բ. Խալաթեանի հրատարակութեան վերնագիրն է. «Սասունցի փահլեւաններ կամ Թլօր-Դաւիթ և Մհեր»: Բանահաւաքի «ընթաց» վերնագիրը, սրբան մեղ է յայտնի, ոչ մի վկայաւոր չունի և ժողովրդի մէջ չէ լսում:—

քից (№ 6, ՀԱ.) Երեքը (№ 1, ՍՊ. № 2, ՄԱ. և № 5, ԽԱ.) ունին մի մի Մհեր, սակայն այն տարբերութեամբ, որ ըստ երկուսի (№ 1, ՍՊ. և № 2, ՄԱ.) Մհերը Գաւթի որդին է, իսկ ըստ մէկի (№ 5, ԽԱ.) Մարայ թագաւոր Մհերը Գաւթի հայրն է։ Այս շփոթութիւնն չէ, այլ թէ կայ ուրեմն երկու Մհեր, մի պատմութիւնը պատկն է, Մհեր Առաջին, իսկ միւս երկուսինը թոռը։ Մհեր Երկրորդ, որ իւր պապի անունով է կոչուել, Եւ յիրաւի ինը փոփոխակում կայ երկու Մհեր (№ 3 ԳՍ. 4, ԳՍ. 7, ԲԽ. 8, ՀԷԲ. 9, ՀԷԳ. 10, ՀԷԴ. 11, ԱԱ. 12, ԱԱ. և 13, ԼԱՀ.)։ Միայն վերջինի (№ 13, ԼԱՀ.) մէջ Մհեր Բ-ի պապը Աբաւմելքն է, իսկ անաչեալ ութի մէջ Մհեր՝ Պատիկ Մհերի պապը՝ կոչուում է Մհեր՝ Մեծ Մհեր։

Մ Հ Ե Ր Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՄԵԾ—ԱՌԻԻԾԱԶԵՆ ՄՀԵՐ

Մեծ—Առիւծաձէ Մհերը յիշում են տասը փոփոխակ ութը համառօտ² և երկուսն ընդաձակ³։ Հինգը միայն

1. Բացի այդ № 12, ԱԱ-ից երևում է, որ կայ և երկու Գաւթի (տես և № 6, ՀԱ.), դարձեալ պապ և թոռ։ Իսկ № 4, ԳՍ-ի խօսքով կարելի է նոյնը պնդել հակառակ իւր իսկ հաղորդած տարբեր ճիւղաղբութեան։ Մեռածի, ծնողների, բնականաբար աւելի պապի կամ տատի, ինչպէս առ հասարակ մեծաւոր սիրելիների անունով կոչուելը նոյն յիշատակը պահելու համար, Հայոց, ինչպէս և ուրիշ ազգերի մէջ հնազոյն ժամանակներէից ցարգ կայ։

2. Համառօտներն ըստ կարգի են 1. № 12, ԱԱ. Արք. Սասնայ Ծաւեր, Դ՝ Գաւթի, էջ 73, ունի միայն անունը։—2, № 10, ՀԷԳ. Արճ. Բ. Գաւթի և Մհեր, էջ 411։—3. № 11, ԱԱ. Մհր. Քլուատ Գաւթի, Ա. էջ 4—5։—4. № 9, ՀԷԳ. Շառ. Գաւթի և Մհեր, էջ 369—370։—5. № 8, ՀԷԲ. Մհր. Գաւթի և Մհեր, էջ 19—20։—6, № 7, ԲԽ. Մհր. Քլոր Գաւթի և Մհեր, Ա, էջ 1—3։—7, № 5, ԽԱ. Վար. Ա.—Դ, էջ 431—432։—8. № 4, ԳՍ. Մհր. Սասնայ Ծաւեր. Դ՝ Գաւթի, էջ 80—83։—

3. Ընդարձակներն են 1. № 13, ԼԱՀ. ՆԲԸ. Սասնայ Ծաւեր,

նորան տալիս են մակդիր, չորսը Մեծ կամ Զոջ, իսկ մինը Առիւծաձեւ¹: Փոփոխականերից չորսը նորա հօր և մօր անունը չգիտեն (№ 5, ԽԱ. 7, ԲԽ. 9, ՀԷԴ. 11, ԱԱ. և 13, ԱԱ. Արբ. մայրը՝ Փիրզատ, Պապի դուստրը), իսկ հինգը գիտեն, չորսը նորան համարում են Սանասարի որդի (3. ԳՍ. 4, ԳՍ. 8, ՀԷԲ. 10, ՀԷԴ. ըստ ողորմիսի, մինչդեռ պատմութեամբ Բաղասարի) և երկուսը Դաւթի (№ 12, ԱԱ. և 4, ԳՍ.)²: Այս հնգից երկուսը նորա մօրը համարում են Խլաթցի (№ 3, ԳՍ. 12, ԱԱ.), որոնցից վերջինը նորան կոչում է Խանդութ խանում. մէկը, առանց մօր անունը տալու ասում է Թագաւորի աղջիկ (№ 4, ԳՍ.), իսկ երկուսը անուանում են Կրխասչու.՝ Քառսուն ճեղք ծամ (№ 8, ՀԷԲ. և 10, ՀԷԴ.) և համարում Զինմաչինու Թագաւորի աղջիկ: Մհերը միայն մի փոփոխակում կոչում է Մսրայ Թագաւոր (№ 5, ԽԱ.) մինչդեռ ըստ մնացեալների ի հարկէ նա Սասունումն է իշխում և երկուսը նոյնպէս կոչում են նորան Թագաւոր (№ 9, ՀԷԴ. 10, ՀԷԴ.):

Ընդարձակ փոփոխականերից առաջինի բովանդակութիւնը հետեւեալն է.—Մըսրայ կռուալաշտ Թագաւորը արշաւում է Հայաստուն, ջարդում է Կապուտկոյլ նստած մեր Պապ Թագաւորի զօրքը և բազմաթիւ զներինքն տանում, հայ աղբը փչացնում: Մի առժամանակ յետոյ նա իւր վագիրն ուղարկեց Պապի Փիրզատ խանում տասներկու տարեկան աղջիկն ուղեւոր իւր Փաշայ աղային: Պապը երկար տա-

էջ 7 (41)—12 (46):—2. № 3, ԳՍ. Արբ. Բ. «Առուծաձեւ Մհեր», էջ 20—24:

1. Ճիւղ Մհեր (8. ՀԷԲ.). Զոջ (10, ՀԷԴ. և 13, ԼԱԶ.): Մեծ (11, ԱԱ.), Մեծ-Մհեր (12 ԱԱ.): Առիւծաձեւ (3, ԳՍ.):

2. № 4, ԳՍ. Մհեր Առաջինին համարում է Սանասարի որդի. սակայն պատմութեան մէջ Մհերի որդու մասին ասում է «Տզան մկրտեցին, անունը դրին Դաւթ. պապկի անունն լրայ». ուրեմն Դաւթի պապիկը՝ Մհերի հայրը կոչւում էր նոյնպէս Դաւթ:—

տանուելուց և խորհրդակցութիւնից յետոյ համաձայնում է, որպէս զի «Հայաստունն» ու իւր «Թախտը» փրկէ: Սակայն Փիրղատի եղբայր «հնարագէտ» Թորոսի խորհրդով Պապը տասներկու տարի պայման է դնում: Մի տարի յետոյ աղջիկն ուղւում է իրեն սպանել, որ «լոյս հաւատը» չկորցնի. դնաց սար. տեսաւ մէկ դար, մի դուռ բացուեց, մտաւ աղօթք արաւ, առիթից ջուր էր գալիս, երեք ճանկ խմեց, դուռս ելաւ, դուռը փակուաւ: Փիրղատ խանումը «երեխով էր», մօր կշտամբանքին պատտօխանում է. «Երեխան ջրից¹ եղաւ»: Փիրղատ խանումը ժամանակին մի տղայ բերեց, որ մի ամիսը մի տարուայ չափ պետացաւ: Մէկ տարեկան տասներկու տարեկանի չափ էր, ինչ անուն դնում էին, չէր վերկալում: Խաղակից երեխաներին ջարդում է, ձի տուին, դնաց որսի, «էլի այն մատուռին» հանդիպեց, «մատուռը եկաւ երազ, ասաց քո անունը Մհեր է... Աստուած է քեզ տուել, քո անունը». մատաղ բերէր քահանաներով, որ «Պատարագ անեն, մատուռի դուռը բացուի, որ հմայիլը դնես ծոցդ, թուրը թալես թեզ, գիւրդն առնես ձեռք. երթաս կռիւ անես կռապաշտի հետ, որ հայի հաւատը չկորչի: Քո հրեղէն ձին, Գուռկէջալաթը, այրի մէջն է, այդ Աստուած է քեզ վիճակել»: Քառասուն անծին երինջ մատաղ տարաւ, մատաղի արինով նրեսը լուաց, որ մուրադն առնի: Աստուծոյ հրամանով բացւում է մատուռը՝ քարայրը և Մհերը առնում է թագ, վահան, գիւրդ, հմայիլ և հեծնում Գուռկէջալաթը ու աննպատակ որս անում: Մատաղ չէ ուտում ասելով. «ինչպէս Աստուած ինձ կամեցել է, ... կուշտ եմ»: Մի պառտւից, որի տղաները կռապաշտ թագաւորը տարել էր սպանել, իմանում է, որ կռապաշտ թագաւորը շուտով պիտի գայ և նորա մօրը տանի: Մհերը

1. «Ջրից բհամ գալու» մասին վկայում են և մեւս փոփոխակները (10, ՀէԳ. Սաղն. և Բաղդաս. էջ 407 և Մհեր և Գաւրթ, էջ 445). ծովի ջրից (4, ԴՍ. Սան. և Բաղդ. էջ 61—63, այլ և Ք 8, ՀէԳ. Սան. և Բաղդ. էջ 3—5):—

գնաց նախ զօրքը և յետոյ թագաւորին սպանեց. մի տարի յետոյ էլ գնում է Մըսր և Փաշային սպանում, 15 օր այնտեղ մնալով, աչքն ընկնում է Փաշայի կնկան, վերադառնում է փաշայի կնիկը տղայ է բերում, անունը Մարամնիք, որ իւր խաղակիցներէից իմանալով, թէ քաֆրի՝ անհաւատի տղայ է, վճռում է «Հայաստունը բրդեր»։ Մհերին վանայ մէկ աղջիկ ուղեցին. կնիկը երկւորեալ բերեց. «կնքեցին մէկի անունը Աբամելիք, մէկի անունը Սանասար գրին»։ Մեռաւ Պապը, երեք տարուց յետոյ էլ Մհերը (№ 13. ԼԱՀ. ՆՌԲ էջ 5—10[39—44])։

Ըստ երկրորդ ընդարձակ փոփոխակի Մարայ կռապաշտ Սենեքերիմ՝ թագաւորի աստուածապաշտ տղաները Սանասար և Ասլիմելիք փախչելով իրենց հօր ձեռքից գիւմում են երուսաղէմ, այնտեղից Մուշ՝ Մուշեղ թագաւորին և յետոյ Խլաթ՝ Մելքոնին։ Վերջինիս ձեռնտուութեամբ Սանասարը պաակում է և հաստատում Սասունում, իսկ Ասլիմելիքը վերադառնում է հօրն սպանում և այնտեղ նստում։ «Սանասարին եղաւ մէկ տղայ անունը գրին Մհեր. (Ա. փոփոխակով Ասլիմելիքի որդին և իւր հօրն սպանողը Սանասարն է)։ Մհերը օր աւուր ջոջացաւ, եղաւ տաանուհինգ տարեկան տղայ, իրեն մի ձի սարքեց ու գնում էր որս անելու»։ Մի առիւծ ճանապարհները փակել էր և Սասունին սով էր սպառնում։ «Մհերն առիւծին սպանեց, քաշեց երկու կտոր արաւ»։ «մինչև հիմա Մհեր էր, այսուհետև եղաւ Առուծաճն Մհեր»։ Մհերը գնաց Ասլիմելիքի կուշտը, մի որբեայրի կնիկ սիրեց, որից մի տղայ եղաւ, անունը գրին Մարամնիք։ Մհերը վերադարձաւ հօր մօտ Սասուն. Սանասարը, Խլաթայ Մելքոն թագաւորն ու սորա վեզիրը ձի հեծան, գնացին Մանձկերտ Թեաթորոսի աղջիկը Մհերի համար ուղելու, այդտեղ չըգտնելով Թեաթորոսին դիմեցին Վան, Արղրում, Ղարս և վերադարձան Մանձկերտ։ Քեռի Թորոսը կամ Թորոսիկը եղաւ հարսնեղբայր, գնացին Սասուն, Մհերին պսակեցին։ Մհերին եղաւ երեք տղայ՝ Յուսեփեղոյ, Փոփրիկ ճնճղիկ և Դաւիթ։

«Սահմանադրման մեծագույն բերքը Մհեր գրքերը իրենց մեծ, տղերքներն եղան եւթ ութ տարեկան: Մհերն աղքատացաւ, տղաները վերցրեց և գնաց Մըրս: Այստեղ Ասլի մելիքին սպանելով յաջորդել էր Մհերի խորթ տղայ Մարամելիքը, որ Մհերի երեխաներին պահելու համար պահանջում է և ստանում ճապաղջուրն ու Քոտէն, և ըստ Ա. փոփոխակի և Ծովասարը. որի պատմելով Մհերը որսորդութեամբ և աշխարհակալութեամբ պարապելով, Ծովասարն ու ճապաղջուկ-Քոտէն նուաճում է և հարկ ստանում և եւթը տարի Սասունը պահեց: Մհերը վերագարձաւ Սասուն և մեծաւ (№ 3, ԴՄ. Աբբ. Բ. Առու-ձաձև Մհեր, էջ 20—24):»

Համառօտ փոփոխակների բովանդակութիւնը մօտաւորապէս հետեւեալն է. Մհերը սիրային յարաբերութիւն է ունենում Մարայ Մելիքի կնոջ կամ մօր հետ, գլխաւորապէս Մարայ թագուհու առաջարկութեամբ կամ հրաւերով: Մարամելիքի մահից յետոյ իսմիլ խանումը (4, ԴՄ. էջ 80—83) մարդ է սեղարկում և հրաւիրում Մհերին: Մհերի կինն արգելում է «այլազգու», «տաճկի», «քրդուն» խառնուել, նորա հետ գլուխը մէկ անել: Մհերը գնում է . . . Մհերի կին Քեառասուն-ձեօղ-Ծամը նորա վերագարձին չուզեց դուռը բանալ և երդում կերաւ «մինչև քառասուն տարի» Մհերի կուշտ չպառկի: Մհերն էլ երդուեց, նոր կինը դուռը բաց արաւ, Իսմիլ խանումը մի տղայ ունեցաւ անունը դրին Մելիք կամ Մարամելիք և կամ Շուն Մելիք:— Մհերն սկսաւ մտածել, «ես տաճկու ճրագ վառեցի, հայու ճրագ հանգցրի», գիմեց կնկան ասելով «Մեր հայու աստղը խաւարել է, մի բան անենք, թերևս մեր հայու ճրագը կպնի»: Սկսան մտածել կրճատել երգման ժամանակը, վարդապետներն էլ մէջ ընկան քառասուն տարին քառասուն օր հաշուեցին, «եւան իրար մօտ գնացին 9 ամիս, 9 օր, 9 վարկեան յետոյ մէկ աղայ եղաւ, մկրտեցին, անունը դրին Դաւիթ, պապկի անուան վրայ» Մհ. պատուիրեց Դաւիթին տանեն Մարամելիքի մօտ,

որ պահի մինչև ծըծից կտրուի և ապա շուտով Մհերն ու իւր կնիկը մեռան իբրև նրդմնագանց:

ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

Կարգալով ժողովրդական նոր վէպում, որ Մարայ մելիքի մահից յետոյ նորա կին Խամիլ խանումը մարդ է ուզարկում և հրաւիրում Մհերին գոյ իւր հետը «գլուխը մէկ անի», «խառնուի» և լինի Մարայ թագաւոր, ահամայ յիշում ես հայոց հին զրոյցը: Ասորեստանի թագուհին Շամիրամ, որ ասորական իշտարն է, ճիշտ նոյն ձևով հրաւիրում է Արային Նինուէ, այժմ՝ Մուսուլ (չփոթուած Մըսր՝ Եգիպտոսի հետ): Արդէն մեր ժողովրդական վէպը կապում է Ասորեստանից Հայաստան փախած Սենեքերիսի երկու որդոց Ագրամելիքի և Սանասարի հետ: Չորս փոփոխակներ կապում են Մհերին դոցա հետ և միայն երկուսը Դաւթի, որ Սասնոյ տէրն է: Բնականաբար մեր Մեծ Մհերն էլ և բոլոր Սասմայ ծուբը պէտքէ Արծրունի լինին: Սակայն իրօք մեր դիւցազնների մեծ մասը Մամիկոնեան են, և եթէ և Արծրունի են համարուել, կամ իրօք Արծրունիք ևս կան, պատճառն այն է, որ Մամիկոնեանք Ը. դարում նուազելով Արծրունիք զօրացան, ժ. դարում թագաւորութիւն հիմնեցին և աւելի երկար տևեցին քան Մամիկոնեանք և նոյն իսկ Բագրատունիք: Այնպէս որ վէպի վերջնական կազմակերպութեան ժամանակ ժ.Դ—ԺԵ. դարերում ժողովրդի յիշողութեան մէջ աւելի վառ էր մնացել Արծրունեաց յիշատակը, մանաւանդ որ սոքա հնում Սասնոյ տէր էին ինչպէս Մամիկոնեանց նուազելուց յետոյ Տարօնին տէր դարձան. իսկ ազգակցական կապը գալիս էր այդ զուգորդութեան դադափարը ամրապնդելու: Ոչ միայն Դ—Ժ. դարը կային խնամական և ազգակցական կապեր այլ և դարեր յետոյ, ինչպէս այդ շեշտում են յիշատակարաններ¹ և Թովմայ Արծրունու:

1. «Եւ ի տէրութեանս Սասնոյ Վիգէնոյ . . . և ի թուական նութեանս Հայոց ՈԺԸ (=1169) հրամանաւ . . . թագուհոյ Մե-

չարունակողը¹ պարծենալով մանաւանդ քաջ Վարդանով։ Որ մեր ժողովրդական վէպում կան շատ Արծրունիք, այդ մենք արդէն ցոյց ենք տուել Արարատի անցեալ տարուայ համարներում, թերեւ էլի տեսներք, մանաւանդ որ Արծրունիք էլ Համագասպներ ունին, ինչպէս և Մամիկոնեանք, իսկ Համագասպ Մամիկոնեան իւրապազատը մեր վէպի Մհեր՝ Մեծ Մհերն է։

Սակայն նախ մի քանի խօսք Պապ թագաւորի մասին։ Պապի Կապուտկողի թագաւոր լինելը մենք արդէն բացատրել ենք²։ Պապի հայր Արշակ Բ-ը Կամսարականների տոհմը ջնջելով Արշարունիքում վերաշինում է Արտագերս բերդը, որ յետոյ Կապուտ կոչուեցաւ։ Այս բերդում փակուած Փառանձեմն սպասում էր իւր որդու, Պապի, դալստեան։ Իսկ Մամիկոնեանց ազգակցութիւնը սոյն թագաւորի հետ յուշիկ է այն պատմական իրողութեան, որ Մանուէլ Մամիկոնեանը իւր դուստրը տուել էր Պապի որդի Արշակին կնութեան։— Պապի դստեր գերբնական յղացումը և վերջինիս գիւցազն որդու Մհերի ծնունդը իւր պարագաներով, որ Պապին տալիս է մի տեսակ խորհրդաւորութիւն և գերբնական յատկութիւն, սոյնպէս ունի իւր պատմական հիմքը։ Ըստ Ամմիանոսի Պապը Տարսոնից երեք հարիւր հոգով Վաղէս կայսեր լարած դարանների և հետամուտութեանց հակառակ փախչում է Հայաստան։ Այս հրաշալի ազատումը վերագրեցին Պապի կախարդութեան։ Որպէս թէ Պապը հմուտ կիրկէական դիւթութեան կա-

լեխքոյ, ամուսնոյ Վեդէնոյ, որ է յազգէ Արծրունի և ի ռաւաւիդէ Սրբոյն Վարդանայ դստեր մեծի իշխանին Մոկաց Հմայեկի (Ալիշան. Հայապատում. Բ. § 293, էջ 393)։—

1. «Արծրունի թագաւորացն պատու կուրապաղատ» Աբդուլմեհմեդ կոչուում է «ազգակից մեծ և քաջ նահատակին Մամիկոնեին Վարդանայ» հայոց ՇԽԶ (—1197) թուին։ Իսկ աւելի ուշ Աղթամարայ հայրապետ Դաւիթը նոյնպէս կոչուում է «ազգակից Վարդանայ և Թովմկայ (Արծրունի) մարտիրոսացն» (Թ. Արծր. Դ, ԺԲ, էջ 311 և 314)։—

2. Արարատ 1906. դեկտեմբեր էջ 870։

րողացաւ պրծնել և որ այս ղեւական արուեստով կարող էր կայսեր անգամ ֆրասել¹։ Անտարակոյս այս կարծիքի արձագանգն է և մեր պատմութեան մէջ իբրև ժամանակակիցներ ի կամ կամ դոնեա և. դարու հայոց համոզմունք հետեւեալը. «Մինչդեռ Պապը փոքրիկ նորածին տղայ էր, այն ժամանակ նորա անօրէն մայրը, Փառանձեմ, ձօնեց նորան ղեւերին, ուստի տղայութիւնից լի էր դեւրով։ Եւ որովհետեւ միշտ դեւերի կամքն էր կատարում, ուստի չէր էլ կամենում կամ կարողանում բժշկուել, որովհետեւ միշտ վարժեցնում էր իւր անձը դեւերով. և կախարդանքով երևում էին դեւերը նորա մէջ, և ամեն մարդ բաց աչքով տեսնում էր դեւերը... այգսրման ժամանակ օձերի կերպարանքով... և ամենքը... վախենում էին նորան մօտ գնալ»²։ Համարեա միեւնոյնը կրկնում է պատմագիրը և մի այլ գլխում³։— Հիմա այսու ևս պէտք է հասկանալի դառնայ այն խնամութիւնը կամ ազդակցութիւնը որ կայ Մամիկոնեանց և Պապի մէջ և թէ ինչու ըստ վէպի «Դաւթի ազգը ղեւրստաններից է», որին հաւատացել են դարեր առաջ հայ ժողովուրդը և ցայսօր վիպասացները⁴ և թէ ինչու Մհեր՝ Պատիկ Մհերի տատմէրը երեխայի պարտը կտրելիս վժժալով փախչում է և առում «վիշապ է, ինձ քաշեց ձեռեց»⁵։ Վերջին պարագան ևս կապում է Մհեր Մհերիկին դեւ Սրտաւազդի հետ։ Սակայն Պապի և առհասարակ Դ. դարու Արշակունի թագաւորների և Մամիկոնեանց նոյն դարու զօրավարների, ինչպէս և սոցա Սասմայ Ծռերի հետ ունեցած կապի մասին՝ մենք առանձին երկար խօսելիք կունենանք անկախ Զոյանց տան վէպից։ Ուստի այժմ դառնանք Մհերին։—

Մտեփան Կանայեանց.

(Շարունակելի).

1. Ա. Մ. Գարագաշեան Բնական Պատմ. Հայոց Գ. Հատոր. Դ. § 12, էջ 153. Տիփլիս 1895:

2. Փ. Բուդ. Ե, իբ, էջ 219:

3. Փ. Բուդ. Դ, իբ, էջ 159:

4. № 8, ՀԵՖ. ՄՀՃ. Դաւթի և Մհեր, էջ 49—50:

5. № 13, ԼԱՀ. Նբբ. Սասմայ Ծռեր, էջ 74:—

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ԺԴ. տարի

Տարեկան բաժանորդագինն է 5 ռուբլի

Հասցեն՝ Тифлисъ, Ерванду Лалаянцъ Семинарія Нерсисянъ.

ԲԱԶՄԱՎԵՊ ԱՄՍԱԹԵՐԹ

66. տարի

Բաժանորդագինն է 4 ռ.

Հասցեն՝ Rédaction de la Revue, Basmavep, Venise [Italie) St. Lazare.

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ

ԻԲ. տարի

Բաժանորդագինն է 15 ֆր. կամ 6 ռուբլի

Հասցեն՝ Vienne (Autriche) V11/2 Mechitharistengasse 4.

Հ Ո Վ Ի Ի

Հոգեւոր-բարոյական, հասարակական եւ մանկավար-
ժական շարաքարերը հրատարակում է շաբաթը մի
անգամ, կիրակի օրը

Տարեկան բաժանորդագինը	.	.	.	4 ռ.
Կէս տարուանը	.	.	.	2 ռ. 50 կ.
Ամսական	.	.	.	— 40 կ.

Հասցեն՝ Тифлисъ редакция „ОВИВЪ“.

Խմբ.-Հրատ. Եղնիկ ա. քահ. Երզնկեան.

Բացումած է Բաժանորդագրութիւն 1908 թ.

„ԱԽՈՒՐԵԱՆ“

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՕՐԱԹԵՐԹԻ

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՕԼՈՒՄ:

«ԱԽՈՒՐԵԱՆԸ» սենեակաւ է յառաջագիմական ուղղութիւնն և ձգտելու է ծառայել ժողովրդի կուլտուրական յառաջագիմութեան և նրա տնտեսական շահերին:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՄ Է

Ալէքսանդրապօլում տարեկան 3 ռ., կէս տարին 2 ռ., ուրիշ տեղեր տարեկան 4 ռ., կէս տարին 2 ռ. 50 կ., արտասահման 12 ֆր. կէս տարին 7 ֆր., առանձին համարը ամեն տեղ 2 կօպ. Վարելի է վճարել նաև ամսէ ամիս:

«ԱԽՈՒՐԵԱՆԸ» լոյս է տեսնելու ամենայն օր. բացի կիրակի եւ տօներին յաջորդող օրերից

Խմբագրութեան հասցէ՝ Александрополь Редакция газеты «Ахурянъ». Արտասահմանից՝ Alexandropol, Rédaction „Akhourian“, (Caucase).

Խմբագիր—Հրատարակիչ՝ Կ. Ափինեան.

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐԻ-ԼՈՒՐ

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԹԵՐԹԻ

1908

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

«ԲԱՐԻ ԼՈՒՐԸ» լոյս կը տեսնէ ամիսը երկու անգամ. տարեկան բաժանորդագրինն է՝ 2 ռուբ, Արտասահմանի համար 6 ֆր.

Դիմել՝ Баку. Редакция журнала «Бари-Луръ»: Արտասահմանից՝ Rédaction «Bari-Lur». Baku,

Խմբագիր—Հրատարակիչ Պ. ԹԱՌԱՅԵԱՆՅ.

Բայցուած է 1908 թ. բաժանորդագրութիւնը

ՀԱՍԿԵՐ

Մանկական պատկերազարդ ամսագրի

Ամսագիրը լոյս է տեսնում Թիֆլիսում 32—48 երե-
սանոց մեծագիր գրքոյններով նախկին ընդարձակ ծրագրով:

Ամսագիրը ունենալու է նաև մանկավարժական բա-
ժին, որ կազմուած կլինի մանկավարժական գրքերի գրա-
դարանից:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԿԻՆՆ Է ՀԱՆԱՊԱՐՀԱԾԱԽՍՈՎ՝

Տարեկան ՀԱՍԿԵՐ, մանկական բաժին 3 ռ., մանկավարժ. բաժնով 4 ռ.,
Կէս տարուանը . . . . . 1 ռ. 50 կ. . . . . 2 ռ. —
Մէկ ամսուանը . . . . . — 25 կ. . . . . — 35 կ.
Պարսկաստանում . . . . . 3 ռ. 50 կ. . . . . 4 ռ. 50 կ.
Արտասահմանում տարեկան . . . . . ԻՆՆԸ Ֆր. . . . . ՏԱՍՆԵՐԿՈՒ Ֆր.
Հրատարակութեան սկզբից մինչև 1907 թ. վերջը . . . . . 8 ռ. 50 կ.

Խմբագիր—Հրատարակիչ՝ Կառ. Լիսիցիան

Խմբագրատան հասցեն՝ Թիֆլիս, Բնհրութեան փող. 25. (Тиф-
лисъ Редакция журнала «Аскеръ», կամ Tiflis (Caucase) Ré-
daction du journal «Hasker».)

Թիֆլիսում կարելի է դրուել նաև «ԳՈՒՏՏԵՆԵՐԵՐ» գրախանու-
թում, «ՀԵՐՄԵՍ» տպարանում և «Փարոս» կիսակում, իսկ Բազում՝
Сотрудникъ գրախանութում:

Լոյս է տեսել և վաճառուում է

Մերոյն Իրենիոսի (Երանոսի) հետևողին առաքելոց

ՅՈՅՅԲ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԲԱՐՈՋՈՒԹԵԱՆՆ

Նորագիւտ հայերէն թարգմանութիւն նախնեաց. հրա-
տարակեցին և գերմաներէնի վերածեցին

Լից. Դր. Կարապետ Վարդապետ

և

Լից. Դր. Երուանդ Վարդապետ

Լայպցիգ. 1907. VIII+137 էջ. Գինն է 3 ռուբլի.

Դիմել էջմիածին՝ Երուանդ Վարդապետին.

Իմ աշխատասիրութեամբ լոյս են տեսել

Կ Ր Օ Ն Ի

Հետեւեալ դասագրերը

Ուսուցչաց համար

1. Ուղեցոյց Հին-ուխտի (սպառուած)	350/0 շեղ	1—75
2. » Նոր-ուխտի		2—05
3. Ուսուցումն քրիստ. կրօնի Դ. Հատոր		1—50
4. » » » Ե. »		»—50
5. Տասն պատուիրան		»—50

Աւակերաց համար

6. Դասատետր կրօնի առաջին տարի (250/0 շեղ)	200/0 շեղ	»—25
7. » » երկրորդ »		»—20
8. » » երրորդ »		»—30
9. Հին-ուխտ		»—35
10. Նոր-ուխտ		»—40
11. Գործք առաքելոց		»—40

Չարեղի է դիմել՝ 1. Тифлисъ Протоіерею С. Саакянцъ
Бебутовская ул. № 52.

2. Тифлисъ: Книж. магазинъ Гуттембергъ.

3. > > > Центральная.

4. > Писчебумаж. магазинъ Оганесова—Двор
цовый.

5. > Книжный магазинъ Тараянца.

Սահակ ա. ԲԻ. Սահակեանց.

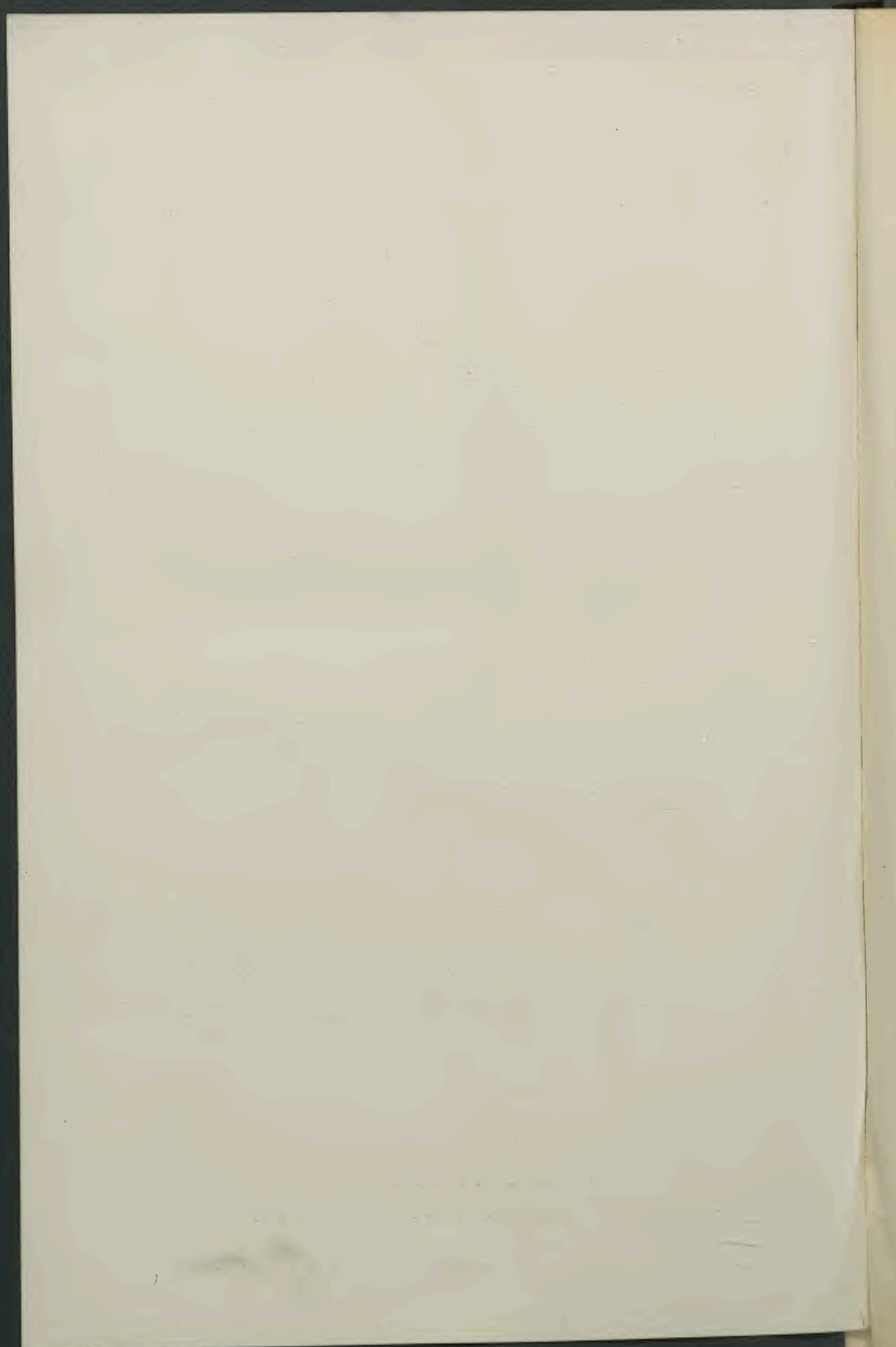
ՀԱՆԳԻՍՏ

Տ. Տ. ՄԿՐՏԻԶ Ա. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՆԳԻՍՏ

Տ. Տ. ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Հոկտեմբերի 29-ին առաւօտեան իննը ժամին Ն. Սրբութիւն Տ. Տ. Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց հանդեաւ ի Տէր: Մինչև մահուան նախընթաց օրը Ն. Սրբութիւնը ոչ մի առանձին տկարութիւն չունէր, բացի ծերութեան հետ կապուած թուրութիւնը, ուստի և անալընկալ էր այն լուրը, որ հոկտեմբերի 28-ին տարածուեցաւ միաբանութեան մէջ նորա առողջութեան վտանգաւոր դրութեան մասին: 27-ի գիշերը Ն. Սրբութիւնը անհանգիստ էր անցկացրել, բայց այդ հանդամանքի վերայ չըջապատողները և անմիջական ապաստուորները առանձին ուշադրութիւն չեն դարձրել, որովհետև շատ յաճախ Ն. Սրբութիւնը գիշերները քնել չէր կարողանում և դորա փոխարէն ցերեկն էր քնում՝ ընդհատութեամբ: Սակայն գիւանապետ Տ. Յուսիկ վարդապետ նկատելով Ն. Սրբութեան դժգոյն դէմքը և շնչարգելութիւնը, հարկ է համարում հրաւիրել վանական և Ն. Սրբութեան անձնական բժիշկ պ. Կարապետ Տ. Խաչատրեանին, Ռժիշկը նկատում է, որ սրտի գործողութիւնը շատ թոյլ է, ուստի և խորհուրդ է տալիս զգուշութեան համար երեանից

կանչել նաև բժիշկ պ. Արամ Տ. Աւետիքեանին: Երկու բժիշկները նորից քննում են ծերունի Հայրապետին և հաստատում պ. Խաչատրեանի կարծիքը հիւանդի լուրջ գրութեան մասին: Մինչ այդ Վեհարան էին հաւաքուել Սինօդի և միաբանութեան մի քանի անդամները, որոնց ներկայութեամբ արձանագրութիւն է կազմուում Ն. Սրբութեան առողջական գրութեան մասին և ստորագրուում ներկայ եղողների և բժիշկների կողմից:

Ահա այդ արձանագրութիւնը.

Արձանագրութիւն.

1908 թ. 28 Հոկտ. ժամը
6-ին Երեկոյեան.

Ներկայ էին Գերապատիւ Սուրբիսո, Գէորգ, Արիստակէս, Յովհաննէս արքեպիսկոպոսները, Ղեռնդ եպիսկոպոսը, Կարապետ և Յուսիկ վարդապետները, ձեմարանի տեսուչ պ. Մ. Բերբերեանը, բժիշկներ՝ պ. պ. Արամ Տ. Աւետիքեան՝ Երևանից և Կարապետ Տ. Խաչատրեանը՝ Մայր Աթոռի բժիշկը:

Սրանք բոլորը հրաւիրուել էին Դիւանատուն լսելու պ. պ. բժիշկներին կարծիքը Նորին Արքութեան Վեհափառ Հայրապետի հիւանդութեան մասին: Պ. պ. բժիշկները, Վեհի առողջութիւնը քննելուց յետոյ յայտնեցին, որ Նորին Արքութեան հիւանդութիւնը շատ լուրջ է, սիրտը չափադանց անկանոն է գործում, որ հետեանք է ծերութեան և այդ իսկ պատճառով յառաջացած է ուղեղի ուռուցք մինչև ծնինները (արեւնը լճացած է): Իւրաքանչիւր վայրկեան կարելի սպասել, որ սիրտը բոլորովին կանգ կառնէ. բայց և կարող է պատահել, որ դրութիւնը կրկին գէպի լաւը լիթսուի: Իսկ գիտակցութիւնը յամենայն գէպս բոլորովին տեղն է:

Ժողովական սրբազանների առաջարկութեամբ որոշուեցաւ վաղը՝ ամուսն 29-ն բժշկական խորհուրդ կազմել Էջմիածնում: Խնդրուեցաւ պ. բժ. Տէր-Աւետիքեանին, որ նա վաղը իրեն հետ բերի Երևանից պ. պ. բժ.

Պարչինսկուն և Յ. Յովհաննիսեանին և Մ. Աթուռի պ. բժշկին մասնակցութեամբ բժշկական խորհուրդ կազմել չորս հոգով:

Պ. Բժիշկ Տ. Խաչատրեանը ամբողջ գիշերը անց է կացնում Ն. Սրբութեան մօտ: Առաւօտեան դէմ, ժամը 6¹/₂-ին երբ նկատում է հիւանդի դրութեան վատթարանալը և հոգեվարքի տագնապը՝ կանչում է Սինոդի անդամներին: Վերջիններիս ներկայութեամբ ժամը 9-ին Ն. Սրբութիւնն աւանդում է իւր հոգին Աստուծոյ ձեռքը: Այս մասին ևս հետեւեալ արձանագրութիւնն է կազմւում և ստորագրւում:

Արձանագրութիւն.

Մենք, ի նեցքոյ սորին ստորագրողքս, հրաւիրեալք այսօր, յեօթներորդում ժամու առաւօտեան, ի վեհարան ի պատճառս մահամերձ հիւանդութեան Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Մկրտչի Ա. այսու վկայեմք, զի Նորին Սրբութիւնն ի ներկայութեան մերում խաղաղ հանգեաւ ի Տէր յինն ժամու առաւօտեան: Բժիշկ Մայր Աթուոյ Տէր Խաչատրեանցն ներկայ դտեալ է առ Նորին Սրբութիւնն յութեւորդ ժամէ երեկոյեան աւուր անցելոյ մինչ ցմահ: Ի 29 Հոկտեմբերի 1907 ամի. ի Ս. Էջմիածին:

Գեորգ արքեպիսկոպոս

Արիսակես արքեպիսկոպոս

Յովհաննէս արքեպիսկոպոս

Յուսիկ վարդապետ

Բժ. Կ. Տէր Խաչատրեանց

Ներկայ էի

Պ. Կ. Պրոկուրորի՝ Յ. Յովհաննիսեան

Տ. Տ. Մկրտիչ Ա. Խրիմեան ծնունել է 1820 թ. Ապրիլի 4-ին Վանում: Մանկութեան հասակում զրկուելով ծնողներից՝ դաստիարակում է իւր բարեպաշտ հօրեղբօր Խաչատուրի մօտ: Նա ծանօթ էր Ս. Գրքին և իւր ծանօթութիւնն էլ աւանդում է իւր եղբօրորդուն, ուշիմ Մկրտչին: Սակայն շուտով մեռնում է հօրեղբայր Խաչատուրը և պատանին ստիպուած էր ինքօրէնութեամբ առաջ տանել իւր կըրթութեան դործը: Դեռ ևս այս հասակից նա իւրացնում է Ս. Գրոց և եկեղեցական արարողութեանց ու շարականների հմտութիւնը:

Նորա ինքնակրթութեան շատ նպաստում են նաև ճանապարհորդութիւնները. հաղիւ 22 տարեկան, Վանեցի երկու ընկերների հետ ուխտ է գալիս Ս. Էջմիածին Յովհաննէս Կարբեցու ժամանակ: Այստեղից վերադառնալով Վան, ամուսնանում 1846 թուին և ապա Կարճ ժամանակից յետոյ մեկնում Պօլիս, ուր դաստիարակի պաշտօն ունէր Օտեան և Այվատեան ընտանիքների մէջ:

Երիտասարդութեան այս հասակի հետ է կապուած մեր Ս. Հայրապետի դրական գործունէութեան առաջին պտուղները: Առաջին անգամ հանգէս է գալիս նա 1844 թուին առ Հ. Կ. Բագրատունին դրած ուղերձով, որ տպուած է Բաղմավէպի մէջ (1840, հօկտ.): Բայց դորանից առաջ էլ դրած ունի հայկական չափով ոտանաւորներ, որոնք դեռ չեն հրատարակուած: Իբրև հեղինակ և բանաստեղծ հռչակ է ստանում առաջին անգամ իւր «Հրաւիրակ Արարտեան» և «Հրաւիրակ երկրին Աւետեաց» աշխատութիւններով: Առաջինը գրուած է Պօլսում և հրատարակուած է 1850 թուին, իսկ երկրորդը 1851 թուին: Ապա մօտ մի տարի ուսուցչութիւն է

արել Ստում: 1858 թուին նա կրկին դալիս է Պօլիս
և հրատարակում է մի տետրակ անատորադիր. «Բան
առ Մխիթարեան միաբանութիւն»: Նոյն տարին վե-
րադառնում է Վան, և մեռած գանելով իւր կինն
ու դուստրը, Աղթամարում վարդապետ է ձեռնա-
դրում: Գալով Պօլիս՝ 1854 թուին նշանակում է
Սկիւտարի Ս. Խաչի քարոզիչ, մի և նոյն ժամանակ
սկսում է հրատարակել Արծիւ Բիւզանդիսնի թերթը.
1856 թուին կրկին վերադառնում է Վան և ստանձ-
նում է Վարադայ վանքի վանահայրութեան պաշ-
տօնը: Այստեղ նա հիմնում է տպարան, հրատարա-
կում է «Արծիւ Վասպուրականի» թերթը, բանում է
ժառանգաւորաց դպրոց: Այդ դպրոցի աշակերտնե-
րից նշանաւոր են հանդիսացել մեր գրականութեան
մէջ յատկապէս Գարեգին Եպիսկոպոս Սրուանձտեան
և Արիստակէս վարդապետ Տէր Սարգսեան (Տէվկանց):
Հայ ազգագրութեան և ժողովրդական կեանքի ու-
սումնասիրութեան հիմնադիրն է Մկրտիչ վարդա-
պետ Խրիմեանը իւր Վարադայ դպրոցով: Այսպիսի
հաստատութիւններն ու գործերը մի վարդապետի
ձեռքով Հայաստանի խորքում, զրկուած աշխարհի
հետ կանոնաւոր հաղորդակցութեան յարմարութիւ-
նից՝ սքանչացման արժանի գործեր էին: Սորա վերայ
պէտք է աւելացնենք և այն, որ իւր տաղանդաւոր
քարոզչութեամբ դրաւում է միանգամայն ժողովրդի
սիրտը և այնպիսի մեծ ժողովրդականութիւն ձեռք
բերում, որ ոչ ոք չի ունեցել վերջին ժամանակներս:
Այդ ժողովրդականութիւնն ամփոփուած է «Հայրիկ»
մականութան մէջ: Վարադի հաստատութիւնները ա-
պահովելու համար նա մի ժողովարարական-քարոզ-
չական ճանապարհորդութիւն է յանձն առնում
դէպի Անդրկովկաս, բայց ստիպւում է կրկին յետ
դառնալ՝ իւր նպատակին չհասած: 1862 թ. նշանակ-
ւում է Տարօնոյ Ս. Կարապետի վանահայր. այստեղ

նա չկարողացաւ խաղաղ վարել իւր պաշտօնը միաբանների մէջ գժտութիւններ և հակառակութիւններ ծագելու պատճառով: Գործը հասաւ ազգային երեսփոխանական ժողովին, որ Մկրտիչ վ. Խրիմեանին արդարացրեց և հակառակորդներին պատժեց: Այս բացակայութեան ժամանակ Վարազը նոյնպէս նորա ազդեցութեան ենթակայ մնաց, վաճառական հայրութիւնն ու կառավարութիւնը նորա աշակերտների ձեռքին էր: Ս. Կարապետում՝ նա հրատարակեց իւր «Արծուիկ Տարօնոյ» անունով թերթը՝ խմբագրութեամբ հանգուցեալ Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանի: Ազգային երեսփոխանական ժողովի ընտրութեամբ 1868 թ. եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Էջմիածնում Դէորդ Դ. մեծագործ կաթողիկոսի ձեռքով և միւս տարին ընտրուեցաւ Կ. Պօլսոյ պատրիարք, որ չորս տարի վարեց այդ պաշտօնը: 1873—1878 թիւը նա նստած էր Պօլսում անպաշտօն և այս ժամանակ գրեց նա միմեանց յետևից «Իրախտի ընտանիքը», «Սիրաք և Սամուէլ», «Յիսուսի վերջին շաբաթը», «Մարգարիտ արքայութեան երկնից», «Վանգոյժ» և «Հայգոյժ» աշխատութիւնները, իսկ վերջին տարիները «Պապիկ և Թոռնիկ», և զանազան քերթուածներ, որոնք հրատարակուեցան «Արարատի» մէջ:

Ռուս թուրքական պատերազմից առաջ արդէն Տաճկահայոց մէջ մտաւոր մի շարժում էր սկսուած: Սահմանադրութիւնն այդ շարժման արդիւնքներից մէկն էր: Հետզհետէ զօրանում էր ազգային գիտակցութեան և ողատութեան գաղափարը: Պատրիարքական աթոռի վերայ բազմած էր մի լուրջ և քաղաքագէտ անձնաւորութիւն՝ Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան: Նա կարողացել էր արդէն Ս. Ստեփանոյի Ռուս-թուրքական դաշնադրութեան մէջ մտնել տալ 16-րդ յօդուածը: Սակայն Անգլիայի ջանքերով դաշնադրութեան պայմանները քննութեան

պիտի ենթարկուէին Բերլինի կոնգրեսում: Խրիմեանը
օղորակում է Պատրիարքի կողմից պատուիրակ Լոն-
դոն և Բերլին հայոց դատի համար աջակցութիւն
խնդրելու: Քարաօւղարութեան և թարգմանի պաշ-
տօն կատարում էր Մինաս Չերազ: Բերլինի կոնգրե-
սում, ինչպէս յայտնի է, Ս. Ստեփանոյի 16-րդ յօ-
դուածը նոր խմբագրութիւն ստացաւ 61-րդ յօ-
դուածով: 1880 թուին մենք նորան կրկին տեսնում
ենք Վանում, որպէս առաջնորդ և ղեկավար նպաստ
բաժանելու գործին: Նորա գլխաւոր վերաբեր-
մունքը դէպի սովատանջները, նոյն իսկ դէպի
քրդերը, աւելի ևս բարձրացրին նորա ժողովրդակա-
նութիւնը: Այս միջոցին նա Վանում՝ երկրագործա-
կան դպրոց բաց արաւ, բայց կարճ ժամանակից
յետոյ փակուեցաւ միջոցների սղութեան պատճառով:
1885 թ. Տաճկաց կառավարութեան պահանջմամբ
նա դնաց Պօլիս, ուր մնաց մինչև 1890 թիւը և ապա
աքսորուեցաւ Երուսաղէմ:

Մակար կաթողիկոսի մահուանից յետոյ՝ 1892
թուին մայիսի 5-ին եկեղեցական համագգային ժո-
ղովում միաձայն ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտ-
րուեց, և հաստատուեց սեպտ. 14-ին Ալէքսանդր
III ի կողմից: Նա իւր աթոռը հառաւ միայն մի տարի
յետոյ, այն էլ ոչ սովորական ճանապարհով: Տաճկաց
պետութիւնն ազատել էր նորան իւր հպատակու-
թիւնից այն պայմանով, որ Պօլսով չանցնէ: Նորըն-
տիր Հայրապետն ստիպուած էր Եգիպտոսի, Տրիես-
տի, Վիեննայի, Օդեսայի վերայով դալ Բաթում:
Թէ ինչ յիմուեթիւն և սգեւորութիւն էր տիրում հայ
ժողովրդի մէջ, յայտնի է ամենքին: Կաթողիկոսական
օծումը կատարուեց սեպտ. 26-ին 1893 թուին: Նորա
տասնչորս ամեայ հայրապետութիւնը կապուած էր
արտաքին մի քանի ձախորդ հանգամանքների հետ.
1906 թուին փակուեցան հայոց եկեղեցական ծխական

գալրոցները և գրաւուեցան յանիրաւի շատ շէնքեր և գրամագլուխներ, որոնք եկեղեցուն էին պատկանում, բայց դորձադրւում էին կրթական նպատակի համար: 1896 թուին եղաւ Տաճկահայոց մեծ կոտորածը, 1903 թուին Դալիցինի դաժան քաղաքականութիւնը ծայրայեղութեան հասաւ և գրաւուեցան եկեղեցական կալուածները, 1905 թ. սկսուեցան հայ-թուրքական կոտորածները: Սրբազնագոյն կաթողիկոսի հայրապետական գործունէութիւնն էլ բնականաբար կապուած էին այս երևոյթների հետ: Տաճկաստանից փախած և մերկ փախստականներին պէտք էր նիւթական օգնութիւն հասցնել ըստ կարելոյն և ժամանակաւոր ապաստանարան հոգալ: Ն. Կայսերական Մեծութեան դթութիւնը պէտք էր հայցել Հայոց եկեղեցուն հասած անողորմ հարուածների դէմ եկեղեցական կալուածների գրաւման առթիւ. հայ-թուրքական կոտորածների և ընդհարումների հետեանքը՝ տնտեսական քայքայումն և սովի վտանգը, պէտք էր մեղմել իրաւունք ստանալով նպաստամտոյց յանձնաժողով կազմելու և ժողովարարութիւն սկսելու Կովկասի և Ռուսաստանի ազգայինների մէջ: 1905/6 թուին սկսուեցաւ ուսական մեծ յեղափոխութիւնը, որ առանց ազդեցութեան չմնաց և մեր ազգային-եկեղեցական ներքին կեանքի վերայ: Դպրոցների վիճակը կարգաւորելու համար Ն. Սրբութիւնը 1906 թ. մարտին մի կոնգակ արձակեց դպրոցական համագումար կազմելու՝ որոշ ճրագիր ու կանոնադրութիւն ստեղծելու նպատակով: Տարաբաղդաբար այդ չյաջողուեց նրան: Դորա փոխարէն հրատարակուեցան մայիսի 10-ի, յունիսի 7-ի և 30-ի կոնգակները, որոնք իրենց նորութիւնների և համակրելի կազմերի հետ, աւելի շփոթութիւն և տարտամ վիճակ ստեղծեցին: Անժամանակ է այստեղ Կեդրոնական ժողովի ծագման պատմութիւնն ու պայմանները

մանրամասնել, որքան և ընտրող լինին այդ երևույթները:

Իւր ճանապարհորդութիւններով, երբ դեռ սովորական չէր դարձել, մեծ ոգևորութիւն էր յառաջ բերում, և հասարակ ժողովրդի մէջ ևս դիտակցութիւն և սէր զարթեցնում՝ դէպի ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնը. այդ ճանապարհորդութիւններից յիշելի են յատկապէս Մ. Աթոռից դէպի Պետերբուրգ և ապա դէպի Ղարաբաղ կատարած ճանապարհորդութիւնները:

Նորին Սրբութիւնը զբաղուել է և շինարարական գործով: Վայիանէի վանքում՝ կանգնել է մի շինութիւն որքանոց բանալու նպատակով, մի ուրիշը, աւելի հոյակապ, Մ. Աթոռի պարխայների մէջ, իւր հիմնած թանգարանի համար, մի երրորդը Սինոգի համար. շինել է նոր հիւրատուն լճի ափին, բաղանիք, հացատուն, սոսցատուն, խոհանոց. նորոգել է Ս. Հռիփսիմէի վանքը հանգուցեալ երեմիա արքեպիսկոպոսի նոյն նպատակի համար հաւաքած դրամներով, նորոգել է Հաղարծինը և Սաղմոսավանքը և ինչ:

Այս համառօտ ուրուագիծը չի կարող նորա երկրամեայ և բազմատեսակ գործունէութեան պատկերը և գնահատութիւնը տալ, այդ ապագայի և պատմութեան գործն է, որի մէջ անշուշտ նա կարևոր տեղ պիտի բռնէ: Մեզ կ'մնայ բաւականա՞նալ այս հակիրճ նկարագրութեամբ և հանգիստ մաղթել նորա երկրաւոր նշխարներին:

Ս. Հայրապետի մահուան արձանագրութիւնը կազմելուց և ստորագրելուց յետոյ՝ Մայր Աթոռի զանգակների տխուր զօղանջիւնով յայտարարուեցաւ կատարուած դէպքի մասին միաբանութեան և ժողովրդին: Անմիջապէս Սինոգականների ներկայութեամբ կնքուեցան Վեհարանի սենեակների դռները

օրինաց թելադրութեան համաձայն, այս գործողութեան ներկայ էր և պրոկուրորի պաշտօնակատար պ. Յովհաննէս Յովհաննիսեան: Ապա Սինոդի անդամները հաւաքուելով Սինոդում՝ օրագրութեամբ որոշեցին հեռագրով յայտնել Ն. Սրբութեան մահուան մասին Ներքին Գործոց Տ. Նախարարին, Կովկասի փոխարքային, Սոց կաթողիկոսին, Երուսաղէմի և Պօլսոյ պատրիարքներին և Ռուսահայոց թեմակալ առաջնորդներին ու կոնսիստորիաներին, որպէս զի հարկաւոր տնօրէնութիւններն անեն բոլոր եկեղեցիներում հոգեհանգստեան կարգ կատարելու և պատարագ մատուցանելու, յիշատակելով հանգուցեալ կաթողիկոսի անունը մինչև նոր կաթողիկոսի հաստատութիւնը: Թաղման օրը նշանակուեցաւ նոյն օրագրութեամբ նոյեմբ. 6-ին:

Մի երկրորդ օրագրութեամբ ըստ զօրութեան 1148 յօդ. XI. հատորի Ա. մասի Սինոդի աւագագոյն անգամ Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրէնեան կարգուեցաւ տեղակալ Ատենապետի, որ պէտք է կատարէ և իւր անդամակցական պաշտօնը, իսկ կաթողիկոսական իրաւանց յատուկ գործերը կ'մնան անկատար մինչև նոր կաթողիկոսի հաստատութիւնը:

Սրբազնագոյն կաթողիկոսի մահուան լուրը ամբողջ հայութեան սիրտն ու հոգին մի անգամ ևս կապեց Մ. Աթոռի հետ: Աշխարհիս ամէն կողմերից, ուր հայեր կան, սկսեցին հեռագիրներ տեղալ Ն. Ամենապատուութեան Տ. Տեղակալի և Ս. Սինոդի անունով: Ամէն կողմից ցաւ և վիշտ էր արաւայացուում: Լուսաւորչի յաջորդի մահուան և նորա աթոռի թափուր մնալու առթիւ, որդիական խորին ակնածութեան և երախտագիտութեան զգացմունքներ հայ հասարակութեան ամէն խաւերի ներկայացուցիչներ

րից, ուսանող և ուսանողուհի երիտասարդութիւնից, կանանց և բարեգործական ընկերութիւններից, դժպրոցի հոգաբարձական և ուսուցչական մարմիններից, համայնքներից և շնչ. Մեր վշտին մասնակից եղան և մեր դրացի ազգերը՝ ուսաներ, վրացիներ, մահմեդականներ ու հրէաներ։ Անհնար է այն բոլոր հեռագիրները մի առ մի մէջ բերել, որ ստացուած են ընդհանրապէս Էջմիածնում և մասնաւորապէս Ն. Ամենապատուութեան Տ. Տեղակալի անունով, դորա համար պէտք էր մի տետրակ հրատարակել։ Հեռագիրներով ի միջի այլոց յայտնում էին Ս. Կաթողիկոսի անուան նուիրուած բարեգործական որոշումների և նուիրատուութիւնների մասին, ինչպէս և ուղարկուելիք պատգամաւորների և պսակների մասին։

Որոշուած էր Ն. Սրբութեան երկրաւոր նշխարները եկեղեցի իջեցնել շաբաթ՝ նոյեմբերի 3-ին։ Մինչ այդ ամենայն օր երեկոյեան ժամբարդութիւնից յետոյ հանգստեան կարգ էր կատարուում միաբանութեան կողմից Վեհարանի արտաքին մեծ դահլիճում. ամէն անգամ ներկայ էր լինում տեղական ժողովրդի բազմութիւն, իսկ առաջին անգամ նաև ճեմարանի ուսուցչական խումբը պ. տեսչի հետ և տեղական պաշտօնական անձինք։ Հոկտ. 30-ին յատուկ հոգեհանգիստ կատարուեց ճեմարանի վարչութեան կողմից, որին հրաւիրուած էր և միաբանութիւնը։ Շաբաթ օրը կատարուեցաւ լուսացման կարգը և ժամը 3-ին բազմաթիւ ժողովրդեան ներկայութեամբ կատարուեցաւ յուղարկաւորութեան տխուր թափօրը վեհարանից դէպի տաճարը։

Սրբազնագոյն Հայրապետի մարմինը ղգեոտաւորած, դրուած էր նիգելի շքեղ դադաղի մէջ, որ հագացել էր և թիֆլիսից ուղարկել Տ. Գարեգին արքեպիսկոպոս։ Հայրապետական օծման քօղը ձգուած էր երեսին։ Զանգակների տխուր ղողանջունը գրաւել

էր Վաղարշապատից և մերձակայ գիւղերից մեծ բազմութիւն։ Վեհարանի դահլիճի մէջ հանգստեան կարգը կատարելուց յետոյ՝ միաբաններից շորսը վերցրին դադաղը և դուրս բերին։ Տխուր յուզարկաւորութեան հանդիսապետն էր Տ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս, որի երկօւ կողմից միաբանութիւնը շուրջառ առած, շարուած էր կարգով ըստ աւագութեան։ Հայրապետական սեւաքօղ խաչն ու գաւազանը երկօւ քահանաներ տանում էին դադաղի առաջից, յետեից ընթանում էր Տ. Ներսէս վարդապետ Տ. Միքայէլեան սև փիւնով հայրապետական սեւաքօղ ցուպը ձեռքին։ Երկօւ սեւադեփստ շաթիրներ արծաթի դնդաղլուխ գաւազանները ձեռքներին դնում էին միաբանութեան առաջից, ապա շարուած էին շապկադեփստ աշակերտներ, որոնք կրում էին խաչ ու խաչվառներ, լապտերներ ու կերոններ։ Սրանց առաջից երգեցիկ խումբը՝ և ապա ճեմարանի աշակերտները երկկարգ։ Թափօրը շարժուեցաւ Վեհարանի բազից դէպի Տրդատայ դռան հանդէպ, որտեղից ուղղուեցաւ դէպի տաճարը։ Ճանապարհին եօթ տեղ հանգստեան կարգ կատարուեց մաշտոցի ցուցումների համաձայն և ապա դուրսեցաւ սև թաւշապատ բարձր պատուանդանի վերայ տաճարի մէջ՝ արևմտեան դրան և իջման սեղանի մէջ տեղը։ Երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ ժողովուրդը մէկ մէկ մօտենում էր և հանգուցեալ Հայրապետի աջը համբուրում։

Կիւրակի՝ նոյեմբերի 4-ին՝ պատարագին եկեղեցին լցուած էր աղօթաւորների խումբն բազմութիւն։ Հ. Կոմիտաս վարդապետի նոր պատրաստած խումբը իւր ներդաշնակ երգեցողութեամբ օրուայ տխուր հանդիսաւորութիւնը աւելի փսեմ էր դարձնում և սրբազան։

Պատգամաւորներն արդէն հետզհետէ էջմիածին էին հասնում և կարգադրիչ յանձնաժողովի՝ յատ-

կապէս Տ. Տ. Լևոն և Ներսէս վարդապետների կարգադրութեամբ տեղափոխուած իրենց յառկացրած սեննակներում: Նոյն երեկոյեան պատգամաւորների ժողով կար Վեհաքանուած խորհրդակցելու յուղարկաւորութեան կարգաւորութեան և կարգապահութեան մասին: Տ. Տեղակալի նշանակած կարգադրիչներին՝ Հ. Բաբգէն վարդապետին և պ. Բերբերեանին ժողովի որոշմամբ ընկերացան նաև Գեղամ Տ. Պետրոսեան, ԲԺ. Մուրադեան, Գ. Չուբար, Հ. Առաքելեան և այլք:

Երկուշաբթի երեկոյեան ժամը 7-ին դարձեալ պատգամաւորական ժողով կար. վճռուեցաւ թաղման կարգը կատարելու ժամանակ դամբանականներ չխօսել: Այս հանգամանքը մի քանի բացակայ պարօնների դժգոհութեան առիթ տուաւ, որի համար և ընթրիքից յետոյ երկար վիճաբանութիւններ եղան:

Նոյեմբերի 6-ին առաւօտեան ժամը 10-ին սկսուեցաւ պատարագը. նոյն ժամին Վեհաքան հտաքուեցան և բոլոր պատգամաւորներն իրենց պսակներով: Այդ օրը էջմիածին էին հասել նաև Տ. փոխարքայի կողմից նշանակուած պատգամաւորներ՝ պ. պ. փոխարքայի խորհրդի անգամ Հակիկ և փոխարքայի ատիւտանդ գնդապետ Լադարեմ, ուսւթուրքական պատերազմի յայտնի հերոսի որդին: Երեանից եկել էին Երեանի գեներալ նահանգապետ Եացկիիչ, նահանգապետ Կոմս Տիգենհաուզէն, Պարսից փոխ հիւպատոսը իւր կառավարութեան կողմից, Աբաս Կուլի խան Էրիվանսկի, Փանահ խան Մակինսկի, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ իշխան Չերքէզով, Թիֆլիզի աղնուականութեան ներկայացուցիչ իշխան Գ. Թումանով, Երեանի փոխ նահանգապետի և ուրիշ բարձրաստիճան անձանց կանայք, Կարսի նահանգապետի և ոստիկանական պաշտօնէութեան կողմից ուղարկուած էր ոստիկանապետ Գրիգորեմիչ, ներկայ էին տեղական գաւառապետ Լեւմբերման և ամբողջ ոստիկանական պաշտօ-

նէութիւնը: Պատգամաւորները պատկերները ձեռքին կարգով եկեղեցին իջան, նախ փոխարքայի պատգամաւորները, Երեւանի նահանգապետները և առհասարակ օտարազգի բարձրաստիճան հիւրերը, որոնք տեղաւորուեցան աջ դասում, և ապա հայ պատգամաւորները, որոնք տեղաւորուեցան ձախ դասում: Իջման սեղանը, ուր մատուցուում էր պատարագը, շրջապատեցին պատկաղիւրները: Պատկերի թիւը 33 էր. թարմ ծաղիկներից 17, մետաղից 15, և արծաթից 11: Ինն արքեպիսկոպոս և եպիսկոպոս զգեստաւորուած, կանգնած էին իջման սեղանի առաջ, ուր դրուած էր և հանգուցեալ Հայրապետի դագաղը: Միաբանութիւնը, ներկայ քահանաները շուրջապատուած, շարուած էին իջման սեղանի շուրջը: Եկեղեցու մէջ կարգադրում էր լուսարարապետ Տ. Ղևոնդ եպիսկոպոս: Պատարագիչն էր Տ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս, որ և կատարեց օծման կարգը. տեսարանը տպաւորիչ էր և նոյն իսկ յուզիչ: Հանգուցեալ Հայրապետը երգիչներէ բերանով իւր վերջին հրաժեշտի ողջոյնն էր տալիս. շատերի աչքում արտասուքի կաթիլներ էին փայլում:

Պատարագի վերջին դարձեալ կարգով շարուեցան պատգամաւորները, պատկաղիւրները, երգիչները, հոգևորականութիւնը և օտարազգի բարձրաստիճան հիւրերը: Միաբանութեան առաջ գնում էին սեղազգեստ երկու շաթիրները գնդադլուխ գաւազանները ձեռքին, իսկ երկու քահանայ կրում էին հայրապետական խաչն ու գաւազանը: Դագաղը վերցրին նախ հոգևորականները, ապա պատգամաւորներն ու ժողովրդի այլ և այլ դասերի ներկայարուցիչները: Դագաղի յետևից ընթանում էր արքեպիսկոպոսների և եպիսկոպոսների զգեստաւորուած դասը՝ տասը հոգուց բաղկացած, իսկ երկու կողմից շուրջապատուած միաբանութիւնն ու ներկայ քահանաները: Դաւազանակիր Տ. Յուսիկ վարդապետ

Հայրապետական սեփական շուկայի ձեռքին հետևում էր անմիջապես եպիսկոպոսների դասին: Յուրաքանչյուր թեան թափորն անցաւ նախ զանգակատան տակով և ուղղուեցաւ դէպի հիւսիս՝ շրջելու տաճարի չորս կողմը: Կարգապահութեան վերայ հսկում էին կարգադրիչ յանձնաժողովի անդամ պատգամաւորները, իսկ մի վաշտ զօրք առանց զէնքի շղթայ էր կազմել թափորի ճանապարհը ազատ պահելու համար: Վանքի ընդարձակ բազը, շինութիւնների կոուրները լիքն էր բազմութեամբ: Վաղարշապատի և մերձակայ գիւղերի ժողովրդից զատ, մեծ բազմութիւն էր եկել նաև Երևան քաղաքից: Եկեղեցու զանգերի տխուր զուռնաշունչը, երգիչների ողբաձայն երգեցողութիւնը, համարալլ թափորը եկեղեցու պետական շնչացած երկրաւոր նշխարների հետ ժողովրդի մէջ զսպուած տրամադրութիւն և պատկառանքի զգացմունք էր յառաջ բերել, ուստի և կարգապահութիւնը ինքնաբերական էր, բնական և առանց արտաքին միջամտութեան: Եկեղեցու չորս կողմը հանգստեան կարգ կատարուեցաւ չորս անգամ և վերջապէս թափորը կանգ առաւ զանգակատան հարաւային կողմը, ուր պատրաստուած էր Ս. Հայրապետի վերջին հանգիստը՝ կից Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսի, Թաղման կարգը վերջացաւ ժամը 2-ին և ապա սկսուեցան ճառախօսութիւնները, որ մօտաւորապէս 1¹/₂ ժամ տևեց: Խօսեցին պ. պ. Ս. Զաւարեան, Վառման, Առաքելեան, Ծեմարանի աշակերտներից մէկը մի ոտանաւոր կարգաց հանգուցեալի յիշատակին նուիրուած, վրաց հասարակութեան կողմից պ. Կիպչիձէ, ևն:

Ժամը 4-ին մօտաւորապէս միաբանութիւնն ու պատգամաւորները, օտար և հայազգի հիւրերը սեղանատուն հրաւիրուեցան. ընդարձակ սեղանատունը ծայր է ծայր լիքն էր, աւելի քան 300 հոգի: Տեղակալ Սրբազանի կարգադրութեամբ ճառախօսութիւն-

ներ չպէտք է լինէին. միայն ինքը որպէս միաբանութեան ներկայացուցիչ բաժակ առաջարկեց ն. Սրբութեան հոգւոյ փրկութեան համար և հայ պատգամաւորների ուշագրութիւնը հրաւիրեց Էջմիածնի վիճակի վերայ, որպէս զի ճշգրիտ տեղեկութիւններ տանեն իրենց համայնքներին: Շեշտեց յատկապէս Մայր տաճարի անշուք և քայքայեալ դրութիւնը և ճեմարանի անապահով վիճակը: Ժողովուրդը պէտք է օգնութեան հասնէ, որպէս զի ակօռն ու իւր հաստատութիւնները բարեկարգ վիճակի մէջ նորընտիր Հայրապետին յանձնել կարողանանք: Ճաշի վերջում ռուսերէն լեզուով շնորհակալութիւն յայտնեց միաբանութեան կողմից Տ. փոխարքային և իւր տիկնոջը, երևանի նահանգապետներին, որոնք իրենց ներկայացուցիչներով մասնակից եղան հայ ժողովրդի ընդհանուր վշտին, պարտից հիւպատոսին, որ եկել էր վշտակցութիւն յայտնելու իւր կառավարութեան կողմից, Թիֆլիսի քաղաքապետին վրացի իշխան Չերքեզովին, Թիֆլիսի վրաց ազնուականութեան ներկայացուցիչ իշխան Թումանովին, վրացի, յոյն և մահմեդական հասարակութիւններին ներկայացուցիչներին և այլն:

Նոյն երեկոյեան և հետեւեալ առաւօտ պատգամաւորական խորհրդակցութիւն կար դարձեալ վեհարանում, թէ ինչպէս պէտք է յաւերժացնել հանգուցեալի յիշատակը: Առաջին երեկոյեան, որ բաւական լրիւ էր պատգամաւորների թիւը, զանազան առաջարկութիւններ եղան, ամենքը համաձայն էին հանգուցելի անունով մի ֆոնդ հաստատելու գաղափարին, զանազանում էին իրենց կարծիքներով միայն գործադրութեան եղանակի վերաբերութեամբ: Վիճաբանութիւնները հետեւեալ առաջարկութիւնների շուրջն

էին պատուում. ա) հիմնել երկու ուսուցչանոց՝ մէկը Կովկասի օր և է քաղաքում, միւսը Տաճկահայաստանում, բ) կաթուղիկոսի անունով հաւաքած գումարը յատկացնել ճեմարանի ապահովութեան նշանակին, գ) ընդարձակել և բարեկարգել Հայրիկեան թանգարանը, դ) միջնակարգ մի դպրոց բանալ Վասպուրահանում, ե) գիւղական ուսուցիչներ պատրաստելու ֆոնդ հիմնել, զ) հիմնել գիւղատնտեսական դպրոց Տաճկահայաստանում:

Ճառախօսանքի մեծագոյն մասը համակրութիւն էին յայտնում գլխաւորապէս առաջին երկու առաջարկութիւնների մասին, ըստ նոյն երեկոյեան առաջարկութիւններից ոչ մէկը ձայների բազմութիւն չտուեցաւ: Հետեւեալ օրուայ ժողովին ներկայ էին շատ քիչ թուով պատգամաւորներ, մեծ մասը կամ՝ հեռացել էին ԼՂժխաձնից կամ՝ չէին մասնակցում: Քառասուն և չորս պատգամաւորների ներկայութեամբ օրոշում են ընդունել առաջին առաջարկութիւնը և մի մասնաժողով են ընտրում կազմակերպելու իրագործող մարմինը:

Ինչպէս վերև յիշեցինք 33 պսակ էր դրուած հանգուցեալ կաթուղիկոսի դագաղի վերայ, որոնցից 11 արժաթից, 15-ը մետաղից և 7-ը թարմ ծաղիկներից հետեւեալ անձանց, հաստատութիւնների և հասարակութիւնների կողմից:

Արժաթի պսակներ

1. Ն. Կայսերական Մեծութեան Կովկասի փոխարքայ Կոմս Իլարիօն Իւանովիչ և Կոմսուհի Նիքոլաւետա Անդրէեւնա Վարանցով-Դաշկովներից:

2. Թիֆլիսի նահանգի վրաց ողնուսականութեան կողմից:

3. Վրաց հասարակութեան կողմից:
4. Թիֆլիս քաղաքից:
5. Երևան քաղաքից:
6. Արմաւրի հայ հասարակութիւնից:
7. Աստրախանի հայ հասարակութիւնից:
8. Երևանի հայ հասարակութիւնից:
9. Տփլիսի եկեղեցական ծխական հոգաբարձու-
թիւններից:
10. Թիֆլիսի վաճառականութիւնից:

Մետաղի պսակներ.

12. Բագուի, Թիֆլիսի, Երևանի, Ալէքսանդրա-
պոլի և Վաղարշապատի դաշնակցականներից:
13. Թիֆլիսի կայարանի հայ բեռնակիր մշակների
կողմից:
14. Թիֆլիսի 6, 7, 8 քաղաքամասի հայ և վրացի
գինեվաճառների կողմից:
15. Տփլիսի հայ ականավաճառներից:
16. Լումայի խմբագրութեան կողմից:
17. Тифлисский Листок-ի կողմից:
18. Թիֆլիսի Ալէքսանդրովսկի ուսուցչ. ինստի-
տուտի կողմից:
19. Տփլիսի 8-րդ քաղաքամասի վաճառական-
ներից:
20. Տփլիսի Պարսկահպատակ թուրքերից:
21. Մոզդուկի ծխ. գործողներից:
21. Ղզլարի հայ հասարակութիւնից:
22. Հաբէշստանի հայ գաղթականութիւնից:
23. Էջմիածնի Տաճկահայ գաղթականներից:
24. Թիֆլիսի դաշնակցական աշխատաւորներից:
25. Գէորգեան ճեմարանից:

Թարմ ծաղիկներից կամ մրտենուց.

26. Երևանի գիմնազիայի հայ աշակերտներից:

27. Երևանի հայ հասարակութիւնից:
28. Երևանի թեմ. դպր. հոգաբարձութիւնից:
29. Երևանի դաշնակցականներից:
30. Թիֆլիսի հայուհեաց բարեգործական ընկերութիւնից:
31. Հայոց Ազգագրական ընկերութիւնից (Թիֆլիս):
32. Բագուի դաշնակցականներից:
33. Ղարաբաղի թեմ. դպր. հոգաբարձութիւնից և ուսուցչական խմբից:

Պատգամաւորների ճիշդ թիւը տարաբաղդաբար հնարաւորութիւն չունինք տալու, շատերը անուշադրութեամբ կամ ժամանակի սղութեան պատճառով չեն ներկայացրել իրենց թղթերը Ամենապատիւ Տ. Տեղակալին: Մենք յիշում ենք միայն այն անունները, որոնց մասին փաստաթղթեր կան կամ յիշուած են հեռագիրների մէջ:

Կ. Պօլսոյ պատրիարք Տ. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս և ազգային երեսփոխանական ժողովը ներկայացուցիչներ էին նշանակել Տ. Տ. Արիստակէս և Գարեգին արքեպիսկոպոսներին և պ. պ. Ա. Մելիք Ազարեանին (Թիֆլիսից) և Ժամհարեանին (Մոսկուայից). վերջինս ներկայ չէր:

Սրբազան առաջնորդներից ներկայ էին Տ. Տ. Անանիա, Գարեգին և Յուսիկ արքեպիսկոպոսները. Բեսարաբիայի առաջնորդ Տ. Ներսէս արքեպիսկոպոս իւր և թեմի հոգեւորականութեան կողմից ներկայացուցիչ էր նշանակել Կարապետ Ժ. վարդապետին, իսկ Արցախի առաջնորդ՝ Տ. Աշոտ եպիսկոպոսը Բաբգէն վարդապետին:

Թիֆլիսի իմ եկել կամ նշանակուած էին հետեւեալ պատգամաւորները:

Պարոնայք Յ. Ամիրխանեան, Բժ. Մուրադեան և Բժ. Իգլիթեան—Ներսիսեան դպրանոցի հազարաթեան կողմից:

Պ. Ա. Ահարոնեան—Ներսիսեան դպրանոցի և ուսուցչ. Խնատիատի ուսուցչական խմբերի կողմից: Թիֆլիսի քաղաքադպրոցի իշխան Չերքէզով, Հ. Առաքելեան և գեներալ լեյտենանտ Օստրոգորսկի—Քաղաքային վարչութեան և դումայի կողմից, պ. Առաքելեանը նաև «Մշակի» խմբագրութեան և Գալիանեան օրիսրդաց դպրոցի կողմից:

Տ. Հախիսիմէ Մուրադեան—Թիֆլիսի մի խումբ կանանց կողմից:

Պ. Սամսոն Յարութիւնեան—Թիֆլիսի բարեգործական ընկերութեան, գրամատիրական ընկերութեան և Մոսկուայի հայ հասարակութեան կողմից:

Շնորհունակ կոյս Հախիսիմէ Թայիրեան—Թիֆլիսի կուսանաց վանքի կողմից:

Տիկնայք Հ. Աւթանդիլեան, Մարտիրոսեան և Երանուհի Յարութիւնեան—Թիֆլիսի Հայոց բարեգործական ընկերութեան կողմից:

Պարոնայք Յ. Խունուհեց, Իս. Յարութիւնեան և Խաչ. Տ. Մարգարեան—Թիֆլիսի ծխական դպրոցների հազարաթեան թիւները կողմից:

Պարոնայք Արշակ Գրիգորեան, Յովհ. Անդրէասեան, Աղէքսանդր Յարութիւնեան և Եգոր Օթարեանց—Թիֆլիսի ոսկերիչների կողմից:

Պ. Պ. Յակոբ Փիրալեան, Բաղդասար Տ. Պետրոսեան—Թիֆլիսի Տ-րդ. մասի վաճառականների կողմից:

Պարոնայք Մ. Զոյկեան, Ս. Գանգուրեան, Լեւոն Մամուլով և Յարութիւն Աբրահամեան—Թիֆլիսի մեշանների կողմից:

Պ. Խաչիկ Սամուէլեան—Հայ ուսուցչ. կեդրոնական միութեան և ս. Նշանի ուսուցչ. խմբի կողմից:

Պ. Մանուկ Աբեղեան—Թիֆլիսի չքաւոր հայ երեխաներին օժանդակող «Լոյս» ընկերութեան վարչութեան կողմից:

Պ. Պ. Ս. Կիրակոսեան, Ս. Գալստեան — Թիֆլիսի գործակատարներէ կողմից:

Պարոնայք Ա. Միլով, Բարսեղ Ս. Եղիազարեան և Ստեփան Գուլեան — Թիֆլիսի վաճառականութեան կողմից:

Ազա Միրզա Զալալ Իւսուֆ — Թիֆլիսի պարօկահալատակներէ կողմից:

Տ. Տ. Ս. Մելիք-Շահնազարեան, Ս. Մինասեան — Թիֆլիսի «Մեղու» ընկերութեան կողմից:

Պ. Երուանդ Լալայեան — Հայոց ազգագրական ընկերութեան և «Ազգագրական Հանդիսի» կողմից:

Պ. Լեոն Դանիէլեան — «Մշակի» խմբագրութեան կողմից:

Տ. Դիւտ ա. քահանայ, օր. Նուարդ Աղանեան — «Լուծայ»-ի խմբագրութեան կողմից:

Պ. Ս. Զաւարեան — «Ն. Ալիքի» խմբ. կողմից:

Պ. Կ. Մելիք-Շահնազարեան — «Ազբիւր Տարաղի», «Խաթաբալայի» խմբագրութիւններէ և Դերբենի հասարակութեան կողմից:

Տ. Երուանդ վարդապետ «Հովուի» խմբագրութեան և Հիմ Նախիջեւանի հայ հասարակութեան, հոգևորականութեան և ծխական դպր, հոգաբարձութեան կողմից:

ԲԱԳՈՒԻՑ Պ. Պ. Բաղդասար Դոլուխանեան, Կ. Խատիսեան — Բագուի հայ հասարակութեան կողմից. առաջինը ներկայացուցիչ էր և Լէննորանի հայ հասարակութեան:

Պ. Երուանդ Թաղիանսեան — Բագուայ մարդասիրական ընկերութեան կողմից:

Պ. Բժ. Թադէոս Զաքարեան — Բագուայ ծխ. դպր. հոգաբարձութեան կողմից:

Պ. Պ. Բագրատ Շխեան, Աղէքսանդր Ասրիբէ-
գեան (վաստ.)—Բագուի հայոց կուշտուրական մի-
ութեան կողմից, վերջինս նաև Պետերբուրգի հայ
հասարակութեան կողմից:

Պ. Արշակ Առաքելեան—Բագուի «ԾՃՈ» լրագրի
խմբագրութեան կողմից:

Տ. Սովիա Աղամեան, Տ. Հրաչեայ—Բագուի հայ
կանանց կողմից:

Պ. Պ. Գէորգ Յարութիւնեան, Ի. Ամեանց—Կով-
կասի նաւթարդիւնաբերութեան բանուորների կողմից:

Պարոն Աղաբոս Աղայեան՝ Բագուի հայ ուսուց-
չութեան կողմից:

Տ. Ահսնգ աւ. քահ. Տէր Աստուածատրեան՝
քահանայութեան կողմից:

Հաջի աղա Աղասիեւ—Բագուի թուրք վաճառա-
կանութեան կողմից:

Պ. Հայկ Չախմախչեանց՝ հայ վաճառականու-
թեան կողմից:

Պ. Ենովք Տ. Արիստակէսեան՝ հայ գաղթակա-
նութեան կողմից:

ԵՐԵՒԱՆԻՅ Պարոնայք Ահսն Մուշեղեան, Պ. կան-
գուրեալեան, Ա. Մելիքեան, Յ. Օհանեան, Յ. Ար-
ղութեան, Կ. Կամսարական, Գ. Ամիրեան, Սիրական
Տ. Մարտիրոսեան—Երևանի թեմ. դպրանոցի հոգա-
բարձութեան կողմից:

Պարոնայք Տիգրան Աղամալեան, Սարգիս Շել-
կովիկեան, Յովհ. Թադէոսեան—Երևանի թեմ. դպր.
ուսուցչ. խմբի կողմից:

Պարոնայք Արամ Բունիաթեան պաշտօնակատար
քաղաքագլխի, Բարսեղ Եղիաղարեան, Առաքել Աֆ-
րիկեան—Երևան քաղաքի ինքնավարութեան կողմից:

Տիկին Սաթենիկ Արղութեան—Երևանի մի խումբ
կանանց կողմից:

Պ. Պ. Ս. Տէր Մարտիրոսեան, Պօղոս Պօղոսեան—

Մարիամեան օր. դպրոցի հոգաբարձութեան կողմից:

Պ. Պ. Գրիգոր Տ. Խաչատրեան, Սամսոն Տ. Խահակեան, Գէորգ Անտոնեան, Ստեփան Ղարիբեան, Յովհ. Աղիզեան, Ասատուր Աղարեան—Երևանի հայ հասարակութեան կողմից:

Պ. Պ. Ս. Իվ. Իգրուպուլօ, Զաֆար բէգ Զաֆար բէգով և հ. Գրիգոր սարկ. Աղամեան—Երևանի արակ. գիմնազիայի կողմից:

Պ. Պ. Փափազեան և Եաստրեբով Երևանի գիմնազիայի, իսկ Նորայր Մալինցեան, Արմենակ Աւետիքեան, Խաչատուր Զինանեան—նոյն գիմնազիայի աշակերտների կողմից: Պ. Փափազեան ներկայացուցիչ էր նաև Բագուի Վանեցիների կողմից:

Տ. Վահան քահանայ Մամիկոնեան և Կոստ. Ստեփ. Չելանիւկ—Երևանի ուսուցչ. սեմինարիայի կողմից:

Պ. Իսկանդարեան Գալուստ և օր. Հ. Մեժբայեան—Երևանի Գայիանեան դպրոցի կողմից:

ԱԼԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻՅ. պ. պ. բժկպտ. Ա. Բաբայեան, Յ. Զիթոլցեանց, Յարութիւն Բարսամեանց—Ալէքս. քաղաքային խորհրդի կողմից:

Պ. Պ. Կ. Խալաթեանց, բժ. Նիկ. Տ. Սահակեանց, Վաղարշակ Ժամկոչեան—Ալէքս. ծխական հոգաբարձութեան կողմից:

Ատրպետ.—«Ախսուբեան» լրագրի և հայ կաթողիկ ժողովրդի և հոգևոր կառավարութեան կողմից:

Պ. Աղէքսանդր՝ Սանոյեան—Ս. Լուսաւորչի «Խրիմեան» տղայոց դպրոցի կողմից:

ԿԱՐՍԻՅ. Պոռպուլիովիկ Իպ. Գրիգորիեւիչ Ղարսի ոստիկանապետ—Ղարսի ընդ. քաղաքային ոստիկանութեան և ժողովրդի կողմից:

Պ. Պ. Չեքունեան Մարտիրոս, Տ. Սաղաթեւեան Վաղարշ, Տ. Մեքրիսեդեկեան Սարգիս, Կարս քաղաքի հայ հասարակութեան կողմից:

Պ. Լամբրապուլո Աքիլլէս Միխայլովիչ—Ղարսի յոյն հասարակութեան կողմից։

Պ. Աղ. Խանքարեան — Կարսի հայոց դպրոցի ուսչ. խմբի կողմից։

Տ. Մինաս ա. քահանայ Պետրոսեան — Կարսի հոգևոր կառավարութեան և հոգաբարձութեան կողմից։

Պ. Ա. Սբորչչնիկով — Կարսի հայ ուսուցիչ. կողմից։

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻՅ. պ. Ս. Գեարաքեան և օր. Տ. Թովմասեան — Վաղարշապատի դպրոցների կողմից։

Պ. Մ. Աբեղեան՝ ճեմարանի ուսուցչ. խմբի կողմից։

Պ. Պ. Աբամ. Զարլքճեան, Մկրտիչ Խաչատրեան — Վաղարշ. դպրոցականների կողմից։

Տ. Տ. Փիլիպպոսեան, Տ. Գրիգորեան և օր. Վ. Աւետիքեան — Վաղարշապատի կանանց կողմից։

ՕՇԱԿԱՆԻՅ. Տ. Մամբրէ քահանայ՝ հասարակութեան կողմից։

ԱՇՏԱՐԱՆԻՅ. պ. Սահակ Թորոսեան՝ ուսուցչ. խմբի կողմից։

ՄԵԾ ՂԱՐԱԲԻԼԻՍԱՅԻՅ. Տ. Խորէն քահ. Խանդաբեան և պ. Աղէքսանդր Նալբանդեան — հասարակութեան կողմից։

Ն. ԲԱՅԱԶԷԴԻՅ և գաւառից՝ պ. պ. Տիգրան Տ. Եղիազարեան և Հ. Տէր Միքայէլեան։

Ն. ՆԱԽԻԶԵԻԱՆԻՅ. պ. Գէորգ Զուբար, քաղաքային վարչութեան և եկեղեց. հոգաբարձութեան կողմից։

Պ. Մինաս Բերբերեան՝ նշանակուած էր Ն. Նախիջևանի բարեգործական ընկերութեան, Կիսլավուդսկոյ, Մայկուպի և Պեսովսկոյ հայ հասարակութիւնների կողմից։

ԱՐՄԱԻՐԻՅ. Տ. Գաբրիէլ քահ. Թուելեան, պ. պ. Սահակ Սեֆերեանց, Բաղդադար Գառարեան և Լ. Գեանջեցեան՝ Հայ հասարակութեան կողմից. վերջինս պատգամաւոր էր նաև դպրոցների կողմից:

ԵԿԱՏԻՐԻՆՈՂԱՐԻՅ. պ. Նիկ. Սաթուհեան՝ Հայ հասարակութեան կողմից:

ԱՍՏՐԱԽԱՆԻՅ. պ. Լէօ Բաբախանեան՝ Հայ հասարակութեան կողմից:

ՇՈՒՇՈՒՅ. պ. Արաշէս Մեքընեան՝ Ղարաբաղի թեմի դպրոցների կողմից:

ԲԱԹՈՒՄԻՅ. պ. Սարիբէգ Յարութլուեան՝ Հայ հասարակութեան կողմից:

ԹԵԼԱԻՅ. պ. Յովհ. Սաղաթեղեան՝ Հայ հասարակութեան կողմից:

ՄՂՆԱԽԻՅ. պ. Սարգիս Տ. Գրիգորեան՝ Հայ հասարակութեան կողմից:

ՄՈՁԴՈՒՅ. նշանակուած էր պ. Յովհ. Յովհաննիսեան՝ եկ. ծխ. դպրոցի կողմից, ինչպէս և Ալէքսանդրապոլի ուսուցիչների կողմից:

ԱՍԽԱՐԱՒԻՅ՝ պ. Խուրշիդ Մնացականեան՝ ներկայացուցիչ Հայ հասարակութեան:

ՆՈՐ-ՁՈՒՂԱՅԻՅ (Սպահան)՝ Տ. Տ. Գաբեգին վարդապետ և Պասկ քահանայ (Չուղայեցի):

ԹԱԻՐԻՋԻՅ՝ պ. պ. Չաքարեա Նաղարբէղեան, Չ. Բադալեան և Վարդանեան՝ Ատրպատական թեմ. խորհրդի կողմից:

ՀԱՅԷՇՍՏԱՆԻ Հայ գաղթականութեան կողմից՝ պ. Գէորգ Սրաբեան:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ «Հայրենիք» և Բուլգարիայի «Ռադմիկ» թերթերի կողմից պ. Օ. Վառմեան:

ԳՈՐՈՒՅ. պ. պ. Յովհաննէս Մկրտչեան և Սահակ քահ. Տ. Մինասեան՝ Հայ հասարակութեան կողմից:

ՊԵԱՏԻԳՈՐՄԿ. Աբրահամ քահ. Շխեանց՝ Հայ հասարակութեան կողմից:

**ՍՏԱՅՈՒԱԾ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ ՅԱՆՈՒՆ ԱՄԵՆԱՊԱՏԻ
Տ. ՏԵՂԱԿԱԼԻ ԵՒ Ս. ՍԻՆՈՂԻ*:**

Թիֆլիս. Ես և Կենս հոգւով ցաւում ենք Ն. Սրբութեան
մահուան առթիւ:

Կոմս ՎԱՐԱՆՅՈՎ. ԴԱՇԿՈՎ:

Կ. Պօլիս. Նորին Սրբութեան ամենայն Հայաց Կաթուղիկոսի
անպասելի վախճանը խորին վշտով համակում է մեզ. մատու-
ցանում ենք ցաւակցութիւն Սինոգին և Սուրբ Աթոռի միաբա-
նութեան. մաղթում ենք հանգիստ մեր եկեղեցւոյ Հօր և
Հայրապետի հոգւոյն:

Մաղափա Պատրիարք

Կ. Պօլիս. Մեր և Կրօնական ժողովի ներկայացուցիչ ենք
նշանակել Թաղման հանգիստին Սրիստակէս և Գարեգին Սրբ-
եպիսկոպոսներին, Կոստուայից Ժամհարեանին, Թիֆլիսից Մելիք
Ազարեանին:

Մաղափա Պատրիարք

Նրուսադեմ. Խորապէս վշտացած ախուր լուրով՝ յայտնում
եմ ամենաանկեղծ ցաւակցութիւններ Ս. Սինոգի բոլոր անդամ-
ներին, մաղթելով աստուածային մխիթարութիւն: Կաշգաղը եմ,
որ իմ հովութեան ներքոյ եղած բոլոր եկեղեցիներում
հանդստեան պատարագ մատուցանեն Նորին Սրբութեան հոգւոյ
համար:

Հայոց պատրիարք Յարութիւն

Աղանա. Բօթաբեր հեռագիրը ստացայ, Սահակ Կաթուղիկոսը
ճանապարհորդում է. ընդունեցէք համաղգային վշտակցութիւն:

Աղանայի եպիսկոպոս Մուսեղ

* Հեռագիրներն այնքան բազմաթիւ էին, որ բոլորը տպագրելու
հնարաւորութիւն չունինք:

Ֆրայբուրգ. Կարապետ վ. Տ. Մկրտչեանին. Էջմիածնի վանքին, եպիսկոպոսներին և ազգին սրտագին վշահեցութիւն Ն. Սրբութեան վախճանուելու առթիւ:

Սափոնիայի պրինց Մաքս:

Նրեւան. Այսօր վերագառնալով Նրեւան, լսեց՝ Ն. Սրբութեան Մկրտիչ Կաթողիկոսի մահուան տխուր լուրը. Հայ եկեղեցուն հասած ծանր կորստեան առթիւ խորին ցաւակցութիւն եմ յայտնում:

Նախանգապե՝ Կոմս Տիգրանաւզն

Քիւրնից. (Տ. Տեղակալի անունով) Հոգեկան վշտով ընդունեցի Ձերդ բարձր Սրբադնութեան հեռագիրը. Կարգադրելի հեռադրով, որ թեմիս բոլոր եկեղեցիները ճշտութեամբ կատարեն Ձեր հրահանգը: Խնդրեմ ընդունէք իմ սրտագին ցաւակցութիւնը: Ազօթում եմ, որ ամենաբարձրեալի օգնութեամբ Դուք հայրենի եկեղեցին արժանապէս պաշտպանէք: Իմ և ինձ յանձնուած թեմի հոգեւորականութեան կողմից ի Տէր հանգուցեալի թողմանը ներկայ լինելու համար պատգամաւոր նշանակուեց Տ. Կարապետ վարդապետը:

Առաջնորդ քեմի Ներսէս արքեպիսկոպոս

Նրեւան. Ընդունեցէք իմ և հօտիս խորը ցաւակցութիւնը Նորին Սրբութեան մահուան առթիւ: Աստուած հոգին լուսաւորէ: Թող Աստուած ողորմի մեր որբացեալ եկեղեցուն:

Յուսիկ արքեպիսկոպոս

Շուքի. Յայտնում եմ իմ և հօտիս ցաւակցութիւնը ի Տէր հանգուցեալ Նորին Սրբութեան Կաթողիկոսի մահուան առթիւ: Մեղացնում ենք մեր խորին վիշաք ամբողջ հայ ազգի և Ս. Էջմիածնի միաբանութեան վշտի հետ:

Աւետ Խախկոպոս

Աստախան. Աստրախանի հայ հասարակութիւնն ու հոգեւորականութիւնը ամենայն հայոց ծայրագոյն պատրիարք Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. մահուամբ խորապէս ցնցուած՝ ցաւօք սրտի յայտնում են Ձերդ բարձր Սրբադնութեան, իբրև Կաթողիկոսական աթոռի տեղապահի, իւրեանց խորին ցաւակցութիւնը:

Ներսէս վարդապետ և

հասարակութեան ներկայացուցիչներ՝

Ձերբեղեան Գաբրիէլ, Մ. Ս.

Աւակով Նիկողայ:

Թիֆլիս. Թիֆլիսի հայոց դրամատիքական ընկերութեան վարչութիւնը Նորին Սրբութիւն Մկրտիչ Կաթողիկոսի մահուան առթիւ իւր խորին ցաւակցութիւնն արտայայտելով, լիազօրութիւն տուաւ Սոմոն Ստեփանեան Յարութիւնեանցին ընկերութեան կողմից ներկայ լինել թաղման հանդիսին:

Նախագահ Զաքար

Թիֆլիս. Թիֆլիսի Հայոց դրամատիքական խումբը միացնում է իւր ձայնը համազգային վշտին:

Խմբի լիազօր Գարուփնեան

Թիֆլիս. Հայ եկեղեցու երանելի Պետի մահուան ծանր լուծը ցնցող ապաւորութիւն թողեց: «Լուսմայ» խմբագրութիւնը մաղթելով յաւիտենական հանգիստ հանգուցեալին անսասանութիւն նախաժող էջմիածնին, սէր և միութիւն նորա միտքանութեանը, աղօթքներ է վերաւարժում առ Ամենաբարձրեալը, որ Նա մխիթարի Լուսաւորչի սրբաջաժ աթոռը արժանաւոր ընտրութեամբ:

Խմբագիր Գիւր ւ. Բ. Աղանեան

Թիֆլիս. «Հոլութի» խմբագրութիւնը իւր խորին ցաւակցութիւնն է յայտնում Կաթողիկոսի մահուան առթիւ: Մեր ներկայացուցիչը կլինի Երուանդ վարդապետը:

Խմբագիր առաջ բախմայ Սրգկեանց

Թիֆլիս. Աղբիւր Տարազի խմբագրութիւնը, ողբում է Կաթողիկոս և մեծ մարդ Հայրիկի մահը: Խմբագրութիւնը խընդրում է Կ. Մէլիք-Շահնազարեանցին լինել իւր կողմից ներկայացուցիչ թաղման հանդիսին:

**Խմբագրի ըստակայութեամբ
բժեկապիս Նաւասարդեանց**

Թիֆլիս. Ազգի ցաւն անսահման է:

Յուշարարի խմբագրութիւն

Թիֆլիս. Մանկական թերթ «Հասկեր»-ի խմբագրութիւնը իւր և իւր մանուկ ընթերցողների խորին ցաւակցութիւնն է յայտնում մեծ ծերունու, մինչև իւր կեանքի վերջին օրերը գէպի արդարութեան և ճշմարտութեան յաղթանակը մանկական մաքուր հաւատքով վերաբերողի շիրմի առաջ:

Թիֆլիս. Մենք, Թիֆլիսի հայ թուխները թիւրքական տառի համբարներս, մեր աւագի հետ միասին, յայտնում ենք մեր խորին վշտակցութիւնը ի Տէր հանդուցեալ սիրելի քանասանդ չայրելի և ամենայն Հայոց Սրբազնազայն հաթուղիկոսի մահուան առթիւ:

Աւագ Պապանեան

Թիֆլիս. Սուրբ Էջմիածնին և ամբողջ Հայոց աշխարհին հասած մեծ թշուառութեան առթիւ յայտնելով մեր խորին ցաւակցութիւնը, դեղադործական նիւթեղէնները կոլկասեան ընկերութեան ծառայողներս սղբում ենք որբացեալ աղբի հետ միասին ծերունազարդ սուրբ չայրելի մահը:

Թիֆլիս. Յունի ենք իջնում մեծ հայրենակցի, անմուսնալի չայրելի, բռնութեան դէմ մարտնչողի աճիւնի պառջ միացնում ենք մեր ձայնը համադրային ցաւին. պապի համար ժողոված լիողը յատկացրինք Տաճկահայաստանի կրթական դորժին:

Թիֆլիսի Վանքի զապրականներ

Թիֆլիս. Անդրկովկասի հայ կանանց խնամատար ընկերութեան վարչութիւնը խորին յարգանքով ու ցաւակցութեամբ ծունկ է իջնում մեծ մարդասէր, ճշունածների պաշտպան, կանանց իրաւունքի շնորհող սուրբ աճիւնի առաջ: Մեր ներկայացուցիչը կլինի Մելիք Աղաբեանը:

Աւետանա Ռոյստոյեան, Սարենիկ Խաչատրեան, Մարիամ Կապեան, Զանազան Մեհրաբեան, Կաթարիկ Դաւթեան, Սարենիկ Պետրոսեան, Սաֆիա Քաջաբեան:

Թիֆլիս. Գարբիէլ վարդապետ Նահապետեանը Թիֆլիսի հայ հաթուղիկները իւր հօտի հետ միասին վշտակց է ի Տէր հանդուցեալ ամենքին սիրելի և պաշտելի չայրելի և ամենայն Հայոց հաթուղիկոսի մահուան առթիւ սուրբ Էջմիածնի միաբանութեան հասած համազգային վշտին ու ցաւին: Չերմաշներմ աղօթում ենք Ամենաբարձրեալին յարուցանել Սրբոյն Իրիդորի աթուռի համար արժանաւոր յաջորդ:

Թիֆլիս. Իմ և ինձ յանձնուած բոլոր հայ հաթուղիկ հօտիս կողմից արտայայտում եմ Չերդ Սրբազնութեան մեր ամենախորին ցաւակցութիւնը՝ մեծ ծերունի, Մկրտիչ Ա. Կա-

Թուղիկոսի մահուան առթիւ. Նա մի հարազատ Հայրիկ էր բոլոր ժողովրդեան, առանց դաւանանքի խտրութեան:

Անդրկովկասի հայ կաթողիկոսի ինն թեմակալ
Տէր Աբրահամեանց վարդապետ

Թիֆլիս. Այսօր հողին է յանձնուում այն վաղանցուկ պատեանը, որի մէջ ընտրեան կամքով, համարեա թէ ինն տասնեակ տարի, պահպանուում էր մեծ ժողովրդասէր (вародникъ), հովուապետ Հայրիկի անմահ հոգին. և թող սաւառնէ յաւերժ վատպուրականի կարող Արծիւը իւր սիրելի հարազատ ընիշուրջը. և թող սուրբ լինի մեզ համար սիրոյ, համբերութեան և լուսաւորութեան Նորա թողած կտակը: Փառք և պատիւ հայ ժողովրդի մեծ, անմահ և իսկական հօր յիշատակին:

Բժիշկ Եփեսաց

Թիֆլիս. Թիֆլիսի երկրաչափական դպրոցի հայ աշակերտները խորապէս զգացուած են Հայրիկի մահուամբ: Ամբողջ հայոց հասած վշտին ցաւակից ենք:

Շամախի. Մեզ հասած մեծ դժբախտութեամբ ցնցուած՝ յայտնում ենք մեր խորին ցաւակցութիւնը պաշտելի Հայրիկի թանկագին և անիոխարինելի կորստեան առթիւ:

Պատգամաւոր Ալեանդեան

Հաջիկաբուլ. Ի Տէր հանգուցեալ ամենքիս պաշտելի Հայրիկի մահուան առթիւ հոգեհանգիստ կատարելով, յայտնում ենք մեր ցաւակցութիւնը այդ դժուր և անիոխարինելի կորստեան առթիւ: Ամբողջ հօտիս հետ միասին ջերմաջերմ աղօթքներ ենք վերառաքում առ Ամենաբարձրեալն, որպէս զի Նա ժողովրդի սիրելի կաթողիկոսին արժանացնի երկնից արքայութեան:

Քահանայ Մալեանց. ծխի կողմից Մարկոսով, Եսթրաօնով

Լեւնաւան. Մեր թանկագին Հայրիկի մահուամբ համայն հայոց ազգին հասած դժբախտութեան ըօթը ցնցեց մեզ. ամբացնելով մեր սիրտը մենք պէտք է ասենք՝ մարեց կեանքը անմոռանալի ծերուկի, բայց կենդանի է և չէ մարել հայ ժողովրդի սրտում ամբողջ ազգի համար Հայրիկի մատուցած փալլուն գործունէութեան վառ յիշատակը: Առաքում ենք Ձեզ և Ձեր ողջ միաբանութեան մեր խորին ցաւակցութիւնը, իսկ իւր կողմից թողման հանգիսին ներկայացուցիչ Լէնքորանի հայ հասարակութիւնը ընտրում է Բողդան Մովսիսեան Դուռնականեանցին:

Լեհաւաճ. Հայ ժողովրդին հասած դժբախտութեան անկեղծ վշտակեց, սիրելի կաթողիկոս Մկրտիչ առաջնի մահուան առթիւ Լէնքարանի մոսկովման հասարակութիւնը խնդրում է ընդունել իւր խորին ցաւակցութիւնը:

Քաղաքագլուխ Ալսուցով

Աղեքսանդրոպոլ. Աղէքսանդրոպոլի հայ դպրոցներէ հոգաբարձութեանց միացեալ արտակարգ խորհուրդում հոկտեմբերի 30-ն որոշուած է՝ հեռագրով արտայատել Ձերդ բարձր Սրբազնութեան իւր խորին վշտակցութիւնը բարեւոյ մեծ սերմնացանի, սիրոյ վարդապետի, ճակատագրի դժբախտ զոհ, մեր ազգի մարդկային իրաւանց պաշտպան քաջ զինուորի մահուան առթիւ, միջնորդելուր հարկն է տեղիս դպրոցներէց որ և է մէկը կոչել յանուն Խրիմեանի և ուղարկել թաղման հանդիսի համար ներկայացուցիչներ՝ բժիշկ Տէր Սահակեանին, Խալաթեանին, Ժամակոչեանին:

Ի դիմաց միացեալ հոգաբարձութեանց՝

Բժիշկ Տէր Սահակեան

Աղեքսանդրոպոլ. Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցու հոգաբարձութիւնը անմոռաց Հայրիկի մահուան առթիւ իւր խորին ցաւակցութիւնն արտայատելով, յայտնում է, որ նա յիշատակ սուրբ անուան որոշել է մեր դպրոցը վերակոչել Խրիմեանի անուամբ և ընտրել է կաթողիկոսական թաղման ներկայացուցիչ հոգաբարձութեանն նախագահ Սանոեանին:

Հոգաբարձուք Փամկոչեան, Գովհաննիսեան,

Գեւալեան, Մամիկեան

Աղեքսանդրոպոլ. Կաթողիկոս Հայրիկի մահուամբ ցնցուած՝ աղերսում ենք խառնել մեր ցաւն ևս համայն հայոց ազգի վշտին:

Ի դէմս հայ ուսուցիչներէ Խզմալեան

Աղեքսանդրոպոլ. Ա խ ու ը ե ա ն ի խ մ բ ա դ ը ու թ իւ ն ը արտայատում է իւր խորին ցաւակցութիւնը Հայաստանի անդրանիկ մամուլի նախահօր մահուան առթիւ: Ուղարկում է ներկայացուցիչ թաղման հանդիսի համար զրոյ Ատրպետին

Աղեքսանդրոպոլ. Աղէքսանդրոպոլի Օյլէինեան իգական գիմնազիայի աշակերտուհիները խորապէս վշտացած՝ իւրեանց անհուն ցաւն են յայտնում սիրելի Հայրիկի, բաղմաշարժար հայ

ժողովրդի ուսուցչի և միջնակարգի, Մեծ վարդապետի խնաման աշակերտի, Գրիգորի վարդապետութեան հոգին երևաւոր դութեան ներշնչողի, հայ կնոջ ազատագրութեան պաշտպանի մահուան համար:

Նախագահ Սուխով

Նոր Նախիջեւան. Պատրիարք կաթողիկոսի մահուամբ վշտացած թեմական դպրանոցի հոգաբարձութիւնը, ուսուցիչներն ու սաները յայտնում ենք մեր խորին ցաւակցութիւնը, ցանկանալով արժանաւոր յաջորդի շուտափոյթ ընտրութիւն:

Հոգաբարձութեան նախագահ

Մուսէ վարդապետ, Եւսույ Գահագիգ

Նոր Նախիջեւան. Ամենաբարձրեալի անհատանելի կամքով մեր եկեղեցուն նոր ժողովութիւն վիճակուեց: Հայ հասարակութիւնը յայտնում է Եջմիածնին և իւր միաբանութեան իւր սրբիական վիշտն ու խորին ցաւակցութիւնը: Մեծ է մեր հաւատարմ, թէ սղորմածն Աստուած կմխիթարէ հայոց ազգը և սուրբ Լուսաւորչի աթոռի համար արժանաւոր յաջորդ կյարուցանէ և անխախտ կպահպանէ մեր առաքելական ուղիք եկեղեցու հիմքը: Եջմիածնի դարաւոր պատմական ծառայութիւնը իւր ազգին ներշնչում է մեզ լիակատար վստահութիւն, որ վանքիդ միաբանութիւնը միշտ զգաւոր է բոլոր հայոց կրօնական բարոյական շահերի պաշտպանութեան համար:

Ն. Նախիջեւանի քաղաքագլուխ՝ Գեորգի Պապով

Նոր Նախիջեւան. Մեր ուղիք եկեղեցու Պետի մահուամբ ողորդեաց՝ մենք ու Հռիփսիմէի դպրոցի հոգաբարձուներս, վարժուհիներս շտապում ենք արտայայտել Ձեզ, իւրեւ ճեղակալի, մեր ջերմ ցաւակցութիւնները:

Նախագահ Գեորգ Բախանայ,

Աւագ վարժուհի Թագաչի Զամինեան

Ն. Նախիջեւան. Մեր դպրոցի ուսուցչական խումբը յայտնում է իւր խորին ցաւակցութիւնը սիրելի պատրիարք Հայրենի մահուան առթիւ: Աղօթում ենք Ամենաբարձրեալին Գրիգոր Լուսաւորչու աթոռի յարատեւութեան համար:

Ուսուցչական խումբ

Նոր Նախիջևան. Նոր Նախիջևանի հայ կանայք սորանով արտայայտում են Ձեզ իւրեանց խորին վշտակցութիւնը ժողովրդական իրաւանց պաշտպան, կնոջ ու այլ մարդոց իրաւանց հաւատարմանը ու սիրելի Հայրիկի մահուան առթիւ, և մաղթում են, որ Եջմեաճնի Մայր Աթոռը այժմ և ուղարկւում հետեւելով իւր հանդուցեալ հովուապետի թողած աւանդներին՝ միևնոյն զգացմունքով վերաբերուէր հայ կնոջ վիճակին:

Նոր Նախիջևան. Եկեղեցական հոգաբարձութիւնը ամենայն հայոց կաթողիկոսի, մեր սիրեցեալ Հայրիկի մահուամբը վշտացած՝ աղօթում է Առտօուն, որ Նա զօրացնի Ձեզ և միաբանութեանը մեր թանկագին Հայկական եկեղեցին կառավարելու համար:

Նախագահ Խօջայեան

Նոր Նախիջևան. Անհուն արամութեամբ ողբում ենք Նորին Սրբութեան մահը:

Վահան և Մխիթար վարդապետներ

Նոր Նախիջևան. Նորին Սրբութեան մահուամբ ես, հոգեւորականութիւնը, հօտի խորապէս վշտացած ենք: Ի հանդուստութիւն հոգւոյ Նորին հոգեկան վշտով աղօթքներ ենք վեր առաքում առ Ամենաբարձրեայր:

Փոխանորդ Մուշէ Վարդապետ

Նոր Նախիջևան. Նախիջևանի «Հայ կանանց աղքատախնամ ընկերութեան» վարչութիւնը խորապէս խոցուած հայ կնոջն ևս այլ մարդու համահաւասար իրաւատէր համարող Նորին Սրբութեան մահուամբ, միացնում է իւր ձայնը համայն հայոց վշտին և ցանկանում, որ հանդուցեալի այդ ուղղութեամբ ցանաճ սերմերը չմեռնեն իւր մահուամբ, այլ ծլին ու աճին Մայր Աթոռի դէպի կինը բարեհաճ վերաբերմունքով:

Վարչութեան նախագահուհի Մ. Ալեանակի:

Նոր Նախիջևան. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, մեր անմուսնալի Հայրիկի մահուան լուրը խորը սուգով համակեց մեզ: Սգացեալ սրտերի օրինակին հետեւելով՝ յայտնում ենք Ձերդ Սրբազնութեան մեր ցաւակցութիւնը, հաստաառապէ՛ս յուսալով, որ Ձերդ Սրբազնութիւնը իբրև կաթողիկոսական Աթոռի տե-

ղապահ՝ Լիկառավարէք հայոց եկեղեցին յիշելով Ձեր պարտքը պատմութեան և բոլոր ազգի առաջ ու հաւատարիմ մնալով մեր եկեղեցու աւանդութիւններին:

Նախընտան քաղաքի վաճառականներ

Բագու. Բագուի Բ. զեմնադիւայի հայ աշակերտուհիները հայոց եկեղեցու ի դէմս պաշտելի Հայրիկի՝ իւր ամենարժանաւոր Պետի կրած կորստեամբ սրտաբեկ եղած, նորա թաղման օրը ծունկ են իջնում նորա սուրբ անիւնի առաջ և վերառաքում սրտանց աղօթքներ նորա հոգւոյ հանգստեան համար: Եւ թող տիփիէ Աստուած հայոց եկեղեցու զաւակները վշտաբեկ սրտերը և մատնացոյց անէ սուրբ Գրիգորի Աթոռի համար արժանաւոր յաջորդ:

Բագու. Բագուի պրոգիմնադրոնի հայ աշակերտուհիք ողբում են իրենց Հայրիկի կորուստը:

Բագու. Բագուի կանայք ի մի ժողովուած այսօր ողբում են հայոց եկեղեցու դահաւալի, մեծ ծերունի Խրիմեան Հայրիկի մահը. յանձն Հայրիկի հայ կինը զրկւում է իւր իրաւանց հաւրագատ պաշտպանից: Յարգելով թանկագին Հայրիկի յիշատակը, որոշեցինք նորա անուամբ մի գլորոց բանալ աղքատ զեւղերից մէկուում:

Բագու. Մենք Բագուի ծովային գլորոցի հայ աշակերտներու մեր պաշտելի Հայրիկի մահը ողբալով, յայտնում ենք խորին ցաւակցութիւն:

Բագու. Պատկառանքով ծունկ եմ իջնում Հայրիկի թանկագին շիրմի առաջ: Յայտնում եմ իմ սրտանց ցաւակցութիւն:

Արգաւ աւագ Բախուայ

Բագու. Բագուի հայ աւետարանական լուսերական հասարակութիւնը յայտնում է իւր սրտանց ցաւակցութիւնը անփոխարինելի կորստեան առթիւ: Հայրիկի յիշատակը անջնջելի կմնայ բոլոր հայերի սրտում:

Ի զիմաց բոլորի Թորոսեան

Բագու. Հոգեւորականութեան ներկայութեամբ և բաղմամբ աղօթաւորներ ի Տէր հանգուցեալ Հայրապետի համար հոգեհանդիստ կատարուեց. յայտնում ենք Ձերդ Սրբադնութեան ցաւակցութիւն:

Անանիա արքեպիսկոպոս

Բագու. Ամենայն Հայոց բարձրագույն կաթողիկոսի մահուամբ հայ ժողովրդեան հասած ցուին վշտակցելով, Բագուի մահմետական լուսաւորութիւն տարածող Նիջաթըն կերութիւնը յանձին Ձերդ բարձր սրբազնութեան յայտնում է իւր խորին ցաւակցութիւնը:

Ընկերութեան նախագահ Պոստոլ Աղայեւ

Բագու. Բագուի Հայկական կուլտուրական միութիւնը հայ ժողովրդեան պաշտելի հօր մահը լսելով՝ առաքում է Ձեզ, Ձերդ սրբազնութիւն, իւր անսահման վշտի զգացմունքները և խնդրում է Ձեզ այդ զգացմունքների թարգման հանդիսանալ էջմիածնի ամբողջ միաբանութեան առաջ:

Բագու. Ս. Նունէի դպրոցի հայ աշակերտուհիք Նորին սրբութիւն կաթողիկոս պաշտելի Հայրիկի մահուան առթիւ ժողովրդական վշտով ցնցուած, ջերմաջերմ աղօթքներով մաղթում են Ամենաբարձրելուն, օգնել սրբացեալ մեր ազգին, լիխարելնել այս ծանր կորուստը, յարուցանելով ամենարժանաւոր յաջորդ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի դահի, այս աղագայն և կրօնական խորհրդանշանի (սիմվոլ) համար, որպէս զի բոլոր այն սէրն ու անձնուիրութիւնը, որ մենք ամենքս տաճում էինք դէպի մեր Հայրիկը, բաւականութեան խորին զգացմունքով և լի դէպի մեր ազգի ու եկեղեցու ապագայի վառ տենչերով կարողանանք ամբողջովին դարձնել դէպի Նա, դէպի ժողովրդի, արժանաւոր ընտրեալը:

Բագու. Պատուարժան և սիրելի կաթողիկոսի մահուան անսահման վշտով ցնցուած՝ մենք Բագուի Մարինեան գիմնազիոնի ուսանողուհի հայուհիներս, յարգանք ծունկ ենք իջնում մեր ընդհանուր անմուանալի Հայրիկի աճիւնի առաջ և Նորա դեռ ևս թարմ շիրմին երգւում ենք վառ պահել մեր մէջ Նորակեանքին և գործունէութեան հետեւելու բարի նախանձի զգացմունքը և արժանաւոր հանդիսանալու քաղաքացիական այն իրաւանց, որ Նա շնորհեց հայուհուն, որպէսզի այդպիսով գոնէ հեռաւոր կերպով կարողանանք հետեւել այն լուսաւոր օրինակին, որ յաւիտեանս պիտ իշխէ մեր սրտերին:

Բագուի Մարինեան գիմնազիոնի կայսուհիք:

Բագու. Բագուի վաճառականները միութիւնը՝ հայ ժողովրդին վշտակից, էջմիածնի Աթուին իւր անկեղծ ցաւակցութիւնն է արտայայտում: Բագուի վաճառականները

ղղացմանց թարգման և թաղման հանդիսին ներկայացուցիչ լինելը միութիւնը յանձնարարել է իւր անդամ Հաջի Աղա Աղասիէվին, Ստեփան Վլադիմիրիչ Սուբոլին և Եղոր Վասելիէվիչ Զախմախչեանցին:

Փոխ նախագահ միութեան

Հայկ Յէր Միֆայէրեանց

Բազու. Բազուի Հայոց ծխական եկեղեցական դպրոցներէ հոգաբարձութիւնը պտարկարք կաթուղիկոսի մահումը խոր վշտով համահուած, պատկառաւքով երկրպագում է անմուանալի Հայրիկի թանկագին աճիւնի առաջ: Կաթուղիկոսի թաղման հանդիսին հոգաբարձութեանս ներկայացուցիչը կլինի քօշկապետ Զախարեանցը:

Նախագահ հոգաբարձութեան

Բեգլայեան

Բազու. Բազուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութիւնը ամբողջ ազգին հատած դժբախտութեամբ ցնցուած, յայտնում է իւր ցաւակցութիւնը:

Նախագահ Դպրութեան,

Քաբուլար Տէր Անդրէասեան

Հին Նախիջեւան. (Երուանդ վարդապետին) Նախիջեւանի հայ հասարակութիւնը, հոգևորականութեան և հոգաբարձութեան հետ միասին խորը ցնցուած կաթուղիկոսի մահով, արտայայտում է իւր խորին վշտակցութիւնը, խնդրում է Զեղ ներկայացուցիչ լինել թաղմանը:

Երևմտ վարդապետ

Աբուսի Սդիգարեան

Ռոսով. Ռոստովում ապրող Կովկասցի հայերս՝ սիրելի կաթուղիկոս Միքայիլ առաջնի անսպասելի մահուան բօթով վշտացած, ուղարկում ենք Հայաստանեայց եկեղեցու հեռաւոր սրբանը՝ Եջմիածին՝ մեր արտասուքները, որդիական ցաւակցութիւնն ու սրտանց աղօթքները: Մտամուր ծռնի իջած Մեծ Ճերունու դադաղի առաջ, մենք աղբսում ենք Ամենաբարձրեալին, որ Վասպուրականի Արծուի ոգին դարէդար սաւառնէ Հայոց ազգի գլխին, պահելով և պաշտպանելով ցօղէ նորան արդարութեան, հաւատքի և սիրոյ յաւիտենական լուսով. և թո՛ղ ի Ցէր հանգուցեալ մեր մեծ մարդասէրը, մեր Հայրիկը դառնայ ու միայ անսպառելի աղբիւր ոյժի և լիութեան նորան ճնող ու սիրող Ժողովրդի համար:

Ռոստով. Ռոստովի հայ համայնքը միացնում է իւր ձայնը աղգային ընդհանուր վշտին և արտայայտում է իւր ցաւակցութիւնը կանանց իրաւանց պաշտպան սիրելի Հայրիկի մահուան առթիւ:

Ռոստով. Ռոստովի հայոց կանանց բարեգործական ընկերութիւնը խորապէս դուրս է հայ աղգի համար սիրելի Հայրիկի ծանր կորուստը: Ձայնակցում ենք ընդհանրական վշտին: Պսակի փոխարէն յատկացնում է սովեակներին յիսուն ռուբլի:

Ախալցխա. Ախալցխայի հայ հասարակութիւնը՝ իրաւունքի և ճշմարտութեան պաշտպան, իւր ամբողջ կեանքը իւր աղգին նուիրած մեծ ճերմունի Հայրիկի մահուան առթիւ յայտնում է իւր խորին ցաւակցութիւնը:

Ախալցխա. Ախալցխայի հայ վաճառականները Մեծ հայրենասիրի մահուան բոթով ցնցուած, իւրեանց Հայրիկի աճիւնի առաջ ծունկ իջնելով, արտասուածքով աչքերով ողբում են այն անձի կորուստը, որ իւր ամբողջ կեանքում եղել է Հայոց եկեղեցու և Հայոց աղգի ազատութեան մարմնացումն, որ կրօնական ըրպէնքում քաջաբար պաշտպանել է իւր հօտի շահերը, բարձր բռնելով իւր հոգով արի, ալեղարդ դուռը արի առաջ, որ սուրբ է իւր ժողովրդի կեանքով, հովանաւորել ծածկահայատանի անտուն անտէր փախստականներին, որ համոզմամբ յարգում էր ժողովրդի իրաւունքը: Մենք, Աստուծոյ կամբի առաջ անգոր արարածներս, վերջին անգամ համբուրում ենք քո տուրք աջդ, թող այդ աջը վառ պահէ մեր երակների մէջ քո ոգին, որպէս զի կեանքի մէջ յաւիտեանս չմոռանանք քո թողած պատուիրանները:

Վաճառականների աւագ Ա. Ռ. Աղաջանեանց,

Կ. Մ. Մարուգեանց

Ախալցխա. Դառնապէս ողբում ենք անմոռանալի Հայրիկի, Մեծ ճերմունու, քաղմաշարձար ժողովրդի սիրելի անփոխարինելի կորուստը:

Հայոց կանանց բարեգործական ընկերութիւն:

Ախալցխա. Ախալցխայի հայոց դպրոցների հոգաբարձութիւնն ու ուսուցչական խումբը կցելով իւր վիշտը համաղգային վշտին, արտայայտում է իւր խորին ցաւակցութիւնը մեր անմոռանալի Հայրիկի մահուան առթիւ:

Յեռուշ Իւսուփեան

Այսպիսա. Ախալցխայի հրէայ հասարակութիւնը յայտնում է իւր ցաւակցական զգացմունքները Հայոց ազգի Հայրենի, Մեծ Տերունու մահուան առթիւ: Նա, առանց ազգի ու կրօնի խաբուածեան, մասնակից էր բոլորի ուրախութեան և վշտին:

Ախալցխայի հրէայ հասարակութիւն

Կրասնովոդսկ. Կրասնովոդսկի Հայոց ծխական դպրոցի հոգաբարձութիւնը յայտնում է իւր խորին ցաւակցութիւնը անվոխարենեղի պատուարժան Հայրենի մահուան առթիւ:

Հագարաճուրիւն

Կրասնովոդսկ. Հայ հասարակութիւնը յայտնում է իւր հոգեկան վիշտը անմոռանալի Հայրենի մահուան առթիւ:

Նրեսիսի Բազխադարեանց

Մանջուրիա. Մանջուրիայի հայ հասարակութիւնը թախճապատ սրտով լսելով իւր խնկելի Հայրենի Կաթուղիկոսի մահը, շտապում է համայն Հայոց ազգի հետ ի մի սիրտ արտայայտել և իւր խորին վիշտը:

Խարբին. Հեռաւոր արեւելք նետուած Խարբինի հայ դադթախանութիւնը Նորին Սրբութիւն ամենայն Հայոց ծայրագոյն պատրիարք Կաթուղիկոս Մկրտիչ Առաջնի, ամենքի պաշտելի Հայրենի մահուամբ անսահման վշտացած, միայնում է որբացեալ համայն ազգայնոց ողբին իւր ձայնը, իւր խորին ցաւակցութիւնն է արտայայտում սգացեալ Աթոռին:

Կադրակունքիան Գեղկայացոյցի

Միհայել Կարախանեանց

Իրկուսկ. Միացելով մեր ձայնը համայն ազգի ցաւին, ողբում ենք Նորին Սրբութիւն Կաթուղիկոսի, ազգի թանկագին Հայրենի մահը: Աղօթեցինք պատարագին ջերմաջերմ. և թող Աստուած որբացեալ ազգին պարզ և է արժանաւոր Հովուապետ:

Հովիւ Խնչեանց,

Նրեսիսիան Համբարձումեանց,

Հատարակուրեան Գեղկայացոյցի Թառայեան:

Աստաւա. Աստաւայի հայ հասարակութիւնը ամբողջ Հայոց ազգին հասած մեծ դժբախտութեամբ ցնցուած, մատուցանում է Ձեզ, էջմիածնի Միաբանութեան իւր խորին ցաւակցութեան զգացմունքները, յանձին պատուարժան Պատրիարք Կաթուղիկոսի մեր եկեղեցու կրած ծանր կորստեան առթիւ:

Պենգա. Պէնդայի հայ հասարակութիւնը յայտնում է իւր անկեղծ և խորին ցաւակցութիւնը բարձրայարգ կաթուղիկոս Հայրիկի մահուան առթիւ:

Մոսկուա. Մոսկուայի Հայոց եկեղեցիները խորհուրդը միացնում է իւր ձայնը եկեղեցուն ու ազգին հասած ընդհանուր վշտին:

Նախագահ Տէրեան

Մոսկուա. Մոսկուայի հայ ուսանողութիւնը վեհափառ Կաթուղիկոսի մահուան առթիւ յայտնում է իւր ցաւակցութիւնն ու վիշտը: Ուսանողութիւնը միշտ երախտադիտութեամբ կը նշէ Հայրիկի վսեմ անձնաւորութիւնն ու այն մեծ բարիք, որ իւր ստատուած ոյժերը շնորհեց իւր տառապեալ ազգին:

Մոսկուայի հայ ուսանողութիւն:

Մոսկուա. Լազարեան ձեմարանը խորին վշտով տեղեկանալով Սրբազնագոյն պատրիարքի մահուան մասին, ի ներկայութեան ուսուցչապետների, դասատուների, ուսանողների և սաների, հոկտեմբերի 30-ին կատարեց առաջին հոգեհանգիստը իւր հանգուցեալ առաջնակարգ պատուաւոր անդամի յիշատակին:

Տեսուչ

Պեսերբուրգ. Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցիները խորհուրդը եկեղեցու Մեծ Հովուապետ և հայ ազգի հոգեւոր Տիրոջ մահուան առթիւ արտայայտում է իւր խորին ցաւակցութիւնը:

Ի ռեզի ճախագահի Ակսնց

Պեսերբուրգ. Ընդունեցէք խորին ցաւակցութիւնս հայ եկեղեցու նախաթող Նուիրապետի, ամենքիս համար թանկագին Հայրիկի մահուան առթիւ:

Պետական Դումայի անդամ Ա.ձէմեան

Պեսերբուրգ. Միաբանութեամբք հանդերձ ընդունեցէք իմ ցաւակցութիւնը մեր եկեղեցու այրիացման առթիւ:

Սաղաթիւիան

Օդէսսա. Օդէսսայի հայ դպրութիւնը մատուցանել տալով պատարագ, յայտնում է իւր հոգեկան խորին վիշտը Սուրբ Էջմիածնի Հոգեւոր Պետի՝ Հայրիկի, ամբողջ Հայոց ազգի յոյսերի ջահի մահուան առթիւ:

Բազմաթիւ ստորագրութիւններ:

խառնով. Խառնովի հայ ուսանողները և ուսանողուհիները խմբակը յայտնում է իւր խորին ցաւակցութիւնը Հայոց ազգի թշուառներն պաշտպան Հայրենի մահուան առթիւ:

Անապա. Անապայի հայ դպրութիւնը միացնելով իւր ձայնը ընդհանուր սգին, յայտնում է ազգային ցաւակցութիւն թանկագին Հայրենի մահուան առթիւ: Պատիւի փոխարէն տեղական հայ դպրոցին նուիրում ենք 25 ուրբի:

Մելիսպոլ. Մելիսպոլի հայերը համայն ազգի հետ խորապէս ողբում են իւրեանց թանկագին և անմոռանալի Հովնաթան Մկրտչի, ազգային հաշակաւոր դորձի և իւր տառապող ժողովրդի տխրելի մահը:

Դարբիլ Բահանայ Տիւրքայեան,
Երեսփոխ Սեփան Մալիքեան

Յարսիլե Կալոցի. Յարսիլե-Կալոցի փոքրաթիւ Լուսաւորչա-կան հայերս ողբալով ամենայն Հայոց Կաթողիկոս պատուարժան Հայրենի մահը, յայտնում ենք մեր ցաւակցութիւնը: Յաւիտեանս երջանկայիշատակ մեր կրօնի թանկագին Հօր հոգւոյ փրկութեան համար կատարեցինք հոգեհանգիստ:

Կրեմենչուկ. Հոգեկան լշտով խնդրում ենք Ձեզ ընդունել ի Տէր հանգուցեալ ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, մեր ամենա-սիրելի Հայրենի մահուան առթիւ մեր խորին ցաւակցութիւնը: Ազօթում ենք առ Աստուած նորա հոգւոյ համար: Ռուսառամնի ներքին նահանգների

Շրջիկ Խորէն Բահանայ Մնացականեանց և իւր հօօր

Սաւրոպոլ. Հայ հասարակութիւնը ցաւօք սրտի կատարելով ի Տէր հանգուցեալ ամենայն Հայոց Նորին Սրբութիւն Կաթողիկոսի մահուան առթիւ մը շարք հոգեհանգիստներ, այսօր Նորա թաղման օրը ողբալով իւր պաշտելի Հայրենի մահը, աւարտում է Ձեզ իւր խորին ցաւակցութիւնը:

Կարապետ Բենյ. Աղադեանց

Սեւասթոպոլ. Սեւասթոպոլի հայ հասարակութիւնը մեր մեծ Հօր և պաշտպանի անժամանակ մահուան առթիւ հոգեհանգիստ

կատարելով, միայնում է իւր ձայնը ընդհանուր ոտքին: Մաղթում ենք Աստուծուց ամբողջ հայ ազգին բարեկեցութիւն: Հանդիսա ոսկերաց անմուսնուի վեհափառ պատրիարքի:

Հայ եպսկոպոսիւն,

Սարգիս Բահանայ,

Հագարաճու Կարակառ

Հ. Խրիմ. Պատկառելի պատրիարք կաթողիկոսի անուպատելի մահը խորապէս արտայայտեց հայ եկեղեցու ընդհանուր հաւատարմագրականներին: Միայնում եմ իմ վիշաք Ձերին հետ և աղօթում, որ Աստուծոյ պաշտօնի ծանր ժամանակում եկեղեցին կստանա իր իրաւունքները Ձեզ ոյժ շնորհի:

Նդիտ: վարդապետ

Թեպետեալ, Թեպետեալի Հայոց եկեղեցու ծախականները յայնում են խորին ցաւակցութիւն՝ իւր ամբողջ կեանքը իւր ազգի ծաղիկման նուիրած, ամենասիրելի Հայրիկի մահուան առթիւ:

Վարդանանց Բահանայ, երեսփոխ Զայցել:

Արեւ. երէկ բաղնիքի աղօթող հասարակութեան ներկայութեամբ հոգեհանգիստ կատարելով է Տէր հանգուցեալ ամենայն Հայոց կաթողիկոսի համար, հայ հասարակութիւնն արտայայտում է իւր խորին ցաւակցութիւնը:

Զաւարանց Բահանայ և երեսփոխ
Շաղիկանց

Թեպետ. Թեպետի ազգաբնակչութիւնը սգալով պաշտելի սրբազնապետ Պատրիարք ամենայն Հայոց կաթողիկոսի մահը, յայնում է իւր խորին ցաւակցութիւնը Սինոդին և ամբողջ Հայոց ազգին Մեծ ճերմակ ոյս կորստեան առթիւ:

Քաղաքագլխի պաշտօնակատար Տէր Յարութիւնեան

Թեպետ. Անմուսնուի Հայրիկի մահուան լուրը կայծակնա՛հար արու մեզ. դառնապէս ողբում ենք թանկագին կորուստը. մեր մեծ Հայրիկի յիշատակը կմնայ յաւիտեան:

Թեպետի հայ վաճառականներին

Թեխաւ. Յանձին Հայրեկի Հայոց ազգը կրեց մի ծանր կուսութիւն. բայց նորա յիշատակը յաւերժ կմնայ մեր սրտերի մէջ: Հանգիստ ոսկերաց անխիթար վաստակաւորն:

Թեխաւի հայ դպրոցի Հագարաճօւթիւն

Վշտակցութիւն են յայտնում Թեխաւից Ս. Նունէի օրերուցայ դպրոցի աշակերտուհիք:

Միխայիլով. Մեխայիլովի գիւղական հայ հասարակութիւնը խորապէս վշտացած ամենքի սիրելի և պատուելի Հայրեկի մահումը, յայտնում է իւր սրտանց ցաւակցութիւնը Հայրեկին հորցրած բոլոր հայերին: Հոգեհանգիստ կատարուած է:

Սվիրի. Ձխարի հայ հասարակութիւնը բոլոր հոգով սղբում է պաշտելի Հայրեկի մահը: Խանութները փակ են. եկեղեցին լիքն է ժողովրդով:

Գալիստացեան քահանայ

Ղարափիլիսա. Գիւղիս ազգաբնակիւթիւնը յայտնում է իւր անկեղծ ցաւակցութիւնը Թանկագին Հայրեկի, աշխատաւոր ժողովրդեան իսկական պաշտպանի մահուան աւթիւ:

Ուսուցիչ Բէգկալեան.

Հոգաբարձու Սոլիսարեանց

Նուխի. Ինձ յանձնուած հօտիս և հոգևոր դասի հետ դասնադին ողբում եմ Նորին Սրբութեան մահը:

Նվիթե վարդապետ Անարոնեան

Նուխի. Նուխու հայ դպրոցների ուսուցչական խումբը յայտնում է իւր ցաւակցութիւնը Մեծ ծերունու և 19-րդ դարու հայերի մէջ լուսաւորութիւն տարածելու գործի եռանդուն աւաբեալի մահուան աւթիւ:

Աւագ ուսուցիչ Խանոյեան

Արգուին. Տեղական հասարակութիւնը խորապէս ցնցուած սիրելի և անմոռանալի Հայրեկի մահումը, վշտով սրտով կատարել տուեց պատարագ և հոգեհանգիստ:

Գործակալ Տէր Գրիգոր Սաայեան

Իրոզնա. Մեայնում ենք մեր ձայնը Թանկագին և անմոռանալի Հայրեկի մահուամբ Հայոց ազգին հասած ընդհանուր վշտին:

Գրողնայի հայ դպրոցի տնօրէն

Գրողնա. Միացնում ենք մեր վիշտը թանկագին ու սիրելի Հայրիկի մահուան առթիւ համայն հայոց հասած դժբախտութեան:

Նաաաաա-իւրեան հայ գաղութ

Կախ. Կախ հայ հասարակութիւնը իւր պաշտելի Հովուապետ Մկրտիչ Կաթողիկոսի մահուան առթիւ յայտնում է իւր ցաւակցութիւնը:

Օրդուբաթ. Օրդուբաթի հայ հասարակութիւնը ի Տէր հանդուցեալ Հայրիկի համար հոգեհանգիստ կատարելով, յայտնում է իւր ցաւակցութիւնը տեղի ունեցած կորստեան առթիւ:

Սոչի. Մեծք Հայրիկ, քո հաւատարիմ զաւակներդ ցնցուած քո մահուան տխուր ըօթով, իւրեանց ջերմաջերմ աղօթքներն են լերաւաքում առ Ամենաբարձրեալն և յուսով են, որ ազատութեան դրօշակը այնչափ բարձր ու վեհ բռնած Վասպուրահանի Արծուի հոգին կանցնի քո արժանաւոր յաջորդի վրայ և ամեն ժամանակ կ'սգեւորէ ճնշուած ժողովրդին պայծառ ազատական յուսով:

Սոչու եւ Երզնկայի հայեր

Նալչիկ. Մեծապէս վշտացած ենք մեր արժանայարգ Հոգևոր Հովուապետ Խրիմեան Հայրիկի մահուամբ: Աղօթում ենք առ Աստուած Նորա հոգւոյ վերելութեան համար:

Նալչիկի հայ եպարակոսիքի

Պետախորսկ. Պաշտելի Հայրիկի մահը համակեց մեզ—Պետախորսկի հայ կանանց բարեգործական ընկերութիւնը—անսահման վշտով. ողբում ենք այն մարդու մահը, որն առաջինը ծխի մէջ կնոջ և այլ մարդու իրաւանց հաւասարութիւնը ընդունեց, շնորհելով մեզ ևս ընտրական իրաւունք: Անմոռանալի Հայրիկի յիշատակը յաւիտեանս գրոշմուած է երախտապարտ հայ կնոջ սրտում: Ի յիշատակ Նորա ընկերութիւնս որոշեց տեղական դիմագրիւնում պահել մի թոշակաւոր:

Ընկերութեան նախագահուհի Ելիսնեանց

Պետախորսկ. Անմոռանալի Հայրիկի մահուամբ ցնցուած խնորհում ենք Մեծ մխիթարիչի և Հայկեան բազմաչարչար ժողովրդեան խնամատարի շիրմի առաջ: Պետախորսկի հայ եպարակոսիքիւնը իւր վիշտն արտայայտելով՝ Կաթողիկոսի յիշատակը յաւերժացնում է հիմնելով մի դրագարան Նորա անուն:

Հոգաբարձուքի Կարոյի

Գուդաուս. Նորին Սրբաւթիւն ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. մահուամբ ցնցուած ենք մեծապէս: Միացնում ենք և մեր ջերմ աղօթքները Հոգեւոր Հովանաւորին հոգւոյ հանգստեան համար:

Գուդաուսի կայեր

Նկատեիմոքար. եկտաերինսդարի հայ կանանց բարեգործական ընկերութիւնը երախտապարտ հայ կանանց ու հայ տղամարդոց իրաւանց հաւասարեցնող անմոռանալի Հայրիկին, ամբողջ հայ ազգի հետ միասին ողբում է Նորա մահը:

Վարչութիւն

Նովոյեքիասկ. Նովոյէրկասկ քաղաքի հայերը հանդիսաւոր հոգեհանդիստ կատարելով Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսի, ամենաորիւնի Հայրիկի թաղման օրը, Եջմիածնի Աթոռին յայտնում են իւրեանց խորին ցաւակցութեան զգացմունքները և թող Ամենաբարձրեալը ոյժ պարգեւէ Ձեզ և Ձեր Միաբանութեան ծառայելու մեր եկեղեցուն ու ազգին:

Ղարս. Հայոց դպրոցի հոգաբարձութունը, ուսուցիչները և աշակերտները հայ եկեղեցու հոգեւոր Պետ անմոռանալի Հայրիկի մահուան բօթով կայծալնահար եղած՝ իրենց անհուն ցաւակցութիւնն են արտայայտում:

Հոգաբարձութիւն:

Ախալքալակ. Ծանր է մեզ համար թանկաւէր և անմոռանալի Խրիմեան Հայրիկի, իւր աստիճանում անյողողող դործչի, անհաւասարապէս անկուսակցական ծերունու մահը: Տեղական վանականականական դասը այսօր հանդիսաւոր հոգեհանդիստ կատարելով՝ ողբում է այդ անպատմելի կորուստը, վերաւարելով իւր աղօթքները առ ամենաբարձրեալն Աստուած, որ Նա տայ մեզ Հայրիկի արժանաւոր յաջորդ:

Ախալքալակ. Ախալքալակի հայոց դպրոցները ողբում են անձնուէր քաջամարտիկ կաթողիկոսի և հայոց ազգի պաշտելի Հայրիկի կորուստը:

Ախալքալակ. Այսօր տեղական արհեստաւորների ժողովը կատարեց հոգեհանդիստ յաւիտենական կեանքն անցած թանկաւէր Հայրիկի համար. արտայայտելով անպատմելի վիշտ, ողբում ենք անվախ զինուորի և հայկական բաղմաջար եկեղեցու արժանաւոր Հովուի անպառնալի կորուստը:

Ախալքալակ, Հայոց բարեգործական ընկերութիւնը ողբալով հայոց բաղմաշարժար եկեղեցու Մեծ պատրիարքի անփութարկելի կորուստը, մեծ բարեբարձ ժողովրդական Հայրիկի յիշատակը յաւերժացնելու համար որոշեց պատել փոխարէն թաշակաւորները սահմանել տեղական ծխական դպրոցներում:

Վարչութեամբ նախագահ Մեծապետեանց

Բարում. Բաթումը եկեղեցական ծխական Խրիմեանի անուան հիմնուած դպրոցի հողաբարձութիւնը խորապէս խոցուած թանկադին և մեծ ժողովրդական Հայրիկի մահուամբ՝ միացնում է իւր ձայնը համայն ժողովրդական վշտին:

Նախագահ եպարքոսութեան Սարիբէկ Յարութեանց

Նման հեռագիր Բարումից նաև «Խրիմեան» դպրոցի ուսուցչական կամրից:

Բարում. Մեր արցունքներով ցողում ենք կանանց ծխական կրթուները վերահաստատող պաշտելի Հայրիկի շրթերը: Պատիկ փոխարէն, հանգանակած 78 ու. փոխադրում ենք «Մշակ»ի կամբադրութեան Խրիմեան Ֆոնդի անունով:

Մի խումբ ծխական կանանց կողմից Նուրէ Մելեան

Նման հեռագիրը մի ուրիշ խումբ կանանց կողմից Շուշանիկ Պոլեանի ստորագրութեամբ:

Բարում. Բաթումի հայ կաթոլիկ հասարակութիւնը միացնելով իւր ցաւակցութիւնը Համայն հայոց ազգին հասած վշտին, անկեղծօրէն ողբում է խուսաւորչու եկեղեցու պատուարժան Պետի, անմոռանալի Հայրիկի մահը:

Ի դիմաց հառաքիութեան՝ Պոլեան, Զաւարեան

Դաճակ. Ամբողջ հողեւորականութեան ու հօտի կողմից մեր խորին ցաւակցութիւնն յայտնելով պատրիարք Կաթողիկոսի մահուան առթիւ, զեկուցանում ենք, որ այսօր, ս. Դրեգոր խուսաւորիչ եկեղեցում, ներկայութեամբ պետական հաստատութեանց ներկայացուցիչներին, ամեն ազգութեանց բարձրատախճան աւագանիներին մատուցուած է պատարագ և կատարուած է հոգեհանգիստ, աղօթելով առ Մխիթարին Տէր մեր Աստուած ի վրկիւթիւն հոգեւոյ երջանկայիշատակ անմոռանալի Հայրիկի:

Նախագահ հողեւոր հառաքիութեան Թաւառեանց.

Անդամք՝ Յէր Յովսէփեան, Շախաւարեանց

X

Գանձակ. Յայտնում ենք մեր խորին ցաւակցութիւնը Կաթողիկոսի մահուան առթիւ և ծունկ իջնելով համբուրում ենք մեր թանկագին Հայրեկէ դագաղը:

Գանձակի ս. Նունէի դպրոցի Առակեանիի և Կրօնաւոյցի

Ղազախ. Ղաղախ քաղաքի հայերի հետ միասին ողբում եմ մեր Հայրեկին:

Գործակալ Ապրեսեմ

Ագուլիս. Ագուլիսի հասարակութիւնն ու հոգեւորական դասը անմոռանալի Հայրեկի մահուան առթիւ յայտնում են իւրեանց ամենախորին ցաւակցութիւնը:

Ուխտանէս վարդապետ, գործակալ Թաւմանեանց, անուէր Տէր Միքէլեանց

Գորի. Մեր ամենասիրելի Հայրեկի մահուան առթիւ յայտնում ենք մեր հոգեկան վիշտը: Ողբում ենք մեծ ծերունու մահը:

Հոգաբարձութիւն և ուսուցչական խումբ դպրոցի

Ղզլար. Հայ հասարակութեան կողմից առաքում եմ ձեզ անկեղծ ցաւակցութիւն Հայոց ազգին հասած ծանր դժբախտութեան առթիւ. ողբալով հանդերձ նորա ջերմ աղօթքներ են վերառաքում առ Բարձրեալն՝ հանգուցանել պաշտելի Հայրեկի հոգին:

Ղզլարի քաղաքագլուխ

Կարախիդէ:

Ղզլար. Այսօր հոգեւորականութիւնը հանդիսաւոր հոգեհանգիստ կատարելով ի Տէր հանգուցեալ Կաթողիկոսի համար, հոգով սրտով ողբում է անմոռանալի Հայրեկի անժամանակ կորուստը:

Թաւարեղեանց Բահանայ

Ղզլարից. Տ. Կորիւն քահանայ Պանոսեան՝ ներկայացուցիչ է ծխական դպր. հոգաբարձութեան և հայ հասարակութեան կողմից:

Ղուբա. Ղուբայի հայ հասարակութիւնը յայտնում է իւր վշտակցութիւնը, աւելացնելով՝ «Եւ թող Աստուած յարուցանէ մեր եկեղեցու արժանաւոր հովուապետ ու պահպանէ անսասան մեր եկեղեցին ու ազգը»

Քարվանսարա. Ի Տէր հանդուցեալ Պատրիարք Հայրեկե համար հոգեհանգիստ կատարելով, յայտնում ենք մեր խորին ցաւակցութիւնը:

Հոգաբարձութիւն, ուսուցիչ, առակերանք

Ջալալ օղլի. Ջալալ օղլու հասարակութիւնը վշտաբեկ է եղած. Նորին սուրբ Օծութեան անմահանալի Հայրեկե զաւակները արցունքն աչքերէն մատուցանել տուին պատարագ և կատարեցին հոգեհանգիստ. ծունկ չըբաժ աղերսում ենք Ամենաբարձրեալին հանդուցանել Հայոց աղքի մեծ Հօր հոգին և յարուցանել սուրբ Եջմեռածնի պատրիարքական աթոռի համար արժանաւոր յաջորդ:

Ի գլխաց հոգաբարձութեան զպրօցի հոգաբարձուք

Վարդապարտեանց, Մկրչեանց, Մասթոսեանց

Բարձում. Խորին վշտալի հոգով ողբում ենք, յանձին իւր մեծ Հայրեկե, Հայոց աղքին հասած անխոխարնելի կորուստը:

Բարձումի հայր

Գօրիս. Գօրիսի հայ հասարակութիւնը սրտի խորին վշտով լսելով Մեծ Հայրապետի մահը, ողբում է Հայկական եկեղեցու Պետի, արժանաւոր դարձչի և բարի մարդու կորուստը: Պատիկ փոխարէն որոշեցինք Հայրեկե յիշատակը բարեգործութեամբ յաւերժացնել: Խնդրում ենք Թաղման հանդիսին մեր ներկայացուցիչ համարել Գօրիսեցի Սիմէոն Տէր Մինասեանցին:

Ի դէմս Գօրիսի հայ հասարակութեան

Արեակ Ղազարեան, Խաւրճիկ Մելքեան, Նիկսդայոս Յովսէփեան

Գօրիս. Ցնցուած Հայոց եկեղեցու անխոխարնելի Պետի մահուամբ, յայտնում եմ խորին ցաւակցութիւն:

Ընձակ վարդապետ

Շուլաեք. Սրբոյն Մեսրոպի փոխանորդի, որբացեալ Հայոց լուսաւորութեան ղինուորի, մահը ողբալով, Շուլաւէրի հասարակութիւնը միանում է ընդհանուր սգին, սիրելի կաթուղիկոս Հայրեկե մահուան առթիւ:

Պատիկ փոխարէն նուիրում ենք Վարդգեան Ֆոնդին տանը բուրլի:

Շուլաեք. Սուրբ Մեսրոպի հարազատ փոխանորդ, լուսաւորութեան ղինուորի մահուան բօթը համակեց մեզ ևս որբացեալ Հայոց հետ ընդհանուր սգով: Շուլաւէրի հասարակութիւնը կա-

Թուղիկոսի յեշատակը յուերթացնելու համար սրոշեց դպրոցում պահել տանն թոշակաւոր նորա անուան:

Հոգաբարձութիւն

Նոյն խմբաւորով ցաւակցութիւն է յայտնուած և ուսուցչական խմբի կողմէ:

Շուլաւեր. Դաւենագին ողբում եմ հայ ժողովրդի քաղաքակրթական ծաղկման ամենասիրելի զինուորի, կաթուղիկոս Հայրիկի մահը:

Շուլաւերի օանուէր Կարաւանեանց

Պետրովսկ. Այսօր ի ներկայութեան բոլոր թաւականների մատուցուած է պատարագ և կատարուած է հոգեհանգիստ ի Տէր հանգուցեալ անմոռանալի Հայրիկի համար:

Մարգարեանց Բախմալ

Պետրովսկ. Մ. Բերբերեանին խնդրում են լինել ներկայացուցիչ և պոսիկ փողը 45 ր. ուղարկում են ձեմարանին նուէր:

Լուգանսկ. Ողբում ենք Հայոց եկեղեցու մեծ մխիթարելի պատրիարք կաթուղիկոս Հայրիկի մահը:

Պապայեան Բախմալ

Շահալի. Ելիար գործարանի բոլոր բանուորների հոգին խորապէս խոցեց ամենասիրելի և անգին Հայրիկի մահուան բօթը: Սրան ամենախորին կոկիծով և արտասուածքով աչքերով ողբում ենք համայն Հայոց ազգի անգնահատելի կորուստը, նորան հաճած ամենամեծ վիշտը: Միմեայն մեր անմոռանալի Հայրիկի փառաւոր անցեալի յեշողութիւնն ու նորա ամենուրեք հաշակուած բարի անուան հանքաւը կարող են այժմ, մեր ղԺբակաւորութեան այս վայրկեանին և արագացում մխիթարել մեր վշտահար սրտերը: Հանգիստ ոսկերացդ, ժողովրդիդ հարապատվշտակից:

Սուրամ. Այսօր Սուրամի հայ հառարակութիւնը խուռն աղօթողների ներկայութեամբ կատարելով հոգեհանգիստ ի Տէր հանգուցեալ կաթուղիկոսի համար, բոլոր հոգով ողբում է ժողովրդից յերուած, ժողովրդի զաւակ և մինչև վերջին վայրկեան ժողովրդի շահերին ծառայած մեր մեծ Հայրիկի Մկրտիչ Ա. կաթուղիկոսի մահը:

Դեոգլայ. Այսօր մենք Գէոգլայի հայերս քահանայի հետ միասին հոգեհանգիստ կատարեցինք ի Տէր հանգուցեալ մեր Թանկազին պատրիարք Հօր համար և ամենայն ջերմեռանդութեամբ աղօթեցինք Աստուծուն, որ նորա յաջորդը ընթանայ նորա, մեր հանգուցեալ Խրիմեան Հայրիկի հետքով. հանգիստ ոտկերացդ:

Գեոգլայի հայ հասարակութիւն

Դիլիջան. Դիլիջանի հասարակութիւնը համադրային դժբախտութեան վշտակից՝ ողբում է դառնագին, արժանաւոր Հայրիկի մահուան առթիւ իւր խորին ցաւակցութիւնն յայտնելով:

Սլաւեանսկ. Սլաւեանսկի հայերը յայտնում են իւրեանց խորին ցաւակցութիւնը անմոռանալի կաթուղիկոս, ազգի ուրիշ, ժողովրդեան իրաւունքների պաշտպան Հայրիկի մահուան առթիւ: Ձկայ այլ ևս Հայրիկը, բայց նորա յիշատակը պայծառ է և նորա փառաւոր գործերը յաւիտեանս կենդանի կը մնան ամբողջ Հայոց ազգի սրտերում: Ծունկ ենք իջնում նորա աճիւնի առաջ. հանգիստ ոտկերացդ:

Նովոչերկասկի. Հայոց «Լայո» ընկերութեան խորհուրդը խորապէս ողբալով մեր ջերմաջերմ սիրելի Հայրիկի մահը և հայոց եկեղեցու հրաժ ծանր կորուստը—աղօթում է Աստուծուն, որ Նա Ձեզ և Ձեր միաբանութեան ոյժ և կարողութիւն պարգևէ մեր Թանկազին եկեղեցուն ծառայելու:

Ընկերութեան նախագահուի Մ. Աւրանդիկեան

Տազաբոգ. Տազանրոգի հայ գաղութը իւր պաշտելի, Նորին Սրբութիւն պատրիարք կաթուղիկոսի անսպասելի մահուամբ խորին վշտով համակուած, վերառաքում է իւր ջերմեռանդ աղօթքները Ամենաբարձրեալին, աղերսելով նորան ընդունել՝ արգարութեան, հաւատքի և սիրոյ քաջամարտիկին, ի Տէր հանգուցեալ՝ Նովուսապետին, ի ծոց մեր երանելի և սուրբ նախնեաց:

Ակսայեա (Դոն). Ակսայեայի հայերը ղգալով Թանկազին Հայրիկի ծանր կորուստը, յայտնում են իւրեանց խորին ցաւակցութիւնը և միացնում իրենց ձայնը հանուր սգին. Թող Աստուած զօրաւիգ լինի իւր իսկ ուղարկած այս փորձութեան մէջ:

Սիմֆերոպոլ. Հողւոյ ցաւակցութեամբ իմանալով ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի մահը, Սիմֆերոպոլի հայ հասարակութիւնը ողբում է իւր ժողովրդեան անձնուէր հայոց եկեղեցու Պետի կորուստը:

Ակիերման. Այսօր՝ Սրբազնագոյն կաթուղիկոսի, ժողովրդեան հարաքաւ Հօր ծանր կորստեան առթիւ չորրորդ հոգեհանդիստը կատարելով, իմ հօտիս հետ միասին յերառաքում եմ առ Ամենաբարձրեալն Աստուած ջերմաջերմ աղօթքներ ի Տէր հանդուցեալ Հայրիկի հողւոյ իրկութեան և հայերէն երկաթէ կամբով կաթուղիկոս շնորհելու համար:

Երեմիա Բաեանայ Ապրիկեան

Նոր-Բայազէր. Ընդունեցէք հօտիս և իմ ցաւակցութիւնը ծանր ժամանակներէ այս դառն կորստեան առթիւ: Մաղթում եմ Ամենաբարձրեալից Ձերդ Սրբազնութեան համար այժ, եռանդ և առողջութիւն, գործելու յօգուտ որբացեալ եկեղեցու և աղղի: Յոյս ունիմ, որ Ձեր իմաստուն կառավարութեամբ կթաղաւորէ կարգ կանոն:

Նոր Բայազէթի յաջորդ Խորէն վարդապետ

Արմալիր. Ի դիմաց հայ հասարակութեան յայտնում եմ անկեղծ ցաւակցութիւնս ամենայն Հայոց պատրիարք կաթուղիկոս Մկրտիչ Ա. մահուան առթիւ: Թաղման հանդիսի համար դալիս է պատգամաւորութիւն:

Երջանապետ Եանուսէր Կուրիկեան

Արմալիր. Ամենայն հայոց կաթուղիկոսի մահուան բօթը խորը տխրութեամբ համակեց հայոց ծխական դպրոցների ուսուցիչներէ և ուսանողներէ սրտերը: Դառնապէս ողբում ենք սիրելի Հովուապետի և եկեղեցական դպրոցների հովանաւորողի մահը:

Մանկավարժական խորհուրդ

Արմալիր. Արմալրի ծխական եկեղեցական հոգաբարձութիւնը Նորին Սրբութիւն ամենայն հայոց պատրիարքի մահուամբ խորապէս վշտացած, յայտնում է ցաւակցութիւն՝ իւր ամբողջ կեանքը իւր աղղի բարօրութեան նուիրած, մեծ հովուապետի մահուան առթիւ և ամբողջ հայոց աղղի հետ միասին ողբում է ջերմ սիրելի Հայրիկի կորուստը:

Արմալրի հայ ծխական—եկեղեցական հոգաբարձիութիւն

Բախմուտ. Ամենայն հայոց կաթուղիկոս Մկրտիչ Ա. Հայրենի մահուան առթիւ Բախմուտ քաղաքի հայերը իւրեանց հոգևոր հովուի հետ միասին յայտնում են իւրեանց մեծ ցաւակցութիւնը: Կատարւում են հոգեհանգիստներ:

Սարգիս առ. ԲԱԽ. ՄԱԲՈՒԺԱՅԻՆ

Կիսկովոցսկի. Հայ հասարակութիւնը խնդրում է Մ. Բերբերեանին ներկայացուցիչ լինել և իւր ցաւակցութեանը արտասել լինել:

Մայկոպ. Հայ հասարակութիւնը խնդրում է Մ. Բերբերեանին լինել ներկայացուցիչ և յայտնում է, որ պոսակի փոխաբէն լիճեց փող հաւաքել յօգուտ հայ սովեալներին:

Իգդիր. Յայտնում ենք մեր ամենախոյրին ցաւակցութիւնը ի Յէր հանգուցեալ Նորին Արքութիւն ամենայն հայոց Հայրենի, Վասպուրականի Արծուի մահուան առթիւ:

Հոգաբարձութիւն և ուսուցչական խումբ

Օճի. Օնիի ամբողջ հայ հասարակութիւնը մինչև հոգւոյ խորքը վշտացած է անմոռանալի Հայրենի մահուամբ: Հայկեան ամբողջ ազգի հետ մենք ևս յանձին լեհափառ Տէր Մկրտիչ Հայրենի զրկւում ենք հայկական բազմադարեան եկեղեցու ամենաառաքինի, ամենամարդասէր ներկայացուցչից և հայոց բազմաշարժար ազգի մեծ պաշտպանից ու հովանաւորից: Ամենայն օր տեղական հայոց եկեղեցում կատարւում է ծնրադրութեամբ հոգեհանգիստ ի հանգիստ հոգւոյ Հայրենի:

Արգաւ ԲԱԽԱՆԱՅ ՌԵՐԱՅԻՆԱՅ և

Օճիի հայ դպրոց

Ղազան. Ղազանի հայ ուսանողութիւնը դառն կսկիծով տեղեկանալով Մեծ ծերունի Հայրենի, Վասպուրականի Արծուի մահը, որ իւր թեւերի հզօր թափերով անթափանցելի խաւարի մէջ ներհամ ազգը կեանքի կոչեց, աննկուն կերպով ձգտեց ազատութեան թափաւորութեան անհատանելի դադարի և այնպէս դառնադին կերպով ողբաց նահատակ ազգի թշուառութեան տարիներին լիճալը—յայտնում է իւր խորին ցաւակցութիւնը: Հայ Ժողովուրդը կորցրեց իւր մեծ սիրովին. նա գնում էր ընդ առաջ Ժողովրդական հասունացած պահանջների, նուրբ կերպով ուշադիր էր դէպի Ժողովրդական ծովի յուզմունքները. նոյն

այդ ժողովրդի ցանկութեամբ նա հրատարակեց ընդհանուր
ընտրական իրաւունքը և այս վերջինը կմնայ քո պսակի մէջ
անթառամ ծաղիկ:

Ի դիմաց Ղազանի հայ ուսանողութեան
Զօհրաբեանց, Գիւլխանդանեանց

Շումլայ. Մեր վշտակցութիւնն ենք յայտնում Ն. Սրբու-
թիւնն Խրիմեան Հայրիկ կաթողիկոսի մահուան առթիւ:

Բուլղարիայի Շումլա քաղաքի հայ համայնքը

Տրապիզոնից. Պաշեան Էմմանուէլ վարդապետը իւր և հօտի
կողմից վշտակցութիւն է յայտնում:

Մարսիլ. Մարսէլի հայ գաղութը ողբում է անփոխարինելի
կորուստը ազգի սիրեցեալին, ծնկաչոք ներկայ լինելով պատա-
ւազին այսօր աղօթում է նորա հայրենասէր հոգու հանգստեան
համար և հայրապետական աթոռի անսասանութեան համար:

Մանդակունի Բախանայ, Ժիսկան խորհրդի անդամ
Սեյեան, Տուրքեան, Հայրումեան:

Սուչաւա. Աւստրիայի Հայոց անունից յայտնում ենք խորին
վշտակցութիւն սիրելի Հայրիկի մահուան առթիւ:

Վարդերես Թրանկոյ, Վեհունի վարդապետ,
Խարապետ Բախանայ Գայնա

Սպանիա- Ողբում ենք հայոց սիրելի Հայրիկի մահը, յայտ-
նում ենք Զուղայի տիկնանց և օրիորդներին խորին վիշադ:

Նոր Զուղայի հայուհեաց բարեգործական ընկերութիւն

Սպանիա. Խորին վշտով լսեցինք ամենայն Հայոց կաթողի-
կոսի մահը, յայտնում ենք մեր ցաւակցութիւն Սուրբ Էջմիածնի
պատկառելի միաբանութեան:

Բագրաս վարդապետ, խորհրդարան, Խաղաբարձուրիւն

Սպանիա. Ողբում ենք վեհափառ կաթողիկոսի մահը. յայտ-
նում ենք խորին վշտակցութիւն. Զուլֆայի հասարակութեան
կողմից թաղման հանդիսին պատգամաւորներ կլինին Գարեգին
վարդապետ և Զուղայէցի Պոսակ քահանայ Յակոբջանեան: Որոշե-
ցինք Հայրիկեան երկու գիւղական դպրոց բանալ:

Բագրաս վարդապետ, Խայ Խաւարակուրիւն

Սպահանգ. Ողբում ենք հայոց սիրելի Հայրենի մահը. յայտնում ենք Զուգայի տիկնանց և օրինորդներին խորին վիշտը:

Նոր Զուգայի հայուհեաց բարեգործական ընկերութիւն

Յիսիմիւլ. Յիսիմիւլի հայ հասարակութիւնը անսահման ցնցուած է դարերով անփոխարինելի փառաց հայր, պարծանք և հայոց աղբի պատի, քահանայապետ և մեծ քաղաքացի կաթողիկոս Հայրենի կորստով:

Հասարակութիւն

Կսանկա. Դուշէթի շրջանի հասարակութիւնը յայտնում է միաբանութեանդ իւր խորին ցաւակցութիւնը բարձրադիրք Հօր մահուան առթիւ:

Գործակալ Բաբանայ Տ. Խաչատուր Սողեկեան

Բուխարա. Բուխարայի հայերս հոգւով վշտացած ենք Նոյն Սրբութիւն ամենայն Հայոց Պատրիարք Կաթողիկոսի, անմահանալի և ամենասիրելի մեր Հայրենի մահուամբ: Իւր երկրի պատմութիւնը կտայ մեր մեծ բարեգործ սիրելի Հայրենի ընկերակիցը. ընդհանուր հայ ժողովրդեան համար նորա թողած դասերը անմահանալի են: Աղօթում ենք Արարչին՝ Հայաստանի Լուսաւորել սրբոյն Գրեգորի դարաւոր պատրիարքական Աթոռի համար յարուրանել ի Տէր հանգուցեալ մարգարէր Հայրենի արժանաւոր յաջորդ:

Ի դիմաց հասարակութեան

Արսաթէս Մանուկեանց

Կոկանդ. Ողբում ենք մեր մեծադիրք և պաշտելի Հայրենի, Նորին Սրբութիւն Կաթողիկոսի մահը:

Վաճառականական ընկերութիւն

Մերվ. Ի Տէր հանգուցեալ Նորին Սրբութիւն Պատրիարք Կաթողիկոսի մահուան առթիւ Մերվի հայ հասարակութեան կողմից յայտնում ենք մեր հոգւոյ վիշտը և խորին ցաւակցութիւնը:

Աղէքսանդր Բենյ. և Երուսիմիան

Թորոսեան

Ասիսաբաս. Յանձին Հայրենի ողբում ենք հայի մեծ կորուստը:

Հօգարարձութիւն և ուսուցչական կազմ

Մեխաբաս. Սոխաբատի կանանց բարեգործական ընկերութիւնը և դպրոցը ի Տէր հանգուցեալ անմոռանալի Հայրապետ մեծ Հայրիկի և իւր ժողովրդի հարազատ հօր մահուան առթիւ արտայայտում է իւր խորին վշտակցութիւնը:

Չարզու. Չարջուի հայ հասարակութիւնը անմոռանալի Հայրիկի մահումը հոգւոյ խորքից վշտացած, այսօր հանդիսաւոր պատարագից ու հոգեհանգստից յետոյ՝ ժողովեց 250 ռուբլի և լիովանակ պօսակի ու պատգամաւորի, որոշեց բանալ Հայրիկեան դրաղարան-ընթերցարան:

Ներսէս ԲՈՆԵՅ. Մարտիանանց:

Էնգելի. Ողբում ենք ամենքս պաշտօնի Նորին Վեհափառութեան Հայոց Հայրիկի մահը և միանում ենք աղբային մեծ սուգին:

Էնգելի հայ ժողովուրդ

Թեհրան. Թեհրանի հայ հասարակութիւնը խորապէս զգացուած աղբիս Վեհափառ կաթողիկոս Տէր Տէր Մկրտիչ առաջնի մահուամբ, բարեմաղթում է յաւիտենական հանդիստ բաղձատանջ և վշտակեր Հայրապետի աճիւնին, իսկ ողբացեալ հայ աղբին արժանաւորադոյն Հովուապետ:

Ի դիմաց հայ հասարակութեան
Դորձակալ Սահակ Բահանայ

Թաւրիզ. Կատարուեց հանդիսաւոր հոգեհանգիստներկայութեամբ իշխան Ֆէրման Ֆերմայի, տւադանիների, հիւպատոսական պաշտօնեաների, այլադաւան ներկայացուցիչներ խոռոն բաղմութեամբ:

Դարեգին Բահանայ

Մեքեդ. Խորին կոկիծով ողբում ենք Արծիւ Վասպուրականի ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և մեր սիրելի Հայրիկի մահը. հանդիստ ոսկերացդ քաջ Հովիւ:

Մեքեդի հայ հասարակութիւն

Երզրում. Ամենայն Հայոց գերայարգ ծայրագոյն պատրիարքի մահուան առթիւ միացնելով մեր վիշադը, մատուցանում ենք ցաւակցութիւններ:

Մարախաս Բէյրուդ Գեարգ

Կալկարա. Հայոց Հայրիկի մահուան քօթը Կալկաթայի Հայոց երիտասարդաց միութիւնը ամենախորին սուգի ենթարկեց. յայտնում ենք մեր խորին ցաւակցութիւնը:

Միութիւն Կալկարայի

Կալկարա. Խորապէս ցաւում ենք Հայրիկի մահումը:
Ճեմարանի սաներից

Կալկարա. Յաւօք տեղեկանալով Ն. Սրբութեան կաթուղի-
խօսի սգալի մահուան մասին, յայտնում եմ ամենախորին վըշ-
տակցութիւն Ձեզ, պաշտօնակցացդ:

Այվասեան արեւայիպապոս

Վիեննա. Վեհափառ կաթուղիկոսի մահուան առթիւ ի
սրտէ ցաւակից եմ միաբանութեանն և ազգին, տացէ Տէր
այրեացեալ հարօնի եկեղեցւոյ նոր արժանընտել լինուայ:

Կոստանիանց

Վիեննա. Յաւօք կարգացինք Վեհափառի մահը. Տէրը հոգին
լուսաւորէ. մեծ կորուստ եղաւ համայն ազգին. Վիեննայի
հայերը սգում են Ձեզ հետ:

Քիւրֆշեանց

Վիեննա. Խորապէս վշտացած այն կորուստով, որ լինակ-
ւում է ազգին և եկեղեցուն յանձին Նորին Սրբութեան հռչա-
կաւոր և պատկառելի Խրիմեան կաթուղիկոսի, խնդրում եմ,
Ձերդ Սրբազնութիւն, ընդունել իմ անկեղծ ցաւակցութիւնները
և հաղորդել Սինոդի դերայարդ անդամներին:

Իօսիան Բարիս Արղուրիակի Դպրոցաւոր

Վեցեսիկ. Ամենատրտեաւանդն վշտակցութիւններ Ն. Երա-
նութեան Խրիմեան հայրապետի մահուան առթիւ. նորա հռչա-
կաւոր, մեծ արժանեաց յիշատակը անմահ մեր պաւստութեան
մէջ մխրթարէ Ձեր գերապատուութեան և ամբողջ հայոց ազգին:

Մխրթարեանների ընդհանուր աբբայ Կիւրեղեան

Փարիզ. Սրտադին ցաւակցութիւններս, Սուրբ հարցդ մաղ-
թինք երկար կեանք: Հոգեւոր հովիւ և հոգաբարձու-
թիւն Հայոց Փարիզու:

Նիւեորկ. Մասնակցում ենք համազգային վշակն՝ մատուցանում ենք ջերմեւանդ աղօթքներ:

Արեւիսկոպոս Սարաձեան

Ամերիկա, Փիլադելփա. Հայրենիքն որսանց կողքանք.

Հայ աւետարանական Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցի

Տ. ՏԵՂԱԿԱԼԻ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ յՀԵՌԱԳԻՐԸ
ՓՈԽԱՐՔԱՅԻՆ

Նորին Պայծառափայլութեան Կովկասի փոխարայ
Կոմս Վարանցով-Դաշկովին

Երէկ կատարուեց Ն. Սրբութեան ամենայն Հայոց
կաթողիկոսի թաղումը Ձեր Պայծառափայլութեան պա-
տուիրակների՝ գաղտնի խորհրդական Հակելի և գնդապետ
Լազարելի ներկայութեամբ. վերջինս պսակ դրաւ ի Տէր
Հանգուցեալի վերայ: Հայ ժողովրդի խորին սգոյ օրերին, երբ
կորցրեց իւր ամենասիրելի և անմոռանալի Հովուապետին,
ինձ վերայ քաղցր պարտաւորութիւն է ընկնում մատու-
ցանել Ձեր Պայծառափայլութեան և կոմսուհի ելիզավէտա
Անդրէեֆնային խորին շնորհակալութիւն իմ և վանքի
ամբողջ տխրազգաց միաբանութեան կողմից:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեղապահ՝

ԳԷՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Ըմենապատիւ Տ. Տեղակալ Արքազան Գէորգ
 արքեպիսկոպոսը իւր և Ս. Ըթողի միաբա-
 նութեան կողմից խորին շնորհակալութիւն է
 յայտնում այն հայ հասարակութիւններին և
 հաստատութիւններին, որոնք հեռագրով կամ
 յատուկ պատգամաւորներով հաճել էին իրենց
 ցաւակցութիւնը յայտնել Ս. ՀԸՅՐԸՊԵՏԻ
 Տ. Տ. ՄԿՐՏԻՉ ԸՄԵՆԱԸՅՆ ՀԸՅՈՑ ԿԸ-
 ԹՈՒՂԻԿՈՍԻ մահուան առթիւ: Յատկապէս
 զգացուած է մեր կաթողիկէ և բողոքական հայ
 եղբարց, դարևոր դրացեաց՝ ռուս, վրացի, յոյն,
 մահմեդական և հրէայ հասարակութիւնների ցոյց
 տուած ուշադրութեան համար:

Սրբազնագոյն Հայրապետի նշխարներն ամփոփելուց յետոյ՝ նորա թափուր մնացած աթոռը ծածկուեց սև նափորտով, և Հայրապետական սեաւքօղ Խաչի և գաւաղանի հետ դրուեցաւ աւագ սեղանի վերայ մեր եկեղեցական աւանդութեան համեմատ:

Նոյեմբերի 13-ին ս. Սինոդը յատուկ օրագրական վճռով, գիմեց առանձին գրութեամբ Կովկասի Տ. Փոխարքային, խնդրելով Հայրապետական ընտրութիւնը նշանակել 1908 թուի մայիսին: Պոլսոյ Պաշտօնակալի հաստատութիւնէն յետոյ «տարեօր միջոց» դարձուածը բացատրուած և աւանդական էր դարձած մի ամբողջ տարի հասկանալ, որի լրանալուց յետոյ միայն ընտրութիւն էր նշանակուում: Բայց ս. Սինոդը ի նկատի առնելով Մ. Աթոռի ներկայ նիւթական ծանր վիճակը, դպրոցների կարգաւորութեան խնդիրը, որ ամենայն Հայոց Հայրապետի իրաւասութեանն է պատկանում, հաղորդակցութեան պայմանների փոփոխութիւնը և ճանապարհների ներկայ դիւրութիւնը, և վերջապէս ձմեռային, անյարմար ժամանակը, եթէ ընտրութիւնը տարին լրանալուց յետոյ կատարուի, խնդրում է Տ. Փոխարքային թոյլ տալ առաջիկայ մայիսին նշանակել:

Նոյն խնդրի առթիւ Կ. Պոլսոյ պատրիարք Տ. Մաղաբիա Օրմանեան Խառը ժողովի որոշման համաձայն, առանձին, մի պատճառաբանեալ գրութեամբ նոյեմբերի 8-ին գիմում է ս. Սինոդին և խնդրում միջնորդութիւն յարուցանել Կովկասի Տ. Փոխարքայի կամ Ներքին Գործոց Նախարարութեան առաջ ընտրութիւնը մայիսին նշանակել, վեց ամիսը լիուրի բաւական համարելով նախապաշարաստական դործողութիւնների և պատգամաւորների ընտ-

բութեան համար: Հակառակ դէպքում ընտրութիւնը պէտք է 1909 թ. գարնանը նշանակել ձմեռուայ անյարմարութիւնների պատճառով, որով երկար ժամանակ Աթոռը թափուր կմնայ և եկեղեցին առանց Պետի, որ ցանկալի չէ: Սրբազան Պատրիարքը ինքն էլ խոստանում է Կ. Պօլսոյ ռուսաց դեսպան պ. Զինովիեւի միջնորդութիւնը ինդրել նոյն հարցի առթիւ:

Ս. Սինոդը մի երկրորդ գրութեամբ ուղարկել է Տ. Փոխարքային այս թղթի թարգմանութիւնը:

14. Ինժեներ Կերակոսեանի պատասխանը Բաբգէն
վին . . . . . 916—924

ԳՐԱԿԱՆ

15. Քրիստոսի հետքով. Թարգ. Մամբրէ վարդապետ. 925—942
16. Եթերի արքան (ոտանաւոր) Յ. Պետրոսեան . 942—943

ԲԱՐՈՅԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

17. Կատարելութեան տեսիլ. Թարգ. Սահակ ա. ք.
Սահակեան . . . . . 944—961

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

18. David der Philosoph Գ. վ. Յովսէփեան. . . 961—969
19. Հաշիւ Ն. Նախիջևանի աղքատաց հոգաբարձ. Ճ. 969—970
20. Վանդոյթ. . . . Գ. 970

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

21. Վրաց եկեղեցու ինքնագլուխ կառավարութեան
խնդիրը. Մկրտիչ քահ. Ղազարեան . . 971—983
22. Զոջանց տան սասմայ ծռեր. Ս. Կանայեան . 984—1008
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ . . . 1009—1012

Հոյս տեսաւ և վաճառուում է

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՕՐԱՅՈՅՑ

1908 թ.

Էջմիածնի տպարանում եւ Հոգեւոր Կոնսիստորիաներում:

Գ Ի Ն Ն Է 20 Կ.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ա. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՈՒ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

1908

ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳԻՆՆ Է { Ռուսաստանում 4 ռ.
Արսասահմանում 5 ռ.

Խնդրում ենք Արժ. Գործակալներին յայտնել այն բա-
ժանորդների ծիշտ հասցեները՝ հոգեւորական թէ աշխար-
հական, որոնք կարող են իրենք անմիջապէս կամ մի ուրիշ
անունով ծրարներ ստանալ փոստից: Բոլոր այդպիսիներէն
«Արարատ»-ը կուղարկուի առանձին ծրարներով եւ առհա-
րարակ նորա ցրումը կանոնաւորելու համար ամեն հո-
կտարուի:

Հասցէն՝ ԲՎ. Թчміадзинъ, Типографическому Комитет

Արտասահմանի համար՝ Rédaction de la Revue „Ararat“.
Etchmiadzine (Caucase)